

Era dubertura d'Aran

Pireneïsme, termalisme e ostalària

Maria José Atienza Averós

Era existència der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana, e aguesta publicacion, son possibles gràcies ara ajuda de:

Generalitat de Catalonha
  Departament de Cultura
  Departament de Justícia
  Departament de Territori (IDAPA)
Gobierno de España
  Ministerio de Ciencia e Innovación
Deputacion de Lhèida
  Institut d'Estudis Ilerdencs
Conselh Generau d'Aran
Baqueira Beret S.A.
Ajuntament de Naut Aran
Ajuntament d'Es Bòrdes
Tolo&Associats
Donacions privades

Era seccion aranesa der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana ei formada per Jusèp Loís Sans, Angelina Cases, Ròsa Maria Salgueiro, Miquèu Segalàs, Jèp de Montoya, Elvira Riu, Lourdes España, Bernat Arrous e Ramon Sistac. Formen era seccion estandard Joan Salas Lostau, Patrici Pojada, Jacme Taupiac, Florian Vernet, Felip Carbona, Claudi Balaguer, Franc Bardou e Myriam Bras.

Era Societat Filiau d'Istòria, Patrimòni e Identitat der Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana ei formada per Thaïs Rodés, Álvaro Aunòs, Carlos Fañanas, Maria Pau Gómez, Isaure Gratacós, Josep Lluís, Patrici Pojada, Joan Carlos Riera e Alberto Velasco.

Direccion dera Istòria d'Aran : Josep Maria Canabal
Traduccion: Ròsa Maria Salgueiro

© Maria José Atienza Averós

© Institut d'Estudis Aranesi - Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana

1èra edicion: seteme 2023

ISBN: 978-84-09-55889-6

DL: L-487-2022

Imprés en Arts Grafiques Bobalà

*Aran, en aquera lengua antica e pròpria anteriora ara dominacion romana,
vò díder val e Aranés, hilh dera Val e era lengua que parle.¹*

---

¹De MONTROYA, Jèp (1999), *Era val d'Aran a traucès dera sua lengua (sègles XII-XX). Vademecum Aranense (antologia de tèxtes en aranés) -Gascon des nautes sorces dera Garona-*, Lleida, 39

ENSENHADOR

Presentacion	7
1. Aran tancat?	9
2. Eth territòri	15
3. Es camins	19
3.1 Camins ancestraus	20
3.2 Es perilhs	24
3.3 Passi clandestins	27
3.4 Passi oficiaus	30
Eth Pònt de Rei	31
Eth Portilhon	32
Eth Pòrt dera Bonaigua	33
Eth trèn	35
Eth tunèl	38
3.5 Transpòrt public	42
4. Gésser de casa	45
4.1 Visitaires per obligacion	52
1924	59
Es ordes religioses	63
Es funcionaris	69
Es minèrs	73

Es treballadors	75
Es traginèrs	78
4.2 Visitaires per plaser	79
Es banhistes	82
Es jugadors	85
Es caçaires e pescaires	92
Es viatgèrs	93
Es excursionistes	104
Es toristes	107
Es esquiadors	109
5. Es hotèls	115
6. Identitat	125
6.1 Eth caractèr	130
6.2 Era lengua	133
6.3 Es pòbles	136
6.4 Eth patrimòni	141
Eth Haro	154
7. Conclusion	159
8. Mès imatges	163
9. Bibliografia	169

PRESENTACION

Era dubertura d'Aran ei un libre que recuelh ua Istòria d'Aran dera autora Mª José Atienza Averós, que seguís un hiu conductor qu'ei eth tancament des pòbles de montanha, s'ei cèrt o non? Ei barrada era Val d'Aran? Pera sua condicion geografica de val, era sua gent viuie isolada, era sua gessuda naturau ère seguint eth cors deth riu Garona, entà França, senon èren pòrts de montanha que calie trauessar entà anar tàs territòris vesins deth Palhars o era Ribagòrça. Pendent fòrça ans era realitat socioeconomica ère basada ena ramaderia, agricultura e era espleita forestau, atau qu'era economia des familhes, enquiàs ans seishanta, ère derivada deth sector primari. Mès açò anèc cambiant ath long des ans per diferents motius: era mineria, era bastissa des centraus hidroelectricques, milhora des comunicacions, Pòrt dera Bonaigua e dubertura deth Tunèl de Vielha, causa que portèc a fòrça personas de d'autes regions d'Espanha tà trabalhà'i e coma non, era arribada dera nhèu amassa damb eth fenomèn der excursionisme que hec arribar ena Val eth torisme e tanben gent tà trabalhar en aguest sector. Sense desbrembar qu'es prumèrs toristes qu'arribèren sigueren es que venguien a préner es banhs sustot en Les e importants tanben sigueren es vesins der aute costat dera termièra que venguien a jogar enes Casinos de Les, Bausen e Bossòst. Era societat montanhenca tradicionau ère plan diuèrsa, non toti hègen de pagés, senon que i auie d'autes activitats productiues coma es mèstres, es capelhans, era Guàrdia Civila, ostalèrs, mètges, molinèrs, musics, etc. pr'amor qu'ère ua societat viuia. En aguest libre podem veir era quantitat de monde que i a passat, es uns per motius de trabalh, d'auti de pas, d'auti tà gaudir deth paisatge e d'auti tà demorà'i. Pendent aguesti 50 darrèrs ans eth territòri a patit ua transformacion plan grana qu'auem acuelhut damb normalitat. Dempús dera lectura d'aguestes planes, demori qu'eth lector ne treigue es sues conclusions, èm tancats o non!

Des der Institut d'Estudis Aranesi- Acadèmia Aranesa dera Lengua Occitana, felicitam a persones coma Mª José Atienza que mos dèishen dar a conéisher aquera recèrca qu'an hèt, tostem plan interessanta.

Ròsa Maria Salgueiro Pujòs
Vicepresidenta Institut d'Estudis Aranesi-Acadèmia Aranesa
dera Lengua Occitana

1. ARAN TANCAT?

Probablement parlar deth tancament des pòbles de montanha ei aué un shinhau topic, mès ben guardat a estat ua realitat enquiara arribada des modèrns mieis de comunicacion e sustot dera actuau globalizacion, que mos permet oishinar lòcs exotics durant uns dies, causa qu'abans impensable. Ère evident qu'aqueri que volien viatjar auien d'auer temps e sustot sòs tà poder passar ua longa tempsada dehòra des sues cases. Era umanitat ath long des sègles a agut un comportament nomada en temps deth paleolitic e sedentari a compdar deth neolitic. Atau madeish coma d'abituda passe, non ei tot tant bipolar, i a gradacions entre miei, des d'aqueri pòbles que practicauien ua vida nomada estacionau, tornant cada an a hèr un madeish recorrut, o aqueri que se dedicauien a dar servici e comunicacion as pòbles establits en un lòc. Logicament eth miei físic influéncia fòrça era possibilitat que i age ua comunicacion mès fluïda entre es vesins e alavetz qu'er escambi culturau, sociau e economic sigue mès abituau, permetent en conseqüéncia ua major "dubertura" deuant dera ancestrau tendéncia a mantier es rotines quotidianes qu'an era màger part des èsters umans, tant de manèra individuau coma tanben collectiua. Dit açò, pòt resultar cèrt qu'era majoritat de contrades montanhoses an estat mès tancades que dubèrtes peth hèt d'auer un important condicionant geografic, coma ei eth d'un miei naturau non pas comode; mès era adaptabilitat umana entà subervíuer ei ua des granes maravilhas que podem observar ath long deth planeta, e en concrèt en dificil miei qu'ei víuer a on era orografia ei fòrça notòria coma ei eth cas deth Pirenèu. De totes manères ben campat "el Pirineu històricament no ha estat un territòri tancant en si mateix, sinó que ha estat un important punt de recepció i emissió de fluxos econòmics, culturals i socials" (Abella 2021, 31). Igualament per tant se mos fixam en Aran poiram veir qu'aqueth tancament que topicament s'a atribuït ara sua gent, non a estat tant

contudent coma pòt semblar a priòri. Era sua característica morfològica a dat origina curiosament ath magnific toponim tautologic que destaque entre es autes vals pirenenques: Aran ei era Val per excelléncia. Creigui qu'ei evident qu' "Aran, ei era Val. Era Val damb majuscules², era Val de vals, era Val per antonomasia" e per tant non i a cap dobte qu' "Aran, un país" ac ei ben clarament (de Montoya, Tur 2012, 6). Aquesta singulara circumstància territoriala a propiciat tanben ua peculiara relacion des sòns abitants damb era Istòria. Ei evident qu'era ocupacion deth cabeç deth Garona ena epòca preistorica a estat totaument semblant ara rèsta de vals dera serralada, arribant a auer plan elements comuns damb aquerò que s'identifique a *grosso modo* coma cultura pirenenca, demostrant qu'era montanha non siguec jamès ua termièra rigida. Òbviament se pòden trobar bères petites variants mès en generau i a fòrça mès de semblant ena responsa dada pes diuèrses poblacions as besonhs dera vida vidanta. Logicament en cas aranés trobam ua major coïncidéncia damb es tèrres septentrionaus, hèt en aquest sentit era lengua er element notoriament mès identificable. Aquesta preferenta relacion entath nòrd se consolide damb er empèri roman, auent coma principau referent era propèra *urbe de Lugdunum Convenarum*, era actuau Sant Bertran de Comenge. Non i a guaires pròves dera romanizacion en Aran, mès qu'es discrèts elements descubèrts pes viatgèrs deth sègle XIX e principis deth sègle XX (Soler 1998, 58), fòrça des que son malerosament desapareishuts, coma es dobtoses inscripcions trobades en Les. Diferenta sòrt an agut es conservats enes murs de fòrça des glèises araneses, e que corresponen sustot a fragments d'urnes d'incineracion (Díez-Coronel 1976³). D'aquesta connexion damb era grana vila de mès apòp restèc era secular dependéncia episcopau des glèises araneses ad aqueth bisbat

---

²Resulte curiós observar aquest trèt ortografic e era lèu totalitat des publicacions, siguen ena lengua que siguen, d'escruièr-la damb majuscula.

³Trabalh sorprenentament ignorat per una plan posterior publicacion, que tampòc hè per tant era milhor interpretacion d'aquest element (Garcia-Gelabert i Blàzquez 2004).

enquith sègle XIX quan passèren a apertier ara diocèsi d'Urgell. Tot e eth desir des reis espanhòus d'assolidar era coïncidéncia dera termièra politica e era religiosa (Brunet 2014). Un hèt fòrça curiós deuant dera tossuda voluntat des aranesi de depèner politicament des poders meridionaus, causa que permetec mantier era sòrta d'independéncia *de facto* qu'assolidèren, ratificada pera majoritat des sobirans e que simbolicament considerèren era Val coma era clau des sòns règnes, atau coma manifèsten aué encara es escuts de Vielha e de Les (Claveria, Gómez 2006, 277), atau coma eth deth madeish Conselh Generau d'Aran, era maxima expression deth poder popular aranés, e deth madeish drapèu deth singular país des Pirenèus, que damb era sua clau eraldica non indique cap tancament, senon dubertura ath mon.

Aguest caractèr independent ei era singularitat des abitants dera Val, ja que “els aranesos, que mai no volguerèn ésser francesos i que s'avingueren molt bé dins la comunitat catalana, tanpòc no reberen de bon grat la decisió dels primers governs liberals d'incorporar la Val a la província de Lleida, per tal com això suposava la pèrdua de llurs prerrogatives i la submissió a un complex administratiu estrany al seu tarannà secular” (Lladonosa 1967, 60). De hèt coma Partit Judiciu pròpri e per tant damb ua clara referéncia ena simbologia existenta ena façada, sala de plens e drapèu dera Diputacion de Lleida (González, Atienza 2021b, 135-138), passe a auer un reconeishment especiau ara sua diferéncia enes successiues leis per part dera Generalitat de Catalunya, enquia arribar ara actuau lei de 5 de hereuèr de 2015 de règim especiau d'Aran, ei un reconeishment superior ath qu'a er Estat Espanhòu envèrs era madeisha Catalunya, tot e que tostemp quede un shinhau mès entà milhorar eth reconeishment ara singularitat aranesa.

Aran ei aquerò qu'ei pera sua geografia, damb uns accèssi abituaument difícils, causa qu'afavorirà ua mantenença dera sua idiosincrasia ancestrau e un cèrt retard en acceptar es mòdes e es corrents

artistiques que vien des tèrres planes. Aguest comportament non se diferéncie guaire des vals vesies, tostemp damb ua tendéncia a demorar un shinhau tancades en se madeishes. Cau díder mès, qu'eth tancament non ei pas ermetic, ja que podem trobar coma, ath delà enes mesi d'iuèrn, se passaue pes pòrts, tot e que non ère bric facil, mès traginèrs e viatgèrs i circulauen, sustot quan eth temps ac permetie sense demorar ara bonança des mesi de mès calor, causa que a viatges metie en perill es sues vides.

Ei precisament ara fin deth XVIII quan eth fenomèn deth termalisme amie a molti urbanites ociosi a describir er embruishment dera Val, en part trincat pera aparicion d'ua explotacion jamès pensada mès que comencèc a cambiar era imatge d'ua val polida mès aparentament tancada. Mos referim ara explotacion des mines de Canejan e de Bossòst que haràn que durant eth sègle XIX era poblacion aranesa damb es nauvenguts assolide eth sòn maxim istoric damb lèu 10.000 abitants (González, Atienza 2021a). Resulte curiós comprovar qu'ara fin dera centuria er unenc pòble qu'auie mès de mil abitants, (concrètamant 1.090) ère Bossòst, ja qu'es auti dus mès poblats Vielha e Les, quedauen clarament per dejòs damb es sòns 870 e 840 abitants respectivament (Reig 1896, 34). Era despoblacion en Baish Aran a estat drastica, atau per exemple en Bausen s'a passat des 400 abitants que i auie ara fin deth sègle XIX as pòc mès de 40 que i auec un sègle dempús (Obiols 1997, 29).

Tanpòc non ei menor era influéncia qu'aurà era installacion de diuèrses ordes religioses, tant ena cultura coma ena religiositat aranesa.

Eth describiment d'un paisatge envejable per part deth mon excursionista e era prumèra milhora deth viau de comunicacion facilitarà ua tresau onada de gent que ven a conéisher era denominada "Suïssa espanhòla". Aguest fenomèn a d'èster compatible damb era aparicion d'ua activitat que mercarà eth segon tèrç deth sègle XX: era produccion d'electricitat. Aguesta naua indústria non sonque harà

cambis en paisatge, senon que permetrà era arribada d'un nau corrent migratòri, ath que se higeràn un petit còs de foncionaris, entre es qu'eth sector policiaiu entà contrarotlar era termièra ei plan important. Era dubertura de naues vies de comunicacion pes pòrts des montanhes o peth transcendentau tunèl, serà era definitiua causa que harà qu'Aran sigue cada còp mès visitat e qu'arribe mès emigracion, sustot tà trabalhar ena derivada d'ua practica esportiva qu'a devengut eth motor economic e per tant de progrès dera gent dera Val: er esquí e eth fenomèn de Baqueira. Açò mès, juntament damb era potenciacion d'un torisme culturau e de natura, harà qu'eth darrèr tèrç deth sègle XX sigue un autentic *revolutum* entà ua comunautat que sense renonciar ath sòn tarannà, capitanejat pera sua lengua pròpria, s'adaptarà ath nau panorama en un dificil equilibri entre era necessària conservacion des valors culturaus tradicionaus e era imprescindible acceptacion des nauvenguts; aguesti comencen a formar part dera darrèra onada qu'està hèn, enes prumères decades deth sègle XXI, un país diferent ara rèsta deth Pirenèu, damb es sues lums e damb es sues ombres, que non desbrembe eth sòn peculiar passat, mès que non vò renonciar a un futur qu'esvite eth hantauma deth despoblament (Estrada *et al.* 1993, 33-37).

Dit açò vam a analizar coma a estat era relacion des aranesi damb era gent de dehòra e creigui que veiram que probablament, tot e èster ua poblacion de montanha, es contactes damb visitaires a estat fòrça superior a d'autes vals pirenenques, causa que hè pensar qu'era aparença de tancament qu'a podut dar, o qu'encara ne da, ei mès mendre qu'aquerò qu'a prumèra vista pòt semblar.

2. ETH TERRITÒRI

Ja auem dit qu'eth miei físic, ei a díder eth tipe de territòri a on viu ua comunautat umana, li da caractèr pròpri, aquerò que podem considerar ua cultura especifica, coma era manèra de dar responsa as besonhs basiques dera gent deuant des caracteristiques naturaus der endret ath que apertien.

Ath delà de compartir molti aspèctes de paisatge damb es vesies comarques deth Pallars Sobirà e dera Alta Ribagorça (de Bolós, Gómez 2006, 71) era Val d'Aran non ei ua val pirenenca mès, en bona mesura pr'amor d'èster lèu tot el territòri en costat nòrd dera serralada e peth destin atlantic generalizat des sues aigües. Non ei ua val mès, ja que se tracte dera entèsta deth riu mès important que nèish en costat septentrionau dera serralada: eth Garona. Ei per tant “un valle el mayor en los Pyreneos” (de Gracia, 2005, 8).

Es petites vals segondàries que formen es riuets e barrancs que neurissen eth cors idric principau, acaben de mercar era basa d'un paisatge, caracterizat pes nautes montanhes que s'imbriquen damb eth hilat fluviau existent. Trobar lòcs avients a on bastir es abitatges damb tèrres aptes entà poder proporcionar aliment a estat eth rèpte qu'era gent qu'escuelh Aran entà víuer a sabut hèr ath long des sègles. Ramon de Semir a finaus des ans seishanta passats ac resumic de manèra contundent: “Todo ello, hace resaltar este valle como el más original de los Pirineos españoles” (De Semir, 1974, 8) ja que “n'en appertient pas moins à l'Espagne” (de Laurière 1886, 54). Afirmacion que coma non podia èster mens ratifique eth gran mossen Josèp Condò en sòn poèma *Era Val d'Aran* (Anònim 1972, 109):

Ei era Val d'Aran era ribèra
mès polida de tot eth Pirenèu:
quan se met era pelha naua e bèra
non i a arren tant polit dejós deth cèu.

...

Semble que non ei de França ne d'Espanha;
ei soleta enes sues penes e plasers.

Toti sabem qu'eth cors d'un riu ei ua via de comunicacion naturau mès o mens facil, ja que i pòt auer carisi que dificulten eth pas propdan ath sòn lhet. Ath delà d'èster un gran riu eth Garona, per hèt d'èster era part deth sòn neishment a ua amplada discrèta, mès en generau ei aisit de seguir a ua cèrta nautada apròp atau coma hè eth Camin Reiau des de tostep. Atau tanben passarie damb es barrancs lateraus que permeten apropar-se as planisses e tanben as tucs mès nauti. De hèt eth lèu aué ignorat carís de Cledes serie un des endrets mès aurèste deth riu aranés. Tanben eth madeish Pònt de Rei non ei sonque qu'un petit carís, avient tà méter un limit, tostep artificiau, entre eth territòri d'un pòble e un aute. Logicament era gessuda o entrada facil entà un país com Aran ei eth punt mès baish deth recorrut der èish vertebrador qu'ei eth Garona e qu'ancestraument a estat eth nomentat lòc deth Pònt de Rei.

Atau madeish, tant peth hèt d'ua economia basada mès ena ramaderia qu'ena agricultura a hèt qu'es prats de montanha siguen dralhats per pastors e ramats des de tostep, e passar pes pòrts que son mès apròp de manèra abituau, quan eth temps ac permetie, enes vals vesies, practicant atau ua relacion normau damb es poblacions a tocar, causa qu'a marcat er escambi culturau que da idiosincrasia ar aranés.

Eth cambi en paisatge aranés, compartit damb era rèsta deth Pirenèu, ei en abandonament des practiques agricòles e silvicòles, que comence damb era devarada dera poblacion ena segona meitat deth sègle XIX e

que culmine cent ans dempús damb eth cambi definitiu deth modèl socioeconomic tradicionau, damb era aparicion d'un creishent despoblament, qu'en bères zònes s'arture per naues activitats ludic-esportives que dan puntaument a transformacions absolutes deth paisatge e des costums coma passe per exemple damb eth fenomèn de Baqueira (Mendizabal *et al.* 2015, 1.108-1.109).

Atau tanben eth paisatge ei era essencia dera singularitat aranesa, eth que non sonque gaudís vedent-lo senon olorant-lo: “tot el vessant exhala un perfum intens i balsàmic que puja al cap com un bon vi, només d'olorar-lo. A la Val d'Aran, amb els ulls tancats és possible d'endevinar a quin vessant ens trobem, a l'obac o al solà. El primer fa olor d'avet, un perfum fi i fresc, olor de Nadal. El solà desprèn una aroma més càlida i fragant” (Maristany 1986, 68).

Ua bona definicion la trapam en prològ que Luís del Olmo hè entara guida de Francés Boya: “aquesta val de verds estius i nevats hiverns, cap de pont entre França i Espanya, que es nodreix d'ambdues cultures, és una meravella de la Natura” (del Olmo 1994, 9).

3. ES CAMINS

Es vies de comunicacion an estat e son primordiaus en tancament o ena dubertura d'ua contrada. Era facilitat entà accedir en un territòri non sonque ei fonamentau entara sua coneishença senon tanben entàs necessàries relacions comerciaus e sociaus qu'an de poder hèr es sòns abitants. Es camins de totemp, es nauí e es actuaus son fonamentaus entara quotidianitat dera vida des sòns abitants e des visitaires. Era arribada des prumèrs toristes animarà ara progressiua milhora, totemp lenta, des comunicacions autan laguens coma entà dehòra dera Val. Eth prumèr revulsiu vierà des espleites minèras, cercant milhorar es deficientes vies de comunicacion abituaus, e que deuant es ubicacions dificils dera zòna d'extraccion obligarà a bastir ua serie de teleferics, destacant coma eth mèl long eth que recorrie tota era val de Toran, un precedent visuau as remontadors qu'aué dralhen es pendents de Baqueira-Beret. Mès ben aqueres installacions primitiues èren sonque entà e ara an arribat a èster uns interessants testimònis arqueologics de caractèr industriau. Logicament es segones ja ac son per persones e cada còp se modernizen mèl, causa que hè que bèra ua des pilònes damb es cagires servissen coma monuments que rebremben era principau activitat economica que da vida ath país: er espòrt dera nhèu.

En favor dera milhora des comunicacions cau nomenar er esfòrc entà auer ua modèrna linha telefonica que des de França comunicèsse tot er Aran damb era rèsta d'Espanha seguint parallèla ara naua carretèra inaugurada un an anterior, ja qu'eth modèrn servici telefonic siguec estreat en deseme de 1925, e en concrèt Josep Maria España l'inaugurèc trucant des de Salardú. Resulte curiós observar coma era pujada dera comitiva oficiau peth pòrt dera Bonaigua, totaument nheuut, se hec en cavalheries mèl tot seguint era naua carretèra que resultaue alavetz impracticable pes veüculs (Izard 2020 a, 147).

3.1 Camins ancestraus

Aran correspon ath cabeç deth Garona e per tant eth camin naturau tà recórrer eth país ei hèr-lo seguint eth madeish riu, açò evidentament origine ua comunicacion relatiuament facil en sentit de nòrd a sud-èst o ar revèrs, originant un camin que des d'epòca preistorica darie servici a Aran, donques “la ribera de aqueste valle es llana, y fàcil de andar” (de Gracia, 1613/2005, 15). Cent cinquanta ans dempús “hai un camino real bueno para el carreo y comercio, pero no para carros, empieza a la Puente del Rei y raia de Francia y conduce a los puertos de Benasque, de Viella y de Pallás” (Sanllehy 2014, 153). Er istoric Camin Reiau seguís aguest recorrut des de Tredòs, que “atraviesa por el pueblo el camino principal del valle” (Madoz 2001, 106), enquiath Pònt de Rei, que devierà “la carretera que sirve de espina dorsal al valle” (Cela 1976, 137-138). Ath long deth recorrut i a variantes hètes damb eth pas des sègles e suberges era existéncia encara de bèri uns des pònts, era majoritat de pèira e que semble que sigueren mès de trenta (Soler 1998, 20), que permetien crotzar eth riu entà cercar era riba que siguesse mès favorabla tath camin, eth que sense descartar ua origina romana devenguec coma aué lo coneishem sustot durant era edat mieja, tot e que tostemp siguec a via estreta, avienta as carruatges des deth Baish Aran enquia Vielha, mès a compdar d'aciu e per tot eth Naut Aran ère apte sonque tà cavalheries. Cau destacar er empèirat que i auie e qu'eth trabalh arqueologic d'Elisa Ros a podut documentar-se en bèri uns des trams (Ros 2009, 92-95).

En 1906 comente Juli Soler que seguissen es òbres dera carretèra enquia Salardú mès entà passar eth pòrt dera Bonaigua sonque i é eth vielh camin que puge pera quèrra deth Garona.

Ua bona diagnòsi de coma son es comunicacions a mejans deth sègle XIX ac hè era Junta deth Govèrn Liberau en octobre de 1868. ja que “eth pòrt de Benasc e eth pòrt de Vielha, accessibles entàs pedanhs e cavalheries sense car pendent es mesi de junshèga a octobre. E eth pòrt

dera Bonaigua o deth Pallars, accessible entath passatge de persones e cavalheries sense car enes mesi de mai a octubre, en tot èster impossible eth passatge es auti mesi der an, perquè eth pedanh que pòrte era correspondéncia ac verifique” mentre qu’en Pònt de Rei “se pòt anar damb comoditat e damb cars o calèches tot er an”, alavetz entà millhorar es comunicacions “era Junta decrète declarar d’utilitat publica es trabalhs de perforacion deth pòrt de Vielha per miei d’un tunèl e es de construccion d’ua carrètera que conduísse des deth hons dera Val enquiara hita deth Portilhon. coma milhora des comunicacions entre era Val d’Aran e era Peninsula” (Gómez 2018, 231). Tanben “era Junta parle deth besonh d’apariar eth camin public que trauèsse tota era Val...ei eth que pòrte des de Pònt de Rei enquiath pòble de Tredòs” (Gómez 2018, 235) ja que “el camino generalmente es malo” (Madoz 2001, 54). Concrètament de Pònt de Rei a Les “aunque tiene el nombre de real: es carretero y necessita muchas mejoras, hallándose en muy mal estado, especialmente desde el límite francés a la población” (Madoz 2001, 101), vertadèrament un estat nefast entà afavorir era arribada favorable de visitaires. Era carretèra comencèc a èster ua realitat a compdar de 1871, entà que “los extranjeros... puedan llegar en coche” anonciaue eth baile de Les, e en an 1880 ja se podie arribar en Arties (Hagimont 2020, 38). Prumèr alavetz siguec eth tram septentrionau de Pònt de Rei enquia Vielha, qu’en an 1892 ère en construccion ath sòn pas per Bossòst⁴ e ja ère hèta a prumeries de sègle (Soler 1998, 20), e ja pendent era dusau decada deth sègle XX eth tram enquiara Bonaigua que s’inaugurèc formaument damb era visita d’Alfons XIII en an 1924, mès un parelh d’ans abans eth sòn usatge ja ère normalizat. Era carretèra se comencèc a gestar en an 1872, mès es òbres non comencen enquiar an 1881 e tres ans dempús ja semblen acabades ena meitat nòrd e que hèn a Joaquim de Moner èster ben optimista: “á pesar de trovarse aislata una part del any del resto de la

---

⁴Archiu Generau d’Aran

provincia de Lleyda á que pertany desde 1833, per causa de les neus, ha participat del mohiment general progressiu material” (Mir et al. 1996, 110). De hèt ath reviron de sègle ja se circulaue damb normalitat des dera termièra enquia Vielha (Ros 2009, 91), atau coma hec Ceferí Rocafort: “Seguint la carretera que desde Viella’s dirigeix a França” (Rocafort 1901 b, 277). Atau qu’er accès ei aisit en tot vier deth nòrd, mès complicat ei hèr-lo des deth Pallars donques i auie un dolent camin des de Beret enquia Salardú, milhor enquia Arties e a compdar d’aciu ja ei apte entà carruatges enquia Vielha (Avilés 1991,64), a on ja se trape ua carretèra que baishe enquiath Pònt de Rei (Avilés 1991, 61). En an 1968 “les carreteres fins fa pocs anys estaven en estat deplorable: avui dia, per bé que estretes, presenten un bon pis, i hom pot recórrer tota la val en molt poc temps” (Vallverdú, Sirera 1968, 74). Actuaument deven ua atractiua alternatiua entara circulacion rodada: “A Bossost, des de Lés, s’hi pot anar a peu per un deliciós camí que voreja la Garona” (Pamiés 1982, 51) cada còp mès endreçada.

Es diuèrsi pòrts de montanha èren tostemp es punts clau des rotes que permetien accedir tà Aran: per èst auem autan eth Plan de Beret coma eth pòrt dera Bonaigua, qu’anauen entath Pallars. Ath sud eth de Uelhicrestada, eth de Rius, eth de Caldes entara val de Boí. Eth de Hòro o de Vielha e eth dera Picada o de Benasc entara Ribagorça. E entar oèst es de Baretja, Portilhon, Bedurt o Estanhs, entre d’auti, entara val dera Nique (Ros 2009, 97-98). Èren passi de tota era vida que tenguien es pastors, es caçaires e es mès importants, es traginèrs que i auie d’aranesi, de palharesi, de francesi... Eth dera Bonaigua, seguit peth de Vielha son es mès practicats, ja que son es gessudes mès aisides entath Pallars, tot e qu’aciu Beret damb Montgarri ei ua bona alternatiua, un shinhau mès longa açò òc, “d’arribar a la Val d’Aran amb més facilitat i a dos-cents metres mens d’altitud⁵” (Vallverdú, Sirera 1973, 176).

---

⁵Se referís sense nomenar-lo ath pòrt de Salau. Curiosament aciu confon era proximitat dera Noguera Pallaresa damb era Noguera Ribagorçana a trauès de Beret, quan hauria de èster damb era Garona. De

Per tant a trauès des diuèrssi camins de hèr, Aran se comunicaue tostemp damb es vesins quan era nhèu ac permetie, coma ditz Ceferí Rocafort: “No s’hi pot anar desde Espanya sinó per mals camins que les neus tanquen durant l’hivern” (Rocafort 1901 b, 276). Er esfòrç en auer dubèrt eth pas eth maxim de temps possible ei en eth dera Bonaigua: “aún cuando esté cubierto de nieve, aunque la haya en gran cantidad, se transita, con tal que el tiempo no sea tempestuoso” (Madoz 2001, 55), ja que “el camino que tiene el valle de Arán para comunicar con el resto de la provincia menos expuesto a peligros, es el llamado camino del Puerto de Pallás o de la Bonaigua” (Reig 1896, 122). En an 1944 se didie que se comuniquie per “hermosa carretera que de Balaguer dá a Puente de Rey, frontera franco-española. Esta vía de comunicación atraviesa el Puerto de la Bonaigua, que en invierno, a causa de las nieves queda obstaculizado al tránsito” (Anònim 1944, 22); quedauen quate ans encara entà daurir eth tunèl!

Ara fin des seishanta deth passat sègle encara se ditz qu’era carretèra deth pòrt dera Bonaigua “queda interrumpida en invierno por las grandes nevades” e era deth Portilhon “queda cerrada al tránsito en invierno”. Era mès freqüentada ei era deth Tunèl, que sonque demore “interrumpida algunos días de fuertes nevades o heladas”. Mentre qu’era deth Pònt de Rei manten “una comunicación ininterrumpida con Francia, durante todo el año” (De Semir 1974, 18). Ei a díder, enquia non hè massa, era idèa d’incomunicacion iuernau damb Aran ère ben estenuda. De hèt dètz ans dempús d’auer-se hèt era carretèra dera Bonaigua a amiat a desenganhs ja qu’en iuèrn continuaue talhada fòrça temps e se rebrembe que d’auer-la hèt peth Plan de Beret aurie estat mès facil mantier era comunicacion dubèrta mès temps (Guilera 1959, 207)

---

hèt en aguesta magifica òbra *Els rius de Lleida* lèu non ditz arren d’Aran ne tanpòc deth sòn riu, per non èster de Lleida?

Respècte as comunicacions interiores semble qu'er hilat de camins ère bon: “En el interior del Valle, cuidados y abundantes caminos forestales y vecinales permiten desplazamientos cómodos y aseguibles” (Liesa 1965, 76) e de hèt se comprovèc coma era inversion municipau en bona part va tara milhora deth camin d'accès ath pòble o de bèth un de forestau entà milhorar er accés entath bòsc coma per exemple passe en Garòs (Liesa 1965, 127), en Arties o Arres (Liesa 1965, 128), Arròs, Vila o Betlan (Liesa 1965, 129), Benós, Begós o Gausac (Liesa 1965, 130-131), Vielha o Vilac (Liesa 1965, 132) e Casau (Liesa 1965, 133).

3.2 Es perills

Eth pas pes pòrts tostemp a agut un caractèr d'aventura, sustot en iuèrn. Tot e que s'eth mau temps non ac impèdie, era gent i passaue pes pòrts, deishant coma mèis impracticables “los tres meses más rigurosos del invierno” mèis, sustot eth dera Bonaigua, “algunes veces, necesidades ineludibles obligan á algunos individuos á pasarlo” e alavetz “apenas pasa un invierno sin que tenga el país que llorar la muerte de honrados y laboriosos ciudadanos” (Reig 1896, 123). Ena segona meitat deth sègle XVIII i a documentades vint-e-quate mòrts per congelacion, catorze d'eres sigueren en pòrt de Vielha e sies en dera Bonaigua, atau coma tanben dètz per lauegi, sies e quate en es pòrts respectius nomentats (Ros 2009, 98). Es fèrs camins tostemp devenguien ua pròva hijuda ara abituau duresa des viatges: “Qualsevol persona que vulga intentar transitar a l'hivern per aquests ports, cal que faci abans un examen de ses pròpies forces, y després se proveheixi de guies...pocs són els anys que no's compti alguna víctima de la necessitat o de l'imprudència⁶” (Soler 1998, 22), mèis uns pògui ans abans es recomanacions de Reig son mèis curioses: “procuren antes de emprender la marcha tomar un par de tazas de café muy caliente con un

---

⁶Es cites literàries son fideles as originaus e per tant ath catalan non normatiu o a un castelhan antic, per tant estauviaram de méter er abituau “sic” ena majoria de referéncias a on i age incorreccions gramaticaus.

poco de ron: que efectuen la marcha con paso lento, pero sostenido, y que no se detengan por ningun concepto ni necesidad, por imperiosa que sea ésta, pues basta una parada de dos ó tres minutos para que una sonrisa nerviosa, señal de próximo fallecimiento, asome a los labios, y entonces no hay más remedio que golpear fuertemente al que tal le ocurra para salvarle de una muerte segura” (Reig 1896, 125).
Vertadèrament eth panorama ère ben dissuasiu!

I auec atacs de lòps (Obiols 1998, 99-100), mès siguec eth torbeg eth causant dera màger part des desgràcies documentades (Amiell 2022, 11-12). Ja en sègle XVIII auem ua prumèra relacion des victimas que i auec enes montanhes d'Aran (Ros 2009, 97-98). Son fòrça es istòries que parlen des accidents viscuts pr'amor dera nhèu. Açò impressione plan a Josep Maria Espinàs que recueilh literaument eth comentari que hè Pascual Madoz “Apenas pasa un invierno en que no tenga el país que llorar la muerte de honrados ciudadanos, de hombres laboriosos, de padres recomendables” e referint-se ath dera Bonaigua ditz çò de madeish: “El port està mig any tancat per la neu, i en temps heroics, quan no hi havia carretera ni senyals, passar-lo era una temeritat soent pagada amb la vida” (Espinàs 1957,142). Vertadèrament Madoz ei un des prumèrs en condar doloroses istòries passades en pòrt dera Bonaigua. Comence damb ua damb finau erós, devenguda en an 1835, quan en plia guèrra carlina ua columna de soldats liberaus siguec a punt de morir quan ena vrespada intentauen pujar des de Tredòs naut deth pòrt, causa que fin finau artenheren quan ja molti se resignauen çò pitjor; es sòns crits d'alegria naut deth pas nheuat èren exultants: “nos hemos salvado, viva la libertad, viva Isabel II” (Madoz 2001, 56 i 57). En hereuèr de 1843 sèt traginèrs se trapèren damb un torbeg imprevist, cinc moriren, un siguec a punt e un aute podec arribar en ua cabana damb es cavalheries, a on siguec dus dies enquia que siguec rescatat. Siguec pitjor eth 23 de gèr de 1845 ja que moriren es ueit membres deth grop e es corresponents shivaus, sonque un nauau se sauvèc e que

sorprenc ath corrèu que passèc per aqui quate dies dempús “quien, al volver la vista, hubo de presenciar el triste cuadro que ofrecía el aspecto de tantos cadáveres” (Reig 1896, 124). En març de 1890 er engenhaire forestau Josep Reig auec de tier era tecnica que recomanaue entà sauvar a un manòbra que li acompanhaue de pataquejar-lo enquia que reaccionèsse (Reig 1896, 125) e non se deishèsse abàter pera “mòrt doça” de congelacion. Aguestes desgràcies son recurrentes en d’autes òbres, higent bèra ua mès coma era des dus traginèrs e es cavalheries que moriren en an 1892 ena zòna deth Marrech espatllat o en an 1895, quan eh torbeg afectèc enquia un des portadors deth corrèu, que non siguec trapat enquia tres dies dempús (Reig 1896, 124).

Tanben quauqui visitaires forencs expressen aqueres dificultats: “En lo centre de la cordillera dels Pirineus... quasi á igual distancia del cap Cerbere y de la desembocadura del Bidasoa, está situada en la vessant septentrional, de manera que no pot dirse que pertanye á la península ibérica. Pera passarhi desde aguesta, es precís atravesar algun dels ports, situats á considerable elevació, tots ells perillosos ab motiu de las avalanxas, intransitables durant la major part del any á causa de las neus y del mal temps, com ho expressan ab eloqüencia las relacions del gran nombre de desgracias que d'aquells paratges se senten explicar” (Reig Vilardell 1890, Letra A, 142).

Eth pòrt de Vielha ei eth dusau en experimentar mès accidents e coma exemple podem rebrembar era trista istòria dera parelha de nòvis que moriren en passar eth pòrt de Vielha en noveme de 1902 (García 2016, 266-267); era gojata moric naut deth pòrt e er òme demorèc desapareishut enquia qu’er estiu següent quan passaue per aqueth pòrt Juli Soler damb eth guida Batalla, trobèren “les despulles d’un ésser humà, i que no podia ser cap altra persona que l’infortunat marit” (Baqés 2010, 105).

Mès polida ei era legenda der òme dera casa Binós de Vielha que sorprenut per ua fòrta nheuada en passar eth pòrt se refugièc en ua

tuta, mès que ja ère ocupada per uns ossi, demanèc proteccion ara Mair de Diu de Mijaran e compartiren animaus e òme eth refugi sense cap problèma, arregraït regalèc eth prat ath cant deth santuari (Parramon 1976, 137-138).

Era arribada des automobils hec que tanben se produsissen accidents damb aguesti veïculs (Amiell 2022, 13), coma eth que passèc baishant eth pòrt dera Bonaigua peth costat aranés eth 25 de març de 1928, que lèu pèrd era vida eth soldat Venturini, sauvat gràcies ara ajuda des tres companhs de viatge (Izard 2022, 25). Mès abans tanben i auèc accidents damb es coches de shivaus, coma eth que se produsic entre Les e Pontaut en an 1892, sense conseqüències grèus, mès damb es shivaus en Garona e es viatgèrs “con una rapidez solo concebible en momentos de extraordinario apuro, se agarraron al coche procurando evitar la caída” (Avilés 1993, 69-70).

Creigui maugrat qu'eth desir de qu'es viatgèrs auessen bon camin, en Aran se simplificaue damb era expression “bon pòrt”, ja qu'eth pas pes cadies ère a on eth camin se hège mès pesuc e ath còp mès perilhós (Amiell 2021, 143).

3.3 Passi clandestins

Era invisibla linha fronterèra entre Espanha e França se hège encara mès imperceptible ena Val d'Aran, mès era sua existència politic-administratiua originaue oportunitats, se se sabie aprofitar, que superauen as incomoditats. Aguesta termièra de mapa siguec “molt més permeable del que solament ens pensem, i no sempre seguint canals legals i on el contraban estava molt interioritzat” (Abella 2021, 30), ja qu'era sua practica ajudaue a milhorar ua economia precària tàs abitants d'Aran (Santacruz 2015, 75).

Era val de Toran, qu'ei era grana val laguens dera Val, damb era sua peculiara geomorfologia, istòria e bordalats, deven un punt de clandestinitat facil damb França, per a on passauen es contrabandistes

enes ans dera pòstguèrra (Obiols 1995, 55), mès tanben ac hègen cent ans abans peth pòrt de Salau e per Montgarri (Baqués 2010, 32) e tanben curiosament peth pòrt dera Picada (Baqués 2010, 42), o tanben coma en an 1833 ven Balthazar, un representant d'ua importanta casa francesa de lans, a comprar as contrabandistes Padillos e Ramires que contraròtlen aguesta activitat clandestina ena Val (Santacruz 2020, 118-119).

Era majoritat d'aguesti passi que comunicauen damb França devengueren fonamentaues ena evasion e sauvagarda de hugitius durant era Guèrra Civila espanhòla e Segona Guèrra Mondiau, es que foncionèren enes dus sentits depenent des circumstàncies sociopolitiques de cada moment (Aventín-Boya 2021).

Per exemple durant era Guèrra Civila trobam era hujuda que harà cap en Luishon eth capelhan hilh d'Arties, mossen Enric Servat, enes prumèrs dies dera guèrra vedent amenaçada era sua vida hugec pera net “pes montanhas mès nautes dera Val d'Aran” qu'eth ditz ena sua narracion “jo es coneishia plan ben e sabira per a on anàuem” (Servat 2022, 131), ajudant a d'auti sacerdots a passar era frontèra. O tanben Josèp Maria España qu'ajudat peth sòn gendre Jaume Abadia artenhèc passar tà Luishon era sua familia e era de d'auti conselhèrs dera Generalitat Republicana, coma Tarradellas, Lluhí, Mestres e Gasol, entà fin finau passar eth madeish entar exili (Pujol et al. 2020, 91-92).

Tanben ère facil era arribada de hugitius, des des desertors der exercit francés, atau coma ditz era legenda que fondèren Eth Pradet, Porcingles, Campespin e Bordius (Obiols 1995, 65), mès ath còp era marcha des joeni ja que “en la terra que pateix no hi creix el fruit” provoquèren eth despoblament de sant Joan de Toran (Obiols 1995, 70). Es dues cares d'ua moneda qu'ei era Val d'Aran.

Fòrça des passadors èren persones que hègen de pastors, mès que tanben practicauien eth contraband, ei a díder, èren bones coneishedores des passi pera montanha. Durant era ocupacion alemana

de França, entre 1940 e 1944, sigueren fòrça es judius que passèren era termièra entà liurar-se deth pitjor des destins, ajudats pes guides francesi, qu' arribauen enquias pòbles deth Baish Aran o a viatges contactauen a miei camin damb es espanhòus que completauen er ahèr. Ei curiosa era donada deth joen Medán que recebec es prumèras sabates dera sua vida de mans d'ua familia judiua ara qu'auie ajudat (Santacruz 2015, 75). Vertadèrament sigueren fòrça es qu'artenheren salvar-se gràcies a passar era termièra, liurar-se d'èster retornats e recéber eth supòrt dera gent d'Aran. Pònt de Rei ei eth punt d'arribada d'aqueri qu'an es papèrs reglats, mès tanben ei eth lòc per a on son expulsats "desenes de jueus detinguts a l'Aran i al Pallars Sobirà". Logicament es poblacions apròp ath tèrme damb França sigueren es mès implicades e es que receberen aqueri que passèren de manèra clandestina: Canejan, a on en an 1943 sigueren detenguts 500 evadits, era majoritat judius. Les, siguec er epicentre dera arribada des refugiats e fòrça sigueren acuelhuts en hotèl Franco-Español. Bossòst, qu'ath delà des passi de montanha a era deth Portihon, mès er 1943 sigueren detenguts mès de 600 hugitius. Es Bòrdes e Montgarri, damb es passi mès dificils, coma eth pòrt dera Picada o de Gireta, respectivament. Vielha, coma caplòc dera Val recebie en un prumèr moment as detenguts mès que i auec moments que demorèc collapsada, tot e lotjar era gent enes hotèls dera poblacion (DD.AA. 2018, 55-57). Bèri uns coma Manfred Bundheim que dempús de non trobar eth camin bon artenhec fin finau arribar en Montgarri a on li auferiren lèit entà recuperar fòrces o François Bielsky qu'un còp en Les siguec a punt d'èster tornada, mès qu'es vesins de Les ac impediren (DD.AA. 2018, 103-104). Ei espciaument interessant eth cas de Paula Zandmer-Cassen e eth sòn òme Henri Katzengold qu'ara fin d'octobre de 1942 passèren era termièra pera montanha que de Luishon da dirèctament en Les, e un còp aqui sigueren a punt d'èster deportats, mès era intervencion de Magdalena Duran, propietària der hotèl Franco-Español, a on èren

lotjats, ac impedic tot vedent qu'ère embarassada e damb eth mètge Joan Navarro que certifiquèc era impossibilitat de botjar-se e atau guanhèren eth temps suficient enquia obtier es papèrs que les permeterie anar entà Madrid, Lisboa e Congo. Ues interessantes memòries parlen dera odissèa que viueren, e especiaument dera aventura que durant lèu un mes aueren en Les, “village” que quan fin finau pòt gèsser deth lhet e a punt de cuélher er autobús trobèc “pauvre et primitive”, mès cau pensar que li preocupauè era possibilitat d'auer aqui ara sua hilha que fin finau neisherie en arribar en Africa (Zandemer-Cassen 2014, 47-52). Mès aguesta istòria a ua segona part, ja qu'Eric Mauer, arrehilh de Paula, volec conéisher eth lòc a on passèc era sua mair-sénher aquera peripecia e amassa damb era sua hemna Daniella e es sòns hilhs Eden e Avi, vengueren tà Les en junhsèga de 2021, en tot hèr era trauèssa peth Còth de Bedurt de 1990 m, per a on lèu segur passarien era termièra guidats per dus passadors de Luishon (Atienza e González 2022). Actuaument ua placa ena façada der ajuntament de Les ei un modèst mès emotiu aumenatge a “TOTI AQUERI ARANESI E ARANESES /QU'AJUDÈREN A TRAUÈSSAR ES MONTANHES E / ACUELHEREN ENES SUES CASES AS FUGITIUS DERA / GUÈRRÀ CIVILA ESPANHÒLA E DERA EURÒPA /AUCUPADA PETH NAZISME ENA IIau GUÈRRÀ MONDIAU” en recòrd des victimes der exili ja que “ ES GUÈRRÉS SON TOSTEMP UN DRAMA UMANITARI / SONQUE SOLATJAT PES GÈSTES EROÏQUES”.

3.4 Passi oficials

Aran a agut diuèrsi passi mès o mens vigilats pes cadies que hègen termièra. Totun eth qu'a compdat damb un contraròtle mès formau a estat eth Portilhon, per hèt tanben d'auer agut ua carretèra o dilhèu milhor dit, un camin freqüentat des de que comencèc eth moviment toristic. A còps semble que tanben auèc bèth contròl doanèr en madeish pòble de Bossòst. A mieja nautada deth pòrt peth costat espanhòu i auèc

ua casèrna de carabinieri, curiosament molt apròp d'a on sigueren es casinos.

Totun eth pas internacionau, eth de connexion abituau entre França e Espanha, a estat e ac ei aué tanben eth de Pònt de Rei. Aciu non dèishe d'èster curiosa era evolucion deth contraròtle doanèr, des dera madeisha poblacion de Les, enquiara madeisha frontèra, tà hèr-lo en Pontaut, nauament en Les, apròp deth Pònt un aute còp e fin finau en Mèles, enes pòrtes de Hòs (González, Atienza, 2019). Era longa etapa que demorèc en actuau carrèr Sant Jaime a estat fòrça fotografiada, devenguent ua curiosa anomalia burocratica en miei dera poblacion: “La corriente turística por el valle de Arán, se canaliza principalmente a través del puesto fronterizo de Les, cuya calle principal, en la que està situada la Aduana, se muestra en la época estival con la saturación característica de los agobios veraniegos” (Liesa 1965, 221).

Eth Pònt de Rei

Era entrada facila en Aran ei peth petit carís de Pònt de Rei, “una de las mejores puertas que comunican España y Francia” (Avilés 1993, 70) a on i auec tostemp un pònt sus era Garona, eth que semble que patirie soent es efèctes des creishudes fluviaus e per açò non se harie de pèira enquia principis deth sègle XX. Tara fin deth sègle XIX “es un miserable puente de largueros medio podridos, que se sotinen por milagro” (Avilés 1993, 70). Coneishem imatges d'aumens sies pònts de husta enquiara execucion deth vielh de pèira (Izard 2022, 37- 46) qu'ara demore ac cant deth nau que crotze eth riu de manèra cornaenclinc per prumèr còp e atau estauviar eth doble virament de nauranta grads que calie hèr abans tà entrar e gésser.

Pònt de Rei ei era entrada facil tara Val e per açò se tenguec coma eth milhor camin entà portar eth ciment des dera Pobla de Lillet entàs centraus idroelectricas e tanben tà trèir entà Catalunya era husta des bòsqui de Canejan (Coca 2000, 82).

Resulte curiosa era diferéncia entre eth pònt *sensu stricto* deth lòc a on ei e que denomine era *Bretxa de la Garona* (Maristany 1986, 54), idèa que non è sabut trobar en cap aute autor.

Mès tanben ei pòrta de gessuda, autan tàs que gessen a trabalhar tath nòrd, coma es que cerquen ua esperança ara fin dera guèrra civila. En aguest sentit se hec impactanta era imatge de desenes de soldats republicans passant eth pònt en direccion entà França en abriu de 1938 (Claudi-Aventín 2021a, 55).

Non i a cap dobte qu'era pòrta septentrionau d'Aran a estat e ei e ac serà er endret deth Pònt de Rei!

Eth Portilhon

Eth segon pas en importància de comunicacion d'Aran damb França ei eth còth deth Portilhon que des de Bossòst permet aué arribar en Luishon pera carretèra N-141, costat espanhòu, e era D-618, costat francés. Era quòta baisha d'aguest pòrt (1.310 m) lo hè ua via alternatiua, tot e qu'es mesi centraus der iuèrn, podie demorar tanben talhada. Per tant non ei d'estranyar qu'era conversion deth vielh camin en carretèra tanben sigue un desir generalizat, sustot auent en compde que peth costat francés tostemp s'auie auançat en acabament d'un milhor camin. Non coneishem massa donades dera construccion dera carretèra. Semble qu'en an 1879 ère premanida pes madeishi proprietaris des camins particulars de Bossòst⁷ e de hèt en 1884 eth mapa d'Aran hèt per Franz Schrader descriu eth camin que puge des de Bossòst entath Portilhon passant pera capèla de Sant Antòni (Ros 2009, 90) e dus ans dempús se ditz qu'ei acabada recentament (de Laurière 1886, 63). En 1892 ère un camin carretèr (Avilés 1991,67), mès quate ans dempús lo considèren carretèra (Reig 1896, 42). A principis deth sègle XX se trape “en bon estat en el trajecte francés, y en dolenta conservació en el de la Vall” (Soler 1998, 21). Son curioses bère ues des

---

⁷Ocupación de terrenos en el monte nº 278 para la construcción de la carretera de Bosost a Luchon (Francia). Monte Aubàs. Portillón. Archiu Generau d'Aran

prumèras fotografies existentes d'aguest punt fronterèr, coma se passe de coches de shivaus (Izard 2022, 58) a veir ja sonque automobils (Izard 2022, 59). De totes manèras serà entre 1930 e 1931 quan s'acabarà era part superiora dera carretèra, eth tram que va des dera zòna des casinos enquiath cap deth pòrt, segontes se pòt dedusir dera autorizacion entà ocupar terrenes forestaus deth bòsc d'Aubars e era subasta consegüent dera husta obtenguda⁸.

Aué era pujada peth costat espanhòu ei un simpatic e mereishut aumenatge a toti es ciclistes espanhòus qu'an guanhat eth Tour de France, en tot dar nòm a cada un des mercats marrècs que i a. Non i a dobte qu'ei eth tram en territòri espanhòu per a on mès còps a passat era famosa corsa francesa.

Eth Pòrt dera Bonaigua

Tot e qu'er accés naturau entath Pallars ei des deth Plan de Beret entà Montgarri tot seguint era Noguera Pallaresa era opcion mès cuerta a estat eth pesat pas pera Bonaigua, non exempt de pòurs ancestraus (Amiell 2021), ja qu'encara que “este Puerto no es elevado, pero en cambio es sumamente largo, no bajando de cuatro horas; y es de advertir que en las épocas de peligro, doblado el Puerto, no cesa el riesgo, porque en las dos riberes, particularment en la de Tredós, ocurren muchísias desgracias; pero el imperio de las circunstancias obliga a los araneses á pasarlo aun cuando esté cubierto de nieve en gran cantidad, á fisn de proveerse de los artículos más indispensables para la vida, y solo dejan de hacerlo cuando reinan vientos Fuertes ó muy espesa la niebla, quedando entoces el Valle de Arán veinte, treinta y aun mças días completamente incomunicado con el resto de España” (Reig 1896, 122). Per tant ara ora de dar continuïtat ara carretèra que substituïe eth vielh Camin Reiau non i auec dobte en que calie contunhar-la peth pòrt mès orientau dera Val, artenhent atau ua bona e

---

⁸Ocupación de terrenos en el monte nº 278 para la construcción de la carretera de Bosost a Luchon (Francia). Monte Aubàs. Portillón. Archiu Generau d'Aran.

necessària comunicacion damb eth sud, superant er ancestrau isolament aranés. Arténher completar era carretèra que des de Pònt de Rei arribaue enquia Vielha e pòc a pòc enquia Salardú e d'aciu entath tuc deth Pòrt dera Bonaigua des d'a on ja pujaue era carretèra que venguie d'Estèrri d'Àneu siguec era grana hita deth prumèr tèrç deth sègle XX entà modernizar era comunicacion aranesa entàs tèrres meridionaus.

Ei eth pòrt “més transitat de tots els de la comarca, per fer-hi per ell gran part del comerç de provehiment de la Vall” (Soler 1998, 125), per açò es projectes de hèr ua modèrna carretèra apareishen ja en 1870 mès seguint eth Noguera Pallaresa enquiath plan de Beret, rota qu'ei descartada pera *Comisión Mixta de Ingenieros y Militares* que recomanen en 1898 de hèr-la ja pera Bonaigua. Julio Murua ei eth que hèr eth projecte dera carretèra e son interessantes es reflexions que hè prealablement tà justificar era sua construccion, non sonque pera valor militar senon per “unir con la madre patria un pedazo de territorio hermosísimo que està absolutament incomunicado” e hig “Es verdaderamente asombroso com este valle se conserva español en estas circunstancias” (Izard 2022, 77). Tot e qu'eth pas peth pòrt ère mès naut devenguec un trajècte mès cuert e per açò siguec definitivament aprovada era construccion pera Bonaigua, encara que tanben i auec diferents propòstes en trajècte, coma era de hèr un tunèl des dera capèla des Ares (Izard 2022, 76-79). Semble que tot e es critiques hètes, Emili Riu siguec er impulsor d'aguesta carretèra, qu'ath delà arribèc a plantejar un tunèl pera Bonaigua, segontes er article publicat en *El Relámpago* de Tremp eth 6 de seteme de 1908, peth sòn frair Daniel (Izard 2022, 71-72).

Eth costat palharés siguec eth prumèr en acabar-se, ath torn de 1907 (Sànchez 2001,71), i quedaue eth tram finau qu'arribèsse enes pòbles de Naut Aran. Er engenhaire Nicolás Arespachoga e Salicrub siguec eth responsable des trabalhs qu'entre 1920 e 1923 acabèren definitivament

damb era dificultat de non auer un pas rodat peth pòrt⁹. De hèt era desirada carretèra, eth tram que des de Salardú daue gesuda entath Pallars s'auie començat a hèr en an 1919 e ja ère acabada en 1921, ath delà des arturaments que hègen reclamar as bailes aranesi (Calbetò e Vidal 2021, 65-66). En noveme de 1921 ja se pòt arribar naut deth pòrt en veïcul motorizat e eth 28 de seteme de 1922 se documentèc era prumèra trauèssa hèta damb automobil per engenhaire constructor e peth diputat deth districte Manuel Rius e Rius que des d'Estèrri arribèren ena Val d'Aran, atau coma publicuèc La Vanguardia tot confirmant que “es pues, un hecho la comunicación directa durante el verano entre le Valle de Arán y el resto de la provincia” (Izard 1022, 221).

Ei clar qu'er an 1922 ja ère un pas abituau, mès ère tant eth desbrembe d'Aran que calec era visita reiau dus ans dempús tà dar a conéisher aquera nauetat tant importanta entara vida dera Val (Izard 2022).

En an 1924 siguec eth dera inauguracion oficiau dera carretèra, un autentic artifici de propaganda en favor d'ua monarquia en ores baixes per auer dat supòrt ath còp d'estat de Primo de Rivera, atau coma se commemore ena façada der ajuntament de Vielha: VI Juliol MCMXXIV /Siendo Rey de España/ Don Alfonso XIII/ Y/Gobernando un Directorio Militar/Pisó por primera vez tierra Aranesa/ Un Monarca Español. Ath respècte ei curiosa era recèrca que harà Cela entre “ningún rey español ni ningún rey de España” (Cela 1976, 152), ja que se se vò díder qu'abans des Reis Catolics i auec d'auti monarques, non acabe de saber qui ne guaires passèren per Aran.

Eth trèn

Tà finaus deth sègle XIX eth nau miei de transpòrt que semble solucionar totes es mancances ataviques des comunicacions per tèrra ei eth trèn. Aran non ei alien ad aquera important nauetat tecnica e eth

---

⁹Era placa col·locada er an 1968 ena façada der ajuntament de Salardú commemore damb arregraïment eth treball.

projecte d'un trèn qu'arribe ena Val trauessant eth Pirenèu per un tunèl jos eth pòrt de Vielha ei ua idèa cada cop mès avalorada. De hèt ja en an 1830 Pascual Madoz plantege ben precòçment un trèn que traùesse eth Pirenèu peth pòrt de Vielha e s'ac encargue as engenhaires francesi Auriol e Partiot (Madoz 2001, 108; Calbetò e Vidal 2021, 60-61). En an 1856 i a ua propòsta naua entara rota deth Pallars Sobirà, concrètament per Alòs o per Salau; aguesta serà era opcion escuelhuda pera Diputacion de Lleida en an 1864 (Sànchez 2006d, 32). Causa que non agradarà as aranesi quan fin finau s'optèc peth trèn dera Pallaresa e eth besonh d'un brancau tà esvitar era incomunicacion abitua e qu'afavorís era marcha dera gent entà tèrres franceses afavorint un grèu despoblament dera Val (Avilés 1991,60).

En an 1880 se comence a planificar formaument un trèn peth Pirenèu Centrau, era preferéncia se decante pera Noguera Pallaresa, tot e que se manten sus era taula era alternatiua pera Noguera Ribagorçana. De hèt Eduard Aunòs eth 3 de mai de 1912 prepausae qu'era Diputacion de Lleida hesse gestions tà recuperar eth vielh projecte "que semblava ja abandonat" (Lladonosa 1967, 63). Aquerò milhor serie hèr es dues vies, mès coma ei aué evident sonque s'arribèc a bastir ua e damb fòrça ans de retard eth prumèr tram dera palharesa qu'arribèc en La Pobla de Segur en an 1952, devenguent actuaument aquerò òc, un trèn de bon servici e succès toristic, un còp superada non hè pas massa, era menaça de tancament dera via per deficitària. De totes manèr des de 1987 se hè cada mes d'agost naut deth pòrt de Salau era trobada simbolica d'afraïament occitan-catalan (Sànchez 2006 b, 25) que de bèra manèra manten viua era prepausa d'un tunèl per aquest endret, tot e que mès factible entà ua futura carretèra que non pas peth vielh sòmni ferroviari.

Se mos centram ena prepausa d'un trèn per Aran, se pòt comprovar qu'auie ua dobla auantatja, per un costat facilitaue era desirada milhora dera comunicacion damb eth país aranés e per un aute s'artenhie un

nau pas entre Espanha e França, peth miei deth Pirenèu. Semble èster que per part der Estat vesin era circumstància de qu'era boca nòrd deth tunèl non siguesse en sòn territòri ère un factor dissuasiu per rasons estrategiques. Per açò tostemp que se parlaue deth trèn transpirenenc tostemp acabaue guanhant era prepausa palharesa, ath delà damb era sua continuacion entà Aran tot hèn eth tunèl en Plan de Beret coma prepausèc en an 1873 Decomble (Izard 2022, 17), ath delà que tostemp era ribagorçana-aranesa se mantenguie sus era taula. Tot e damb açò er an 1874 Edouard Harlé, director des trèns deth Midi, projectèc un pas ferroviari transpirenenc jos eth còth de Hòro. Era Junta de bailes dera Val d'Aran aprovèc eth 12 de junh de 1892 despenes peth projècte hèt er an anterior e en 1898 se hèn estudis sus eth terren tara execucion dera òbra, Er an 1901 er engenhaire Lluís Rouvière hè un curios projècte damb linha de traccion electrica, (Calbetò e Vidal 2021, 61). En 1909 era Junta monentada demane un informe sus eth projècte de trèn rebrembant que serie de caractèr estrategic e qu'ajudarie a esvitar era emigracion que viu eth país e er afrancesament des aranesi decebuts deth desbrembe espanhòu (Calbetò e Vidal 2021, 62). Er an 1912 se presente ath ministre de Foment ua ben rasonada peticion de bastir eth trèn des de Lleida enquia Les e damb un brancau des de Pont de Muntanyana enquia Trep e atau non auer de hèr eth torn abituau per França qu'alavetz ère era practica abituau tà accedir damb relatiua rapidesa des de Barcelona, er escrit ei redactat per Josep Maria España en an 1912 e publicat en *La Voz del Valle* ditz: “No es que el Valle de Arán quiera privilegios, no; lo que desea es ponerse en igualdad de condiciones a las demás comarcas españolas para no sufrir con relación a las mismas las desventajas que implica su situación” (Izard 2022, 62-66). En an 1916 Eduard Aunós torne a prepausar eth trèn qu'arribe en Aran des de Lleida (Sánchez 2006d, 33). Non auem de desbrembar qu'aguest miei serà era manèra que fòrça tieràn entà arribà'i comodament, tot e que calie hèr-ho des de França, país que gaudie d'un

notable hilat ferroviari. Concrètamènt des der an 1873 i auie trèn tà Luishon e a compdar de 1914 un tramvia que des de Marignac arribauè lèu en Pònt de Rei ère ua invitacion a contunhar-lo per tota era val. En Salardú era família Sastrada bastic un edifici que volie èster era darrèra estacion deth tramvia que de Hòs arribarie en Cap d'Aran, mès que jamès s'arribèc a hèr (Izard 2022, 181). Totun era prepausa ferroviària aranesa non passèc d'èster ua curiositat istorica, ja qu'es projèctes de milhora des comunicacions que fin finau ven era lum son es des carretères, e per açò era data clau ei eth principi dera passada decada des vint. De totes manères resulte curiós comprovar que non toti èren contenti pes dinèrs que s'injectauen en acabar rapidamènt eth projècte dera Bonaigua, s'açò implicaue eth desbrembe dera mantenença dera carretèra que ja foncionaue, atau coma escriu eth director de *La Voz del Valle*, Amadeo Ripoll, eth 15 d'abriu de 1922, indicant qu'eth tram que va de Bossòst enquia Pònt de Rei "màs que una carretera semeja parcela de terreno labrado y dispuesto para la siembra de patatas" (Izard 2022, 67-68).

Eth tunèl

Non cau díder qu'Aran ei çò qu'ei gràcies ath tunèl en sentit ample, ja que formaument son dus es que s'an hèt jos er ancestrau pòrt de Vielha. Aguesta via sosterranha a permetut a compdar de 1948 ua comunicacion molt mès facil des deth sud, non depenent tant des dificultats des nhèus iuernaus.

Era solucion d'excavar tunèls entà facilitar eth pas per lòcs a on era orografia ac impèdie, a antecedents fòrça antics. De hèt es aqüeductes romans serien ua prumèra mòstra dera engenhèria tà portar era aigua des d'un lòc a un aute e crotzant çò que calgue. En aguest sentit enes tèrres de Lleida auem un exemple plan interessant qu'ei eth tunèl qu'eth canau d'Urgell a tà passar jos era sèrra de Montclar¹⁰. Bastit

---

¹⁰ https://ca.wikipedia.org/wiki/Mina_de_Montclar

entre 1853 e 1861, damb ua longada de 4.917 m, siguec durant lèu lèu cent ans eth mès long d'Euròpa. Ath delà que non ère tath transpòrt ei un polit precedent des qu'a mejans deth sègle XX lo superèren per usatge de veïculs, com siguec eth de Vielha que siguec eth mès long deth mon tà ua carretèra, ja qu'es sòns 5.240 m. non sigueren superats en pòc mès de miei peth Gran Sant Bernart, que setze ans dempús se dauric enes Alps. Resulte curiós qu'er actuau de Vielha a détz metres mens de longitud qu'eth vielh¹¹.

Era prumèra prepausa de hèr un tunèl siguec de Pascual Madoz qu'en an 1830 encarguec un projècte as engenhaires Auriol e Partot, mès coma alavetz s'estaue en plia discussion de construïr un trèn que comunicèsse damb França o ben seguint eth Noguera Pallaresa o ben hèr-lo peth Noguera Ribagorçana, era idèa alavetz siguec tostemp en clau ferroviària e es diuèrsi projèctes que s'anaràn redactant tostemp se hèn pensant en un ample horat capaç entàs trèns, coma eth d'Haré en an 1874 o eth de Rouvière en an 1901 (Calbetò 2021, 61), que per concebir-lo electric e de bèra manèra relacionable damb que pujarie des de Montrejau enquia Hòs, siguec eth que probablament mès apròp de devier ua realitat, mès coma era rèsta non auèc cap execucion. Un shinhau abans auie agut era interessanta propòsta de Josep Reig ara fin deth sègle XIX tà solucionar qu'es pòrts “son completamente intransitables durante la mayor parte del año” e per açò i a era “necesidad de que es de todo punto indispensable que la red de caminos forestales propuesta se prolongara mediante un tunèl en el Puerto de Viella” entà atau méter “en comunicación para siempre y en todas épocas el Valle de Arán con el resto de España”, non s'a d'auer pòur ath còst, pr'amor que pòt èster naut, mès hèr numèros e damb un modèst peatge de toti aqueri que lo tierien “pues se ahorrarían tres horas de camino e infinidad de contingencias” damb eth hijut que s'ampliarie eth

---

¹¹https://ca.wikipedia.org/wiki/T%C3%BAnel_de_Viella

transit entara explotacion des bòsqui deth costat sud e des mines de Cierco, harie totaument rentable era òbra (Reig 1896, 125-127).

Verdadèrament ei fòrça curiós qu'era visita d'Alfonso XIII, que ven a inaugurar ua naua carretèra en an 1924 que passe pera Bonaigua, servisque tà escotar era reivindicacion deth tunèl e eth compromís deth Rei qu'aqueth madeish 7 de juliòl, se compromet a hèr-lo, e era promesa se complís ja qu'en an següent, eth 7 de noveme de 1925, s'adjudique era òbra a J.E. Segura, S.L. de Barcelona. Ar an següent comencen es òbres dera carretèra e en deseme era dubertura dera boca nòrd (Calbetò 2015, 63). En an 1927 i trabalhen 450 obrèrs qu'an un precari campament ena boca nòrd. Mès en an 1928 se produsís un hèt cruciau, ja que se li trè era concession ara empresa originau e se decidic en visita deth ministre de Governacion Martínez Anido eth cambi des mesures dera galeria entà que siguen aptes en crotzament de dus veïculs a motor, ei a díder automobils, renonciant atau ara primitiua idèa deth trèn deth Ribagorçana, que ja ère evident que non se harie jamès, dedicant tot er esfòrç ferroviari en eth dera Pallaresa. Enquiar esclat dera guèrra era òbra auance damb dificultat, autan pera duresa deth terren coma pera aparicion constanta de vetes d'aigua, produsint-se fataus accidents. Acabat eth conflicte se contunhen es òbres e eth 25 de gèr de 1941 se produsís eth "cale", ei a díder era connexion des dues galeries que s'excaven simultàniament des deth sud e des deth nòrd (Calbetò 2015, 66-67), "a las dos y quince minutos, un poderoso barreno de dinamita ha hecho saltar el último diagrama rocoso que separava a los obreros mineros que, de una y otra parte, trabajaban en la perforación deth tunèl. Así se ha producido el hecho histórico de establecer la primera comunciación en línea recta entre el Valle de Arán y el resto de España desde que el mundo es mundo" (Maristany 1986, 21).

Eth 23 de deseme de 1944 eth soldat Ramon Boleda conde coma siguec eth pas peth tunèl totaument en òbres, mès qu'ath delà des

incomoditats deth difícil trajecte tostemp ère ua “ràpida “ solucion entà gèsser d'Aran e anar a gaudir deth mereishut permís: ”entràvem per la boca nord costa amunt pel terra irregular deth tunèl, entre pedres i clots fins arribar a la ‘destrosa’... calia emparrar-se i escalar els talls de la pedra entre mig de l'aigua que hi vessava com una cascada, fins assolir el forat obert dalt” d'uns mil mètres de longada que comunicaue damb er aute tram de galeria que venguie des dera boca sud e per a on passaue ua vagoneta (Boleda 2009,128).

S'inaugurèc eth 22 de mai de 1948, mès enquiath 1949 non se dauric ath public, s'illumine e pavimente en an 1965 e enquia finaus deth sègle XX non s'artenh ua bona impermeabilizacion (Sánchez 2001,70. Gómez 2018, 237), aguesta ei ua des caracteristiques negatiues, ja que “dentro del tunèl llueve igual que fuera” (Cela 1976, 2001), e en plen iuèrn devien ues menaçadores estalagmites de gèu. Tot eth procès de construccion se pòt veir en catalòg dera exposicion que se hec tà celebrar eth miei sègle d'existència dera fonamentau galeria. Resulte curiós que damb motiu dera inauguracion deth paradòr de Torisme de Vielha en an 1966 s'aprofite entà hèr propaganda, en clau internacionau, dera naua via sosterranha inaugurada dètz-e-ueit ans abans en NODO corresponent: “el nuevo tunèl de Viella, construído gracias a la colaboración hispano-francesa, permitirá estrechar las relaciones entre los dos países y facilitará el conocimiento de las bellezas de este recóndito valle”¹². Eth nòm oficiau d'Alfonso XIII venguec tard e en bona mesura en tot projectar eth nau tunèl qu'aué da un milhor servici ad aguesta via essenciau entara vida d'Aran, eth quau ath delà a devengut era grana rota de pas peth Pirenèu Centrau entà França o a l'inrevés, en tot dar era rason ad aqueri que hè mès d'un sègle vederen era utilitat d'aguesta òbra, ath delà de facilitar er accés qu'era Val demanaue. Eth vielh tunèl ja quedèc obsolet hè temps e era decision siguec “senzilla”: daurir-ne un de nau! En an 2007 s'inaugurèc

---

¹²<https://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-1230/1477309/>

er actuau, fôrça mès ample e ben apariat que recep el nòm deth monarca espanhòu que probablament mès viatges age visitat Aran: Juan Carlos I (Calbetò 2021,68), mès es motius an estat ben diferents as deth sòn pair-sénher.

3.5 Transpòrt public

A mejans deth sègle XIX es carruatges non passauen deth Pònt de Rei e s'auie de seguir a shivau tot Aran tà naut (Tonnellé 2000). Quan era carretèra arribèc en Salardú, era familha Sastrada establic un servici de tartanes entre aguesta poblacion e Pònt de Rei que permetie per prumèr còp ua mès comoda comunicacion en tota era Val (Izard 2022, 181). En 1913 es carruatges de traccion animau son substituïts per dus omnibùs *Hispano Suiza* e jos era societat *Hispano Aranesa* o *La Hispano Valle Aranesa* e ei dejà José Maria España coma responsable d'aguest cambi. Mès era dubertura deth Pòrt dera Bonaigua permet as companhies que hègen eth servici peth Pallars de passar tà Aran, causa que haràn en detriment des dera Val, que de seguida cuelhec era Alsina Graells (Izard 2022, 212). Sonque era Prumèra deth Flamicell se mantenguec dempús dera dubertura deth tunèl enquiara sua desaparicion en an 1970 (Izard 2022, 304).

De totes manères cau comprovar coma eth pas regular pera Bonaigua a principis des ans trenta encara hège long eth viatge des de Barcelona, tardant dus dies en arribar en Aran, dormint en Sort o en Esterri (Izard 2022, 293-294), açò non significaue ua especiau milhora ena rota anteriora que se hège damb trèn per Narbona e Tolosa enquia Marignac. Evidentament cau reconéisher qu'eth pas dera termièra per Port Bou e Les ara non calie e açò hège mès atractiuva era naua rota Pallars-Aran¹³.

---

¹³ <https://www.conselharan.org/wp-content/uploads/2017/05/HORARIOS-VALLE-DE-ARAN.pdf>

Es huelhetons que parlen de coma arribar enes Banhs de Les a començaments deth sègle XX, escrits per francesi e que meten de manifèst era dificultat o era facilitat en arribar:

Ja sigue des deth sud:

“Modo de efectuar el viaje por España: en ferrocarril hasta Tárrega, y en ésta automóvil pasando por Tremp hasta Sort, y en Sort hay tartranas hasta Esterri y de este punto se emprende la subida por el port de la Bonaigua que representan unas seis horas a pie, o a caballo, hasta Salardú el primer pueblo del Valle de Arán. A partir de este punto se encuentra cómodos coches hasta Lés.”

Ja sigue des deth nòrd: “Tren hasta Montrejeau-Marignac. Tranvia hasta Puente de Rei (frontera). A partir de este punto se encuentran cómodos coches hasta Les.”

Dauant d'açò s'eth viatgèr venguie des d'Espanha “un es pregunta al llegir aquest sorprenent itinerari si va arribar algú fins a Les sa i estalvi” (de Miguel 1999, 79), mentre que des de França...

Actuaument eth Conselh Generau d'Aran a establít damb era empresa ALSA un fluït servici ath long deth tot Aran e tanben comuniqué diariament damb es granes ciutats propères: Tolosa, Barcelona e Lleida.

4. GÉSSER DE CASA

Era migracion a estat ua constanta ath long dera istòria entara majoritat des pòbles, bèri uns se trasladauen en massa, siguent mès abituau eth desplaçament d'ua part concrèta dera poblacion qu'anaue a cercar milhors condicions de vida. Aguest desplaçament acostumaue a èster dera gent mès joena e açò originèc cambis ena demografia deth país, tostemp en foncion de s'a estat ua marcha temporau o definitiua. En generau era gent d'Aran a gessut soent deth país, molts a cercar trabalh estacionau enes tèrres vesies deth nòrd preferentament, encara qu'eth qüestionari de Madoz recuelh qu'era opcion d'anar tanben entad sud ère pleament contemplada (Sanllehy 2014, 492-495), maugrat que “tienen los araneses grande apego a su país, y no gustan abandonarle, los hombres por especulaciones de comercio u otras carreras, ni las mujeres por casamiento” (Madoz 2001, 65). Aquesta marcha s'a mantengut, progressiuament de manèra cada còp mès preferenta entà tèrres franceses, enquiara arribada der esquí e eth desenvolupament socioeconomic qu'a comportat; era abituau e lèu atavica marcha durant uns mesi que hègen sustot es òmes aranesi tà completar es ingrèssi familhars de besonh, “emigran del valle y pasan a Francia, unos a trabajar la tierra, otros a limpiar botes, y no pocos, sensible es haberlo de decir, a implorar la caridad pública” (Madoz 2001,63). Juli Soler tanben ac explique de manèra dura quan comente coma ei er aranés: “es afanyós pera millorar sa sort, y, lluny de conformar-se ab sa forçada pobresa, que arriba a miseria a l'hivern en son casal, surt del seu país y passa llargues temporades a Bordeus, Lió, Toulouse y fins a París, buscant la subsistència pera ell y els seus, y un reconet per fer cara a les adversitats” (Soler 1998,42). Aquesta emigracion estacionau segueie practicant-se mès d'un sègle dempús, dilhèu mès intensament dempús dera Guèrra Civila: “La mayoría o la mitad de los hombres del Valle son a Francia”(Boleda 2009, 119). Bèri uns trobarien alternatiues as trabalhs

estacionaus hènt de guides de montanha e dempús coma monitors d'esquí, o enes ahèrs complementaris derivats dera practica d'aguest espòrt.

Era atencion as ramats hège tanben qu'eth collectiu de pastors passèsse damb naturalitat era linha fronterèra, maugrat que se sajaue de pasturar laguens deth país. Igualment era preséncia enes hèires ramadères hège qu'en epòques determinades i auesse un moviment deth bestiar entàs lòcs a on poderien trobar compradors, coma ère era hèira de Salàs de Pallars, per exemple.

Darrèrament mès “molts dels pastors ja són vells i els joves no es conformen amb la soledat de les muntanyes” (Torres e Català 1971, 44). Rebrembam es patzeries coma pacte de liura circulacion transfronterèra entà atier es besonhs dera cabana ramadèra enquia en temps de guèrra entre es dus estats vesins, atau coma ac rebrembe eth monument inaugurat en Plan d'Arrem eth 20 d'abriu de 2013 (Sanllehy 2013. Còts 2017).

Era baishada des sindics en agost de 1313 a cercar era Querimònia en Lleida ven a èster probablament ua des gessudes oficiaus de mès transcendéncia politica que jamès an hèt es aranesi.

Atau tanben i a un collectiu que per dedicar-se totau o parciaument a d'auti mestièrs demorarien ena Val e non gessien, son es protagonistes d'un mon encara pòc estudiat e que son es actors des mestièrs tradicionaus, que non sonque dauen solucion a fòrça des besonhs d'ua societat que non sonque practicaue era ramaderia e era silvicultura (Abella 2021), coma ei eth cas emblematic deth cistalhèr d'Arties, Ton Leja (Moga, Martínez 2021) e des que podem veir encara un bon recuelh fotografic de Francesc Tur hèt ena passada decada (de Montoya, Tur 2012,148-153) encara que ja en sègle XVIII ère ua activitat totemp segondària e enquia insignificanta ena economia aranesa (Sanllehy 2012, 53-57).

Zamora parle de quauqui personatges que heren carrèra dehòra dera Val, coma tres jesuïtes dera família Arjó d'Arties o eth pair Ambrosio, capuchin dera madeisha família e localitat. Atau coma Francisco Cao de Benós y Les o Alberto Cao de Benós y Les, marquès de Rozalmonte, que formauen part der exercit reiau. Tanben ne nomete uns auti "naturales de este Valle" de la passada centuria, coma eth Dr. Sala d'Arties, catedratic de filosofia dera "Universidad de Lérida", o eth Dr. Pont de Gessa, canonge dera Seu d'Urgell, o eth beat agustin P.F. Juan de Vilamós (Sanllehy 2014, 215).

Ua auta migracion forçada, tot e que temporau, mès trincadora deth ritme quotidian dera joenessa d'Aran ère tà anar a hèr eth servici militar; per aguesta rason ua des peticions realizades ath rei Alfons XIII quan visitèc era Val en an 1924 siguec era d'esvitar aluenhar de casa as joeni aranesi e ajudar a redreçar era devarada que patie era sua demografia (Estrada *et al.* 1993, 54-56).

Seguiram tostemp trobant aranesi qu'emigren tara ciutat tà desenvolopar era carrèra trigada coma er avocat Deò d'Arties que viuie en Barcelona e mossen Cinto anòte ena libreta per se li cau hèr bèra consulta (Gasull 2015,190). D'auti sigueren militars enes colònies espanhòles de Filipines, Cuba, coma eth coronèl Miguel Socasau Navarro e eth sòn frair eth capitan Tomàs, de Begós toti dus o eth soldat de Les, Jaime Tomàs Capblanch Vidal. Antonio Calbetò Sambeat de Vielha siguec responsable deth presidi dera Habana e aqui i auèc negòcis damb Joaquim de Miguel Nart de Casarilh. Tanben bèri uns anèren en plen sègle XVIII: Agustín Bada de codinèr tà Santo Domingo, ath servici de Juan Ignacio de Urriza, o Juan de Lossa de mosso en Puerto Rico, ath servici d'Alejandro de la Cruz (Aventín-Boya 2022). Auem es moviments de membres de famílies com Francesc Paytubí, que se maride a mejans deth sègle XVIII damb Magdalena Calbetò de Vielha, qu'anarà a víuer en casa der òme en Mosqueroles en Montseny, a on morirà pòc dempús de néisher eth sòn hilh Adrèu (Paytubí 2017, 103-104) o es hilhs de Pere

Moga e Antònia Deò que van a víuer en Terrassa, treballant es gojats de maquinistes enes fabriques textils que caracterizen era indústria ena ciutat deth Vallés enes principis deth sègle XIX (Paytubí 2017, 106-107). En aguest repàs as aranesi que marchèren deth país cau nomenar a sèt persones que tanben patiren er orror des camps d'extermini nazis; evidentament era deportacion ei era pitjor des emigracions, e encara mès quan eth destin finau ère pòc esperançador (Riera 2013).

Actuaument eth panorama socioeconomic hè tanben que fòrça gent d'Aran cerque trabalhar, sustot de manèra qualificada, dehòra des limits dera Val. De totes manères un collectiu important i demore, tot ajudant a mantier era peculiara idiosincrasia d'un país tant diferent coma ei eth cap dera Garona.

En sentit contrari dera migracion comprovam qu'Aran a estat, e contunha estant, un país receptor de gent forastèra que i ven a trobar trabalh. Es penuries economicas des sègles XVI e XVII portèren era emigracion de fòrça francesi entàs tèrres meridionaus, a on demore coma testimòni eth cognòm Gascó, damb diuèrses variantes, coma Gastón o Gascón, per exemple. Des dera Espanha catolica non siguec massa ben vista aquera venguda de persones que podien, e bèri uns atau ère, portar era naua eretgia protestanta. Diferent serà era hujuda der estament eclesiau dempús dera revolucion francesa, fòrça passaràn era termièra meridionau ara fin deth sègle XVIII. "L'estudi d'aquestes dues onades migratòries ha palesat fins a quin punt al llarg de la història els Pirineus han esdevingut no tan sols una via de pas, sinó tanben una porta a l'esperança i un refugi per a aquells individus que, d'un cantó o l'autre de l'Albera, fugien de la misèria, les guerres i les persecucions religioses i polítiques" (Capdevila 2016, 42). A compdar deth sègle XIX resulte curiós qu'eth moviment dèishe d'èster nòrd-sud tà arribar a èster en generau sud-nòrd. Es crisis politiquas e economicas arribaràn a èster alavetz mès impactantes ena part meridionau dera serralada. Vertadèrament non sabem massa damb

detalh guaires d'aguesti moviments passèren per Aran, mès cau pensar que serie ua via tenguda per fòrça des que cercauen era solucion ara sua naua situacion vitau passant era termièra. De totes manèras que cau plaçar un personatge illustre coma Felipe Aner d'Aubèrt qu'auèc un papèr destacat enes Corts Constituentas de Cádiz durant es ans 1810 a 1812 (Calbetò 2012).

A començaments deth sègle XIX ja comprovam aqueth cambi de direccion des moviments migratòris. Es autors francesi non son massa afables damb es vesins deth sud, e non rebremben quan siguec en sentit contrari eth besonh de cercar soplug as sues penuries: “La moitié de cette population aranaise vient mendier durant six mois dans les provinces voisines de France” (Arbanère 1828, 169), mès curiosament eth madeish trobe en Plan de Beret ua còlha de “Français du pays de Foix, qui vont faucher en Espagne” (Arbanère 1828, 172). Ara fin deth sègle XIX “la despoblación es más marcada en invierno, pues casi todo el elemento masculino joven se traslada á Francia en Septiembre y Octubre, regresando á sus hogares, aunque no en su totalidad” (Avilés 1993, 60-61), atau madeish “el Alto Arán mucho más castigado por la emigración que el Bajo” (Avilés 1993, 70). De bèra manèra sintetize eth costum ancestrau de passar era termièra tà trabalhar aqui a on se pòt quan en casa non i a era possibilitat de hè'c.

Per tant era arribada de forastèrs en Aran a estat constanta ath long dera Istòria, es circumstàncies especiaus geopolitiques an hèt un moviment probablament non comparable a quinsevolh auta val pirenenca. Auem aqueri que vengueren per obligacion, des des visites reiaus, damb eth seguiment que les acompanhaue, as cargues de representacion dera monarquia, passant pes comandaments militars, sense desbrembar era tropa corresponenta, o aqueri pertanents a ordes religioses, o aqueri que traginauen es productes tà dar servici ara poblacion, encara qu'aciu tanben i traparíem as pròpris aranesi, o es madeishi foncionaris tà atier as delegacions administratiues

corresponentes. Dempús i aurie aqueri que visitarien Aran per plaser, autant tà descobrir nauí endrets; coma pionèrs trobem es practicants deth termalisme o es prumèrs excursionistes, seguits des toristes actuaus, ja siguen esquiaires o senderistes o amants dera beresa dera Val. En miei i aurie aqueri que vien tà trapar ua gessuda laborau, temporau o definitiua. Aciú auríem des des minèrs as treballadors enes complèxes òbres hidroelectricas o es obrèrs des naues infraestructures e abitatges.

Per tant Aran, ath delà des fòrts condicionants geopolitics, a agut ua preséncia pròpria a long dera istòria coma endret singular deth Pirenèu que calie defensar e ath còp conéisher. Tostemp i a agut gent forastèra que i a anat per diuèrses rasons, encara que serà a compdar deth sègle XIX quan aquest moviment d'ocupacion anarà en augment enquia arribar as quòtes actuaus, mès aué ja podem díder que “el contacte entre una i altra banda de la frontera amb França ha estat en moltes èpoques una necessitat per als aranesos Avui, superat l'aïllament i les deficiències en infraestructures, la dependència de l'Aran amb l'estat veí ja no existeix” (Boya 1994, 75). Aqueth isolament ancestrau a anat desapareishen segontes se guanhaue damb facilitat enes accèssi o enes cambis socioeconomics deth país. Maugrat açò era idiosincrasia aranesa, vertebrada pera sua lengua pròpria, ei un des atractius entàs nombrosi visitaires que i vien, encara qu'era massa de poblacion forastèra que s'a installat a ajudat a salvar eth futur sociau dera Val mès ironicament eth desequilibri demografic damb es autoctòns met en perill era sua superviuència culturau. Un clar rèpte entath futur mès immediat.

Des des prumèrs referéncies documentaus enquiath sègle XIX Aran rep visitaires, evidentament arren comparable ara creishuda actuaus des que pugem, sustot entara tempsada d'iuèrn e pes que cada còp mès tanben i van a gaudir-lo durant er estiu. Part dera poblacion autoctòna non anarà mès enlà dera serrada mès d'apròp ath long des sues vides,

encara qu'un important sector anarà anuaument a trabalhar enes camps francesi. Atau tanben pera sua peculiara circumstància geografica serà un territòri qu'aurà, coma ja s'a dit, un moviment superior de forastèrs respècte a d'outes vals propères. I aurà visites reiaus, comdaus o des delegats corresponents, des militars que comandèren es exercits que sagèren cambiar era situacion politica d'Aran o d'aqueri que la defensèren. Inclús podem rememorar aqueri soldats anonims que descorbiren un país tot empunhant es armes.

Plan probablament Aran a estat eth territòri pirenenc qu'a agut mès visitaires politics des dera edat mieja enquiara actualitat, des des prumèrs responsables as personas que delegauen, sense desbrembar es militars que i lutèren. Açò hec que, se mès non, siguesse ua tèrra mès coneishuda que d'outes vals deth Pirenèu, encara que sonque siguesse un amendrit nombre de personas. De totes manèras aguesta arribada de personas foranes e eth hèt qu'es poders vesins siguessen interessats ena sua possession, parle a favor d'un país mès dubèrt d'aquerò que se podie pensar, ath delà dera dura realitat geografica. De hèt es madeishes Lies e Patzeries, que culminen damb era signada en an 1513 en Plan d'Arrem mòstren era preocupacion dera gent d'Aran de non quedar-se isolada respècte as escambis comerciaus de besonh damb es pòbles vesins, independentament des conflictes bellics que n'auessen es senhors respectius (Solé 2021, 88-89 e 108). En aquest sentit resulte tanben ben clara era aventura de "trincar eth Pòrt", de daurir eth pas peth cim independentament dera nhèu que i auesse, que cada an hègen per Quaresma es ramadèrs aranesi entà non falhar ena importanta hèira de bestiar que se celebraue en Salàs de Pallars (Izard 2022, 17).

Per tant ua prumèra conclusion serie qu'Aran, tot e mantier era ancestrau tendéncia a víuer enes sues montanhes, coma passe ena majoritat de pòbles pirenencs, pes circumstàncies geopolitiques tant singulars, a agut mès visitaires e mès moviment poblacionau que d'auti endrets vesins. Cau insistir qu'en generau era montanha non a estat

jamès tant tancada, coma pot semblar des dera planhèra o des dera ciutat a on tot ei aparentament mès aisit. En açò Aran arribe a èster un paradigma especiau, tot mantenguent era sua idiosincrasia, mès ath còp recebent mès forastèrs que d'autes vals deth Pirenèu. Evidentament serà un país tancat pes condicionants geografics, mès dubèrt pera voluntat des sòns abitants. Per açò creigui que ja podem díder qu'Aran non a estat jamès tant tancada coma podie semblar, encara que siguesse ua des sues aparentes peculiaritats. Campam d'explicar aguesta aparenta contradiccion.

4.1 Visitaires per obligacion

Se seguim era istòria d'Aran damb era luta des aranesi per mantier tostemp es sòns privilètgés (Gómez 2008), podem veir ua longa relacion de personas qu'obligades pes circumstàncies politiquas o economiques vengueren tà Aran e passèren un temps cuert o non tant cuert. Sense anim d'èster exhaustius podem comprovar qu'era listra de visitaires obligats que descorbiren era Val ei fòrça longa, e toti se'n portarien un recòrd mès o mens agradiu segontes coma les auesse anat e aquerò qu'explicarien ajudarie a crear ua opinion sus aquest cornèr deth Pirenèu.

Coma tostemp passe comprovèrem qu'ath delà que bèri uns vengueren tà trabalh, non per açò deishèren tanben d'observar eth territòri a on auie vengut e de còps manifestèren es sues impressions favorables o non tant.

Eth cartulari d'Alaó mos da es prumèras referéncias documentaus coneishudes. Eth comde de Ribagorça Guillem Isarn II ei mòrt en Aran en an 1017, semble èster un precedent drastic dauant er inveterat desir aranés de non auer senhor (SIIEA 2006, 7).

Non se saben molt ben es causes mès eth rei Pedro I d'Aragon moric tanben en Aran tara fin de seteme de 1104; se supause qu'un còp acabada era conquista meridionau deth comdat de Ribagorça anèsse a

atier interèssi afectats ar aute costat deth Pirenèu. (Iglesias 2001, 151-152).

En an 1130 eh rei Alfonso I eth Batallador demorèc de març a mai tà resòlver diuèrsi ahèrs e se mès non se quedèc en Vielha e en Bossòst (SIIEA 2006, 8).

En an 1144 eth comde Bernat I de Comenges e Coserans ocupe Aran durant ua trentia d'ans, enquia qu'Alfons el Cast, nauedós prumèr rei dera Corona d'Aragon, lo recuperèc damb era complicitat des aranesi (SIIEA 2006, 9). De totes manères eth rei establic era logica feudau deth moment e en an 1175 cedic era Val ath comde de Bigòrra Centul III, mès segurament era protèsta aranesa siguec grana e signèc eth tractat d'Emparança, peth que metie a Aran jos era dependéncia dirècta deth rei sense cap senhor intermediari (Solé 2021, 56), d'aguesta manèra podem veir coma en an 1192 eth madeish rei torne a cedir territòris as comdes de Bigòrra mès ja se resèrve Aran entad eth (SIIEA 2006,10).

Dempús dera batalha de Muret en an 1213, es causes preneren un nau camin e aquerò qu'aurie podut èster Aran, eth melic d'aqueth estat occitan-catalan-aragonés, arribèc a èster era punta de lança o era clau deth règne dera corona aragonesa, tostemp cobejada pes comdats de mès apròp. En an 1214 eth futur rei Jaume I prenec viatge entà Montsó des de Montpelhièr custodiat pes cavalèrs templèrs; molt probablament era rota trigada passèc per Aran de camin entà Lleida a on recebec eth reconeishment des nobles qu'ar encòp li jurèren era fidelitat de besonh entà assegurar-li era corona. Semble maugrat, que non siguec conscient dera singularitat aranesa ja que cedic era Val a Guillem e Bernat d'Entença coma senhors, causa que non siguec acceptada pes aranesi e fin finau acceptèc èster eth senhor dirècte a compdar de 1239 e a compdar d'alavetz se produsissen ua serie de reconeishments ena identitat aranesa que culminarie damb era visita que hec eth madeish rei en juriòl de 1265, ratificant es privilètges qu'enfortiren era relacion d'Aran damb eth país meridionau e

neutralizant es tendéncias francofiles deth senhor de Les, Aùger. Aquera visita reiau siguec clamorosa, rebut per mès de cinc centes persones, barant e cantant (Santacruz 2009, 56-57), hèt que pòt rebrembar era que se produsirie en an 1924 damb era arribada d'Alfons XIII ara "perduda" val pirenenca. Auem de demorar ara arribada deth fenomèn der esquí entà veir entà Aran, especiaument tath Naut Aran non sonque as reis constitucionalaus Joan Carles I e Felip VI, senon a tota era familha reiau. Probablement eth coneishement d'aguesti personatges deth país aranés ei important, especiaument de Baqueira, ben diferent ath qu'an podut auer era majoria des sobirans qu'an agut.

Es militars qu'an passat per Aran en un o aute moment an estat nombrosi; per exemple en an 1283 trobam ath senescau de Tolosa, Eustaqui de Beaumarchais, qu'a ocupat eth castèth de Les damb tres cents soldats (SIIEA 2006, 13); siguec er inici, e era de mès durada, des catorze invasions que se produsiren enquiath sègle XIX (Solé 2021, 82). Aqueri trenta ans qu'Aran non depenec dera corona aragonesa, auec ua prumèra etapa de domini dirècte francés e dempús, a compdar deth tractat d'Argelès de 1298, deth rei de Malhòrca, eth que respectèc ja era idiosincrasia aranesa a trauès deth sòn governador Arnau de Sant Marçal.

Era lèu totalitat des monarques dera Corona d'Aragon e dempús dera Corona d'Espanha non meteren es sòns pès ena polida val pirenenca, maugrat que non dobtèren en confirmar e revalidar eth reconeishement dera sua singularitat. Coma mòstra auem qu'eth rei Jaume II non pugèc guaire tath Pirenèu, ath delà des nombrosi viatges que hec ath long deth sòn regnat; en junh de 1297 des de Tremp arribarà enquia Sort e pògui dies dempús en punt mès septentrionau deth sòn recorrut: Espot; ath delà dera proximitat, atau coma era epòca der an, que hège factible eth pas entà Aran non ac hec (Estal 2009, 152). De totes manères non desbrembe aguesta part deth territòri ja qu'eth 12 de noveme der an 1315 escriuec ath procurador Ramon de

Vallsenicio des de Barcelona (Estal 2009, 490). En an 1313 cree era Bailia Generau d'Aran, en tot èster eth prumèr baile Guillem de Castellnou (SIIEA 2006, 15), mès sustot ei en an dera concession deth fonamentau document dera Querimònia, liurat en castèth deth Rei de Lleida ara delegacion aranesa, qu'en plen agost baishèc a recuelher-la e que sense cap dopte servirie ath còp entà que fòrça vedessen aranesi dehòra dera sua val. Eth 31 de gèr de 1320 ordene, des de Tarragona, as defensors de Castèth Leon que hèsquen es provediments de besonh (Estal 2009, 587) o eth 28 de gèr de 1323, des de Barcelona, escriu ath conselh e comunautat d'Aran (Estal 2009, 687).

Evidentament es intents d'invasion harà qu'ajam, per exemple, ath comde Felip III en an 1283 (Sánchez 1996, 67) o ath comde Mateu de Foix en an 1390, qu'ei detengut pes madeishi aranesi e er exercit aragonés comandat per Arnau de Cervelló e Ramon de Bages (Sánchez 1996, 79). Era figura des delegats tanpòc non ei menor e important per un endret que vò mantier era sua peculiara dependència reiau, coma quan eth 21 d'octobre de 1312 en Vielha s'amassen Bertran de la Torre e Raimonde de Gauderuïs tà elucidar damb ua trentia de testimònis se Aran a d'èster francesa o non (Sánchez 1996, 77).

Cau ua mencion especiau deth capitán Benito Marco que defensèc eth castèth de Les dera invasion francesa en an 1478 pera que siguec designat coma baron, eth prumèr e solet títol nobiliari d'Aran (Solé 2021, 29).

Tanben eth comde Hug de Pallars envièc tropes ara fin deth sègle XV tà sajar d'annexionar-lo ath sòn comdat en plia guèrra contra eth rei Ferran eth Catolic o coma Joan Gómez arturèc er atac ugonòt en Naut Aran ara fin deth sègle XVI (Sánchez 1996, 147).

En sègle XVII auem era figura deth visitador reiau Juan Francisco de Gracia e de Tolba qu'elabore un interessant informe dempús de recórrer era Val en an 1613 (Sánchez 1996, 150) e presentat tres ans dempús (Santacruz 2017), a on da ua vision de coma ère alavetz era Val,

ath delà de que non dèishe d'èster ua intromission deth poder centrau (Pojada 2017, 9).

Felip V en an 1717 respècte es privilètgés aranesi e ac comuniquè a trauès de Francesc Pius de Savoia, capitan generau de Catalunya (SIIEA 2006, 19), mès dus ans dempús eth mariscau Bonas invadís era Val (Sánchez 1996, 197).

Ara fin deth sègle XVIII auem er interessant trabalh, hèt semble voluntàriament mès damb clares ganes de servici ara monarquia, que hec Francisco de Zamora, viatjant e apuntant en un diari aquerò que vedie, concrètament per Aran i siguec deth 12 de seteme ath 31 d'octobre de 1788. Aguesta estada sus eth terren li animèc a enviar uns amples qüestionaris as diferents pòbles, es que sigueren contestats pera majoritat, evidentament damb estils e dedicacion diuèrsa, segontes es ganes e es coneishements en colaborar, des respectius responsables de cada lòc. Atau madeish eth trabalh ei fòrça valuós tà conéisher er estat deth país enquiath 1790 (Sanllehy 2014).

Mès endeuant eth generau Sahuguet ac harà en an 1793 (Sánchez 1996, 204), atau coma eth comandant Montesquieu e eth sosprefècte Cherier er an 1812 (Sánchez 1996, 208-209). Diferent eth cas der erudit Pascual Madoz qu'en an 1834 venç es carlins deuant d'un exercit liberau que curiosament entrarà peth Pònt de Rei. Atau madeish en an 1837 trapam es carlins Josep Borges, Ros d'Eroles o Bep de l'Oli, enfrontats a Francesc Galli (Sánchez 1996, 221). Semble que Carlos Maria Isidro, eth pretenent carlin ath tron d'Espanha, passèc per Aran de manèra lèu clandestina e demorèc ua net ena baronia de Les quan anaue de camin entà França dempús d'auer perdut era guèrra (Castiella 1965, 190). Cau nomenar ath liberau Juan van Halen, en contèxte des guèrras carlines, qu'en an 1842 obsequièc ar ajuntament de Bossòst damb ua escultura (Cela 1976, 188) e deth qu'auèc un recòrd durant plan ans ena crotz de naut deth

pòrt dera Bonaigua, plaçada en an 1841 en reconeishment ath sòn ahèr en favor dera patz¹⁴.

Interessant ei era figura der engenhaire de pònts e camins Charles Joseph Colomès de Juillan qu'en an 1838 comencèc ua serie de visites tà conéisher milhor es diuèrsi camins e passi des montanhas, pes qu'eth circ de Colomès se batièc atau en aunor ath sòn trabalh (Baqués 2010,38-40).

Pràxedes Mateo Sagasta, ara fin deth sègle XIX visitèc eth salon de bilhard deth Casino de Les, gaudint des representacions satiriques que i auie penjades ena paret e qu'auien estat publicades en "La Flaca" e "La Madeja Política" quan auie estat president deth conselh de ministres (Avilés 1991, 68).

Tanben ei interessant rebrembar qu'el President dera Generalitat Francesc Macià visitèc era Val er 11 d'octobre de 1931 (Sánchez 1996, 246), mès semble que ja i auie estat abans quan acompanhèc a Juan Avilés, qu'alavetz ère coma er engenhaire der exercit espanhòu (Farràs 1991, 9). Era guèrra civila portarie moviments de tropa d'uns e de d'auti mès serie en an 1944 quan trobam ath coronèl Vicente López Tovar ath front dera *Operación Reconquista de España* e ath generau José Moscardó que frene er atac maqui. Se produsirà alavetz era rapida visita que hè Santiago Carrillo tà comprovar eth fracàs dera operacion. Francisco Franco ac hec eth 3 de junh de 1947, tà comprovar era òbra deth tunèl qu'efectuarà en vagoneta pera net, tornat d'incognit eth 19 de junh de 1953 (Calbetò 2015, 67), e era darrèra semble que siguec en an 1959, tà veir eth progrès des òbres idroelectricas en un recorrut semblant ath d'Alfonso XIII, en La Vanguardia deth 3 de junhsèga se didie "todos los pueblos de este valle esperaban al Caudillo con grandes arcos de triunfo, pero es de resaltar deth viaje la nota realmente emocionante deth recibimiento que estos viejos pueblos fronterizos han tributado al Caudillo, que los ha visitado una vez más...la caravana aminoró su

---

¹⁴https://es.wikipedia.org/wiki/Juan_Van_Halen_y_Sart

marcha para que el Generalísimo pudiera corresponder al entusiasmo de estas gentes del Alto Pirineo”, mès non ditz arren des pòbles deth Baish Aran que tot eth dia lo demorauen e fin finau non arribèc (Atienza, Torreadella 2020, 90-91). Tanben membres deth govèrn de Franco vierien bèth còp, encara qu’era visita destacada serie era de Manuel Fraga que potencièc era Val d’Aran damb era inauguracion des paradors de torisme de Vielha e d’Arties. Non cau explicitar massa qu’es actuaus membres dera familha reiau espanhòla, probablament mès es emerits qu’es vigents, vengueren fòrça a esquiar en Baqueira, causa que sense cap docte ajudèc a potenciar era estacion aranesa, era que sens docte a ues valors indiscutibles de qualitat que la hèn a èster un referent en mon des espòrts d’iuèrn e qu’a arribat a èster eth gran motor economic d’Aran.

Quan Aran passèc a èster dera diocèsi urgellenca se produsiren diferents visites pastoraus coma per exemple era que hec eth bisbe Justí Guitart en juriòl de 1921, tot passant pera Bonaigua a shivau encara (Izard 2022, 220).

Auem parlat des comandants des exercits qu’ath long des sègles passèren per Aran mès non auem desbrembat es soldats que i vengueren damb eri. Malerosament non ne sabem arren d’aquerò que senteren aqueri que descorbiren tanben ua bèra tèrra en ua visita obligada. Bèri uns perderen es aures segontes era simpatica legenda de Mandrònius (Bellmunt 1991, 124), d’auti era vida (Sánchez 2001, 94-97), era màger part des que son èsters anonims, encara que quauqui uns an podut auer es sòns nòms enes lapides des cementèris, coma era sepultura des maquis que i a en eth d’Es Bòrdes (Sánchez 2001,83; Boleda 2009,109). Tanben i a es que cercauen era sua salvacion coma es soldats alemanhs qu’ara fin de 1944 “entraven a carrera fet pel Pont de Rei...fugien de la guerra, que ja es veia perduda” (Boleda 2009, 22); en nombre apròp a miei milèr sigueren concentrats en Les tà èster portats dempús entà Cervera (Calvet 2004,60) e qu’er alcalde Nonito Pérez les

installèc durant un parelh de mesi en vielh edifici dera “Ille de Sant Joseph” dera Salle jos es ordes deth comandant Chulst (Temprado 1990, 43).

Ei interessant rebrembar aciu es impressions (Boleda 2009) d'un pagés de Verdú, que siguec un omenòt a favor dera cultura deth país, coma ei Ramon Boleda, qu'auèc ua estança dura en Aran entre octubre de 1944 e hereuèr de 1945, ja qu'ath delà d'èster iuèrn li toquèc eth moment dera entrada des maquis e eth neguit generalizat a ua naua ofensiu, ua setmana dempús d'auer fracassat era prumèra. Per tant cau contextualizar quan un mes dempús d'auer passat eth Pòrt dera Bonaigua escriu: “Ya estoy cansado de estar entre montañas y más todavía de esta gente del Valle que son muy mala gente, me hacen rabia porque son más franceses que espanyoles y estaban más contentos con los maquis que con nosotros” (Boleda 2009, 119). Afirmacion que li rebatec Maria Antonia Arcalís, ua amiga dera sua prealabla estada en Rialp, dident-li: “Te quejas de la vida que hacéis en el valle de Arán. ¿Quieres decir que no exageras un poquillo? Pues, yo encuentro que Viella és muchísimo más bonito que Rialp y además los araneses son muy simpáticos” (Boleda 2009, 125-126).

Son fòrça es personatges que per qüestions deth sòn cargue passèren o demorèren en Aran. Non è volut èster exhaustiua e sonque è metut ua mòstra significatiua tà testimoniar qu'era Val a estat creigui jo, se non era mès, ua des mès visitades per gent forenca de tot eth Pirenèu.

1924

S'auessem trigar un an damb personatges destacats, damb çò qu'implique de dar a conéisher era tèrra aranesa mès enlà des sòns limits geografics, serie er an 1924, quan s'inaugurèc oficiaument era carretèra deth Pòrt dera Bonaigua e çò qu'implicauèc de dar a conéisher era “facilitat” qu'enquia alavetz non auie agut cap des visitaires que vengueren tà Aran.

Era prumèra visita der an 1924 que cau comentar non dèishe d'èster un tant exotica, ja que correspon ath bei de Tunisia Muhammad VI al-Habib (Sánchez 1996, 238). Cau rebrembar que des de 1881 aqueth país deth Magrib ère un protectorat francès, per açò non resulte tant estranh qu'eth resident generau de França en Tunisia, Lucien Saint, ei a díder era maxima autoritat francesa en aqueth país, volesse convidar ath monarca tunisenc a passar ues vacances en França e de pas hèr bèra partida en casino de Bossòst (Castiella 1965, 244). Se da era circumstància qu'eth militar auie ua casa en Marignac e per tant eth bei venguec tara Nauta Garona en junhsèga de 1923 e semble que li agradarie, ja que tornèc tar an següent¹⁵. Se pòt díder qu'ère ua visita de plaser mès que per obligacion, mès tanben cau pensar en qu'ère entà afavorir es relacions entre es dus pòbles, per tant auie molta relacion damb es cargues qu'auien, autant er anfitrión coma eth convidat.

Era arribada deth rei Alfons XIII ei ua des visites fonamentaus entara istòria d'Aran e deth país. Ath delà d'èster aclamat per tot a on anèc, tanben auec de sénter ua reclamacion generalizada: dispausar d'un tunèl que facilitèsse era comunicacion entath sud sustot en iuèrn. Eth rei siguec sensible ara peticion aranesa e quan tornèc tà Madrid se metec a trabalhar entà executar aquera òbra qu'ath delà d'inaugurar-se en an 1948 portèc eth sòn nòm.

En aguest cas eth viatge ei ben documentat (Sánchez 2006c) e siguec tot un succès entà recuperar eth descrèdit qu'era monarquia auie assolit entà amparar era dictadura de Primo de Rivera, dempús deth cop d'estat de seteme deth 1923. Cau rebrembar qu'eth alavetz ministre Eduardo Aunós serie un des qu'insistirien entà qu'eth monarca hesse eth viatge, tanben eth Rei auec un aute animador tà hèr era istorica rota, que siguec ne mès ne mens qu'eth sòn chòfer Antonio Sambat Anglada, coneishut mès ena Val coma Tonet de Teishineret, qu'ère un gran mecanic, dominant eth motor des *Hispano Suiza* qu'ère eth coche

---

¹⁵https://es.wikipedia.org/wiki/Muhammad_VI_al-Habib

reiau (Calbetò 2015, 26) e que damb era sua expertesa solucionèc mès d'ua pana, segontes se ditz. Eth 5 de junhsèga arribe en trèn en Lleida entàs 8 deth matin, visita rapida ara ciutat, entà hèr çò de madeish en Balaguer e dinar en Camarasa, recorrerà eth panlun en chalopa enquia Terradets a on ja en coche se dirigís entà Tremp e era Pobla tà anar a dormir en Molinos, ja ena Vall Fosca. A londeman visite era centru de Cabdella e er Estany Gento, seguirà dempús per tot eth Pallars Sobirà enquiath pòrt dera Bonaigua qu'inaugure oficiaument e ei rebut pera representacion aranesa. Dinar en Salardú e tàs cinc dera tarde ei en Vielha, mès se desplace enquiath Pònt de Rei e dormirà en Les, ena residència de Productora, que construirà un banh francés especiaument entara estada deth monarca (Coca 2000).

Era visita de dus dies deth rei Alfons XIII ara Val d'Aran auec era suspresa d'auer escuelhut entà sojornar era poblacion de Les en contra dera de Vielha qu'ère en un principi aquerò mès logic. Era amiatat damb Eduard Rius li decidic a hèr aguesta pernoctacion en pòble deth Baish Aran, concrètament ena casa qu'era empresa de Productora auie ena entrada deth pòble, que date der an 1909. Er edifici semble que servic entà allotjar as jogadors deth casino.

En hotèl *Franco-Español* sigueren allotjats eth dia 6 de junhsèga¹⁶: Nicolás Arespacochaga Salicrup, engenhaire responsable deth darrèr tram dera carretèra deth Pòrt dera Bonaigua.

Es chòfers de periodistes e d'autoritats, coma per exemple eth d'Eduard Rius que venguec des de Sant Sebastian. Es codinèrs deth hotèl Ritz de Barcelona responsables deth sopar reiau, que ja portauen organiant des deth dia 4 eth menú que consistic en (sic):

---

¹⁶*Agenda de Bureau pour 1924*. Archiu privat Hotèl Franco-Español (APHFE)

*Menu de S.M. el Rey
el Rey
1º Consomme Frio en Taza*

---

*2º Puré Argentée
S ———
3º Salmon Mousiline*

---

*4º Carré de cordero
Patatas Lorette
5º Guisantes à la Francesa*

6º Gofrones assados. Salada

---

*Melocotenes con Helado
Melba
Mignardies
Frutas*

---

*Vinos Yquem 1906
C.V.Rioja Clarete reserva 1909
G. h. Mumm 1911
Malaga Jiménez
Lamute Aguas minerales
Licores*

Tanben sigueren sopant en hotèl *Franco-Español* es vint musics deth regiment Albuera que siguec er encargat de rénder es aunors militars ath rei. Segontes er escalon de “Músicos Mayores de 3ª con sueldo de 3.500 ptas.” de 2 de noveme de 1921, apareish Luís López Cano coma pertanhent ath regiment Albuera 26 (Oriola 2014, 191), que plan probablament serie eth responsable dera banda que toquèc pendent era visita deth rei Alfons XIII ara Val d’Aran e que concrètament toquèc era

marcha reiau en arribar en Les eth dia 6 de junhsèga de 1924 (Calzado 2020, 286).

Eth dia 7 visite era centru de Cledes, acompanhat per Emili Riu e Julián Benito. Torne tà Vielha a on recep diuèrses peticions des autoritats araneses, mès era majoritat queden eclipsades peth crit unanime de toti: “Volem eth tunèl!”. Non dèishe d'èster ironic que ven tà inaugurar ua carretèra a trauès d'un pòrt e marcharà damb eth compromís de hèr ua auta a trauès d'un tunèl. Tàs 11 ores ja entrepren viatge nauament entara Pobla de Segur a on dinarà e arribarà en Lleida tà cuélher eth trèn que lo torne tà Madrid. Non i a dobte que siguec un viatge fòrça intens, sustot auent en compde es precarietats dera epòca sustot en comunicacions, mès ben aprofitat non sonque tà conéisher aquerò que visitaue, sustot en clau des nauetats idroelectricques, senon coma propaganda d'un règim non massa estimat. De totes manères en Aran deishèc bon recòrd, damb era anecdòta de passar era net en Les en lòc d'en Vielha, pera que se li abilitèc un banh especiaument hèt entara escadença. Atau madeish çò melhor tàs aranesi ei que non sonque daue a conéisher per tot era existència d'ua bona carretèra a trauès dera Bonaigua, era prumèra gran via de comunicacion dera Val damb era Peninsula, senon eth compromís de hèr un tunèl qu'encara hesse mès facil passar eth Pirenèu.

Es ordes religioses

Er emblematic Mijaran serà eth lòc escuelhut entà establir eth prumèr e unenc monastèri aranés. Correspon ara orde des agustins que i demorèc des deth sègle XIII enquiath XVIII, a on se desvolopèc ua prumèra escòla, nomentada de Gramatica, e que auec continuïtat dempús dera marcha des agustins en an 1771, a trauès des esfòrci des autoritats religioses e civius de mantier-la (Amiell 2016, 32-33) e ja trasladada tath còto Marzo de Vielha, dempús deth fracàs dera anonciada arribada des frairs escolapis.

Er anticlericalisme francés, que s'auie iniciat damb era revolucion de 1789 e era prumèra hujuda de bisbes e caperans a trauès d'Aran (Amiell 2016, 169), culminèc er an 1880 quan Jules Ferry promulgucèc era lei mèis dura en prepausar era expulsion des ordes religioses, tot e qu'era sua aplicacion non se harie efectiua enquiar an 1901. Era arribada d'Emile Combes ara presidéncia deth govèrn dera Republica er an 1902, a on siguec enquiath 1905, portarà ar anticlericalisme ara sua maxima expression, enquiath punt d'èster considerat pes catolics coma un autentic dimòni¹⁷; era proïbicion der ensenhament religiós mejançant era lei deth 7 de junhsèga de 1904, per considerar as membres d'aqueres comunautats coma reaccionaris as principis dera Revolucion; dues tercèras parts des collègis existents sigueren tancats¹⁸. Moltes comunautats decidiren marchar dehòra deth país e siguec per aguesta rason que bères ues des plaçades mèis ath sud de França s'installèren ena Val d'Aran. Era arribada d'aqueri religiosi, maugrat qu'èren un nombre petit, contribuïren de manèra qualitativa a dar un nau servici educatiu ara gent aranesa pendent eth prumèr tèrç de sègle XX, causa que non passèc en d'autes vals pirenenques (Amiell 2016,174). Les e Vielha sigueren es poblacions a on sigueren mèis temps es ordes religioses de referéncia, coma sigueren es germans dera Salle e es germanes dera Sagrada Família, mèis en Bossòst tanben i auèc per pòc temps ua comunautat de germanes de Sant Vicenç de Paul que vengueren de Besièrs e es missionàries de Nòsta Senhora de Lorda (Amiell 2016,173).

---

¹⁷https://ca.wikipedia.org/wiki/%C3%89mile_Combes

¹⁸https://es.wikipedia.org/wiki/%C3%89mile_Combes

Es Carmelites Descauces de Cambonés

Era prumèra comunautat religiosa qu'entre ena Val hugent der anticlericalisme deth govèrn de França ei era des Germanes Carmelites Descauces de Cambonés¹⁹ que ja en an 1901 s'installen ena Baronia de Les enquiar an 1903. Aguesta cuerta estància deishèc eth recòrd dera zòna coma eth Carmel (Amiell 2016,170), de hèt ena capèla dera Pietat i a ua cripta damb quauqui enterraments d'aguesta estada efimèra d'ues monges que non se sap lèu mès dera sua actuacion en aqueri prumèrs ans deth sègle XX.

Santa família de Villefranche-de-Rouergue

Aguesta orde religiosa, qu'auie estat fondada en an 1827 per Emille de Rodat damb er objectiu d'aunorar ara Santa²⁰ Família e dar as mainades educacion cristiana, auie ua comunautat en Sent Biat e en 1903 passèren ara mès toleranta Espanha a on fondèren diuèrsi collègis en Aran. Eth de referéncia siguec eth de Les, considerat coma ua sucursau damb eth nòm de Collègi dera Vèrge deth Carmen²¹. Concrètamènt comprèn ena casa ena cantoada dera actuau Carrèra e era plaça dera Glèisa, que lèu amplièren entà hèr quate aules, tres de prumèra ensenhança e ua de “labores propias de niñas”, damb “patios y parques amplios para que las alumnas puedan divertirse con libertad y sin ningún riesgo” segontes cònte en certificat d'inspeccion que hec Manuel Navarro Caubet eth 9 de noveme de 1906²². Es monges èren franceses es tres prumères que sigueren immatriculades eth 27 d'octobre de 1904 sigueren Frayssinet Manè, Marie Albony e Marie Gabrielle Boudes. Er an 1906 ei de superiora Maria Francés. Dempús deth parentèsi dera Guèrra Civila tornèren e

---

¹⁹Amiell cite Camboune

²⁰Atau cònte enes estatuts conservats en Archiu Generau d'Aran.

²¹Poderie tractar-se d'un amenatge ara anteriora fundacion des monges carmelites.

²²Archiu Generau d'Aran

sigueren enquiath 1989 (Amiell 2016, 174), maugrat qu'es darrèrs ans ja sonque hègen classes as mèts petits.

En Vielha s'installen tanben en 1903 ena casa Sopena enquiath 1926, tà passar dempús tath Còto Marzo enquiath 1936. Tornaràn en 1952 tara casa Giles, a on auien estat es germans dera Salle, e ara i a encara ua petita comunautat que ja non se dedique ar ensenhament (Amiell 2016,173-174).

Tanben pendent un cuert temps sigueren en Bossòst e Aubèrt (Amiell 2016,173-174).

Sant Joan Baptista de La Salle

Es germans de Sant Joan Baptista dera Salle vien de Tolosa er an 1903 e s'installen prumèr en Vielha, a on ath delà arribaràn a èster responsables de velhar pera naua estacion meteorologica que Juli Soler a artenhut installà'i cinc ans dempús (Claveria 2020). En an següent ocupen era Baronia de Les, a on auien estat es monges Carmelites, e installen un internat, que dempús trasladen tath centre deth pòble, ena nomentada ilha deth Garona, formada entre eth riu e eth canau dera Mòla o Garoneta (Temprado 1990, 36), nomentada a compdar d'alavetz de Sant Josep coma rebrembe deth pensionat originari qu'auien agut en Tolosa. Hèn un ambiciós projècte (Temprado 1990, 41). damb eth vielh casino en miei, coma residència dera comunautat qu'arribarà a auer quaranta membres, e tres nauis edificis. En costat sud e parallèl ath Garona i bastissen un, qu'ei era sedença actuau dera escòla d'Ostalaria, e un shinhau mèts enlà un de mèts petit sonque de dues plantes, era actuau sedença des Pompièrs, mentre qu'eth projectat tath nòrd e perpendicular ath riu, non s'arribarà a hèr jamès damb aqueres madeishes dimensions. En an 1906 s'inaugure era prumèra fase que permet as dus cents escolans que i auie agut en França i poguen vier a seguir es sòns estudis en Les (Temprado 1990, 37), causa que darà ua vida especiau ara localitat damb es nauis joeni e es sòns familhars quan

vien a visitar-les, ath delà des gojats aranesi que tanben s'i incorpòren as classes, des que "aquells que tingueren la sort de cursar els estudis durant cinc o sis anys reberen tan bona preparació que les obrí les portes per obtenir bons lòcs de trebalhs" (de Miguel 1999, 84).

Tanben recuperèn era vielha residència dera Baronia, bastint en an 1911 ua naua nau qu'acuelherà a compdar de 1915 ua còlha de vint-i-quatre novicis "vestits amb sotana i coll blanc" (Amiell 2016,170). Er an 1928 tornen es novicis tara casa de Pibrac, apròp de Tolosa, e Les pèrd era darrèra preséncia des germans dera Salle (Temprado 1990, 46).

Era visita que hè Juan Llarena, inspector Cap de Prumèra Ensenhança de Lleida, er an 1914 ei plia d'elògis: "El Colegio de Les es europeo... No parece Arán"; tan pes installacions damb "dormitorios higiéncios, salas de estudio capaces, patios de recreo preciosos, gabinete de Física y Laboratorio de Química envidiables, refectorios en regla, alrededores magníficos para excursions frecuentes oratorio y salones para sus alumnos y antiguos alumnos en corporación amistosa de gran aboengo, todo lo necesario en ua morada de educadores", coma pera ensenhança ja que "No sólo la instalación sino también el régimen pedagógico es en el Colegio acertado, admirable." (Temprado 1990, 39 i 40). Era gent d'Aran ei tanben contenta dera preséncia d'aguesti religiosi, e atau quan Alfons XIII s'estone favorablament dera bona acuelhuda que li hè era gent de Les eth 6 de junhsèga de 1924 atau coma dera qualitat dera Banda de Musica recep ua orgullosa resposta per part deth secretari der ajuntament: "Es que Majestad, aquí tenemos los mejores educadores de Europa que nos han traído la prosperidad y la civilización al Valle, son los Hermanos de la "Salle" (Temprado 1990, 46), maugrat que hège escassi dies qu'eth pensionat auie tancat deuant era perplexitat des aranesi que vederen ath delà qu'es sòns esfòrci entà que demorèssen es estimats religiosi non sigueren atenguts (Temprado 1990, 46) e, un còp mès es rasons economiques s'impausèren (de Miguel 1999, 84), mès era implicacion damb es actors importants entà Aran tostemp ère present

coma ac demòstre era actuacion dera corau infantil que durant er acte d'inauguracion dera linha telefonica en Vielha en an 1925 (Izard 2020 a, 142-143). Non obstant se commemorèren es trenta ans dera sua arribada en Les, atau coma diden andús panèus plaçats ath costat de cada balcon deth prumèr pis deth vielh Casino e a on se podie liéger: ena dera quèrra: 1906-1936 e ena dera dreita: 12 ET 13 JUILLET 1936/FETES DU TRENTENAIRE. Pògui dies dempús començaue era Guèrra Civila que frustrarà quinsevolh intent de que retornèssen, ath delà deth bon rebrembe qu'a perdurat (Temprado 1990, 45).

En an 1951 tornen es germans dera Salle tà Vielha e s'installen en còto Marzo, ja qu'es monges èren ena sua vielha casa Giles, mès er edifici non a es condicions avientes e comence er ahèr de bastir un modèrn collègi, causa qu'arribarà a èster ua realitat en an 1970. Era Fondacion Ensenhança Val d'Aran serà era organizadora deth nau projècte que gràcies as diferents patrons acabarà damb era construccion der emblematic collègi Joan March (que recep aguest nòm p'amor d'èster era fondacion d'aguest personatge era qu'efectuarà era principau aportacion deth participatiu Patronat, ath que se higeràn es recorsi dera vielha Fondacion docenta-benefica de Mijaran) açò permeterà assolidar un centre de referéncia qu'arribarà a acuelher enquia 500 escolans, des qu'un centeat long seràn intèrns (Amiell 2016, 171) e entre eri er equip de Promeses dera Federaci3n Espa3nola de Esquí, per tant non sonque a servit entara educacion des aranesi, senon tanben d'aqueri que s'installen ena Val e per tant ajude a dif3ner era sua singularitat culturau. Tanben contribuïren des des inicis der esquí er an 1964 a hèr classes entar escolanat que d'aguesta manèra anaue normalizant aguesta naua practica esportiva qu'aurie de devier tan important tath futur d'Aran (Atienza, Torrebadella 2020, 97) e organizen campionats d'esquí damb un equip pr3prie qu'obten boni resultats esportius (Atienza, Torrebadella 2020, 126-128). Ei interessanta era iniciatiua qu'auèc eth director german Jordi Al3s,

qu'ère deth Pla d'Urgell, de prepausar a Frederic Vergés de hèr ua classa de seishanta minuts ara setmana d'aranés demòstre era sua sensibilitat lassalliana respècte ara lengua deth país a on èren e ath còp era vocacion educativa d'ensenyar ar escolanat aquerò que se parlaue, cada còp mens mès, en carrèr (Cuenca 2001, 264).

Es germans dera Salle, que marcharàn dera Val en an 1990, e es monges dera Sagrada Família sigueren es primèrs docents, encara que pòc a pòc era incorporacion de seglars pera manca de vocacions, a hèt qu'actuaument sigue un centre educatiu totaument laic e qu'aperten ara Generalitat de Catalunya damb eth nòm d'Institut d'Aran a compdar deth cors 1985-1986 (Varela 2022, 281).

Es funcionaris

Probablament es primèrs funcionaris que vien periodicament tà Aran son es governadors o castlans de Castèth-Leon, es qu'ath delà d'auer representacion reiau èren controlats peth Conselh Generau, mès es sindics tostemp se guardauen damb respècte ad aqueri que representauen ath monarca en país. Maugrat açò en sègle XVII trapam era insisténcia en qu'es governadors siguen catalans, ja qu'ei mès facil qu'entenén era realitat d'Aran que se vien de d'auetes zònes d'Espanha. Evidentament damb açò tanben quede clar que non i aurà governadors aranesi, causa que òc en son es membres deth Conselh Generau (Sanllehy 2008, 232-233).

Un aspècte pòc trabalhàt ei eth d'aqueres personas que, sustot a compdar deth sègle XIX, vengueren tà Aran a exercir era sua profession junhuda as naues competéncias estataus e metudes en practica pes corresponents govèrns. Eth collectiu de gent que i vèrie per aquest motiu ei probable que non sigue molt nombrós, mès non i a cap dopte que siguec important, tant peth contacte que i aurie entre es autoctòns e es de dehòra, coma peth hèt qu'aqueri venguts de manèra casuau coneisherén un país, deth que fòrça s'amorassèren, enquiath punt de

quedar-se, e entà d'auetes eth temps que i sigueren servic tà explicar per tot es peculiaritat d'ua tèrra dera que generaument toti aueren un bon rebrembe.

Còssi policiaus

Deishant de costat es militars, tant de carrèra com de lleuada, que passèren un temps des sues vides ena Val, coma ja auem comentat e non podem deishar de costat era importanta presència durant eth franquisme dera *Compañía de Esquiadores Escaladores*²³, cau rebrembar especiaument es policies que vengueren tà contrarotlar es passi frontères, sense cap dobeste eth collectiu d'oficiaus de dehòra mès nombrosi. Des des carabinèrs, ei a díder eth *Real Cuerpo de Carabineros de Costas y Fronteras*, creat en an 1829 coma còs especific entad aqueth ahèr fronterèr, enquiara Guàrdia Civila a on s'integraràn er an 1944, era qu'encara contunhe damb aquera foncion (Santacruz 2015, 77). Ara tanben i era Policia Nacionau e es Mossos d'Esquadra.

Encara que non sigue policia, vau era pena rebrembar per un moment es Pompièrs, fòrça des qu'en aguest cas son aranesi, encara que non toti.

I a ua bona serie de fotografies hètes ena termièra de Pònt de Rei, metent enes respectius costats es gendarmes e es guàrdies civils. Cride era atencion era diferéncia enes uniformes e enes equipaments: mès modèrns es francesi, damb arma cuerta e bòtes, disposant ath delà de bicicletes; mès tradicionaus es espanhòus, damb arma e pantalons longui.

Ua anecdòta simpatica mès qu'explique es moviments poblacionaus ei era referent ara casèrna dera guàrdia civila de Bausen, mès concrètament en Pontaut; fòrça d'eri s'auien maridat damb gojates deth pòble, quan sigueren traslats per tancar era casèrna dera poblacion perdec un important nombre de persones (Obiols 1997, 29).

---

²³https://es.wikipedia.org/wiki/Compa%C3%B1%C3%ADa_de_Esquiadores_Escaladores_de_Viella

Atau madeish eth còs de carabinèrs ei eth que pendent fòrça temps atierà eth contròl dera frontèra. Semble èster qu'auien estudis basics, ja qu'eth unic que sap liéger en refugi dera Artiga de Lin ei un carabinèr espanhòu, mès non ei massa professionau ua practica que hègen ena doana deth Portilhon, donc en passar eth “post de carrabiners del reino, a qui cal tostemp, en passar, donar una propina.” (Tonnellé 2000, 80 i 131), comentari que contraste damb “la possession de l’Espagne s’affirme par la présence du poste obligatoire des douaniers, (carabineros del Rey). Ces fidèles agents savent, du reste, concilier la rigidité de leurs devoirs avec la commodité des voyageurs” (de Laurière 1886, 64). Evidentament segontes es carabinèrs que se trapen e tanben eth caractèr des viatgèrs, es impressions qu’escriuen seràn molt diferentes.

Vau era pena nomentar eth còs des guardabòsqui, qu’arribèren a èster fonamentaus entara proteccion e bona gestion deth bòsc, eth ben naturau mès estimat dera Val, e que majoritàriament aurà estat ocupat pes madeishos aranesi (Calbetò et al. 2012).

Servicis

Probablement eth servici de Corrèus, complementat peth de Telegrafs, ei tanben a on i auec mès personau de dehòra, que venguien plan disgustats tà un destin “difícil” mès qu’ar auer de marchar dempús d’un temps mès cuert que long, ac hègen damb pena e ena sua majoritat sauvant un excellent rebrembe pera experiéncia aranesa viscuda. Non podem deishar de nomentar ad aqueri que decidiren quedar-se ena Val creant-i era sua família coma ei eth cas d’Alejandro Atienza qu’ath delà desvolopèc un important ahèr fotografic sustot enes passats ans cinquanta e seishanta (Atienza, Torredadella 2020, 141-144).

De totes manèrs es cartèrs solien èster gent deth país e en aguest sentit vai era pena rebrembar que son es prumèrs esquaires “professionaus” ja que passauen de manèra abituau eth pòrt dera

Bonaigua, pendent er iuèrn, tara fin des ans vint (Torrebadella 2022, 30).

Evidentament ara es causes an cambiat molt. Dilhèu aciu calerie méter tanben ath sector sanitari, encara que tanben i a gent autoctòna qu'ocupen es lòcs de mètgés e infermères. Tanpòc podem desbrembar es qu'exerciren cargues de responsabilitat ena administracion locau coma ac rebrembe era interessanta propòsta de milhorar era prestacion de servicis miejançant ua mancomunautat en "*la Comarca del Valle de Arán*" (Liesa 1965).

Mèstres

El collectiu mès nombrós de treballadors oficials venguts de dehòra d'Aran serie eth deth mon der ensenhament. En aguest sentit ei pro significatiu eth bon panorama qu'apareish en qüestionari de Zamora, a on era majoritat de pòbles an "*maestro de primeras letras*" (Sanllehy 2012, 529-531), mès sorgís eth dobte se se hègen tostemp classes e sustot s'anauen tà escòla es mainatges e es mainades eth temps que calie (Sanllehy 2012, 91).

Podem nomenar dus exemples deth bon ahèr hèt per aguest collectiu. Es esfòrci tà assoldar boni nivèus d'educacion se pòden simplificar ena accion deth *Ministerio de Instrucción* quan portèc er estiu de 1927 a joeni aranesi de colònies per Euskadi e Cantabria, tot passant per poblacions gascones coma Pau, segontes cronica publicada en "*El Magisterio Español*" (Izard 2022, 229). Tanben podem nomenar era visita, plan mès apròp, qu'en an 1983 realizèren tath *Palau de la Generalitat* un grop d'escolars aranesi damb Frederic Vergés e eth baile de Vielha Xavier Tous, a on sigueren recebuts peth president Jordi Pujol e eth vicepresident Miquel Coll Alentorn, segontes ua fòto que recuelh eth delegat d'ensenhament d'alavetz en Lleida Josep Varela (Varela 2022). En Les i auec ua escòla de prumères letres tà 60 escolans a mitat deth sègle XIX (Madoz 2001, 99). En aguesti ans auem aumens dus mèstres,

deth còs d'inspeccion, que afavoriren era cultura en Aran. Eth primèr siguec eth santanderin Isaac Faro dera Vega, que dauric era primèra bibliotèca dera Val en Les, damb gran succès, e animèc era vida dera gent portant grops musicaus dera sua tèrra (de Miguel 1999,30). Eth relèu qu'auèc superèc eth liston qu'auie metut, donc siguec er asturian Alejandro Casona, pseudonim d'Alejandro Rodríguez Álvarez, que guanhèc era plaça d'Inspector de Primèra Ensenhança ena Val d'Aran en an 1928; arribèc eth mes de noveme e l'anèren a cercar en Marignac en un coche, conduït per Augustin de Sharron, eth mèstre Loïs e Manuel de Miguel (de Miguel 1999, 31-32). S'installe en Les, que per açò da eth sòn nòm ara escòla deth pòble, a on neisherà era sua hilha en 1930, e marcharà en hereuèr de 1931, mès auèc ua intensa vida de creacion literària e de difusion deth teatre pes pòbles aranesi²⁴.

Ara fin des ans vint deth passat sègle se hè un esfòrç en bastir edificis nauï tàs escòles, es que contrasten fòrça damb es vielhs (Izard 2020 b).

Podem trobar mèstres que com Josep Varela cada an pujaue a hèr trauèsses peth Pirenèu damb es escolans e ua des abituaus ère arribar enquia Benasc en autocar e despedir-se deth chofèr tà trobar-se en Es Bòrdes cinc dies dempús, en tot hèr mentrestant er Aneto, eth Plan des Aigualluts, eth pòrt dera Picada e tota era Artiga de Lin (Varela 2022, 227). Mès coma ei naturau non toti sigueren erosi ena Val, coma ei eth cas dera mèstra de Lleida qu'ère ena escòla d'Arròs e que a mejans deth vuitanta ère ben cremada; encara que quan arribèc "*li va semblar el paradís terrenal*" mès tard didie "*estic farta d'aquestes muntanyes...literalment em cauen a sobre; m'ofego*" (Maristany 1986, 71).

Es minèrs

Eth primèr gran cambi poblacionau e economic que se produsirà en Aran ei eth derivat dera explotacion des mines de zinc especiaument,

---

²⁴ https://es.wikipedia.org/wiki/Alejandro_Casona

qu'afectèren ath Baish Aran preferentament e de manèra mès concrèta as pòbles de Bossòst e de Canejan. Eth personau directiu e tecnic des mines araneses ère preferentament francès, coma ac èren es societats formades entara explotacion des mineraus localizats enes diferents contrades dera Val, mès aquest grop logicament ère ua minoria deuant deth celh de treballadors que calie tà amiar endauant ua mina. Es inicis des explotacions minèras les trapam ara fin deth sègle XIX e arribe ena epòca de maxim esplendor durant tot eth prumèr tèrç deth sègle XX. Era Guèrra Civila arturarà totes es explotacions e sonque es Mines Victòria seràn es que se recuperèren uns ans mès tard, es qu'aué son en part per açò es qu'aufrissen un milhor estat e per tant an estat parciaument apraiades entara visita toristica. De totes manèras es naues granes òbres idroelectricas e deth desirat tunèl haràn qu'era man d'òbra tàs mines sigue cada cop mès dificil de trobar, causa qu'afavorirà eth sòn tancament (Santamaria *et al.* 2008, 34). Era màger part des mines pera nautada ena que se trapauen non se podien espleitar pendent es mesi d'iuèrn, causa qu'afavoric era arribada d'emigracion tà poder trabalhar durant es mesi d'estiu, quan precisament era gent deth país i auie suficient trabalh en casa. Per tant eth besonh de man d'òbra permetec era arribada de forasters venguts des deth sud sustot, principaument d'Andalusia, Múrcia e Astúries, encara que tanben ni auec bèth un proponent de França. Era majoritat coma ère un trabalh estacionau se tornauen tà casa en començar eth mau temps, encara que bèri uns apostèren per quedar-se a víuer ena Val. Normaument es de dehòra hègen es trabalhs mès especializats, e es locaus es complementaris, que compaginuen damb es trabalhs abituaus enes camps e damb es ramats. Eth trabalh que se hège enes bocards ère hèt basicament per hemnes e mainatges, causa que hè pensar qu'ena sua majoritat serien tanben araneses, sustot en principi, ja que fòrça des treballadors que venguien de dehòra ac hègen sense cap acompanyament familiar. Per tant ja trobam ua prumèra

consequència entara poblacion d'Aran, per un costat non cau gèsser deth país tà trabalhar e apareishen fòrça forasters que vien a corbir era demanda de man d'òbra. Era mina Margarida arribèc a auer 400 empleats, es que trabalhauen fin finau en torns de ueit ores es vint-e-quate qu'a eth dia (Santamaria *et al.* 2008, 39-43). Per açò non mos a d'estranyar bric eth relat que hè Cela durant era sua estada pera Val en an 1956 donc “*en Bossost hay bastantes andaluces: obreros de la mina de blenda Margalida*” que i vien entà “*ganar jornales más decentes*” e convertissen “*el café del Centro es una especie de consulado general de Andalucía*” (Cela 1976, 188-189).

Es treballadors

Era aparicion dera electricitat coma ua fantastica hònt d'energia, qu'ère destinada a cambiar es costums sociaus e a modificar eth desenvolopament economic, damb es consequenti cambis paisatgistics, serà eth factor dominant en segon tèrç deth sègle XX per çò que hè as cambis, concrètament eth segon en importància entà Aran.

Es prumèrs aprofitaments de sauts d'aigua se heren enes vielhes mòles, es mòles araneses, que i auie escampilhades per toti es pòbles apròp deth Garona. Entre 1908 e 1910 se met en marcha era de Pontaut, relacionada damb era espleita des mines de Liat (Izard 2022, 355), Vielha, probablament coma caplòc, ja la aurà en 1911 e Bossòst en 1912 (Santamaria *et al.* 2008, 45), tanben relacionada damb es mines Margalida e Victòria (Alayo 2018), arribant en hereuèr ad aguesta explotacion e ath pòble en junhsèga (Riera 2021, 52-53).

Es granes òbres hidroelectricques començaràn damb era constitucion dera *Sociedad Productora de Fuerzas Motrices* en an 1917 qu'ath deuant i é er emprenedor Emili Riu qu'auie era experiència dera grana òbra de Capdella. En Aran eth projècte serà un shinhau mès discrèt maugrat era sua destacada importància tath futur dera Val. Era idèa que se presente en an 1919 ei hèr ua captacion d'aigua deth Garona en Bossòst, que per

ua canau arribarà enquia Cledes, a on se harà eth saut productor d'electricitat. En an 1920 se comence eth projècte qu'acabarà damb era centrau hèta en an 1924 mès damb un problèma hijut qu'ei era installacion dera linha electrica a trauès dera Bonaigua que non s'acabarà enquiath 1929 qu'ei quan començarà a foncionar era prumèra centrau electrica damb caractèr industriau dera Val, que serà actiua enquiath 1960 e tancada definitivament en 1965 (Gómez 2020). Des deth principi dera expleita trabalharàn ua trentia de persones, bona part des que segontes semble pes sòns cognòms son aranesi (Gómez 2020, 54-55), açò ère entà mantier-la actiua, mès entara construccion eth nombre ère plan mès gran, atau per exemple tara fin des ans quaranta trabalhauen uns 600 obrièrs en saut de Benós (Nogués 1948, 252). Era següent serà era que se harà ath pè dera òbra deth tunèl entà garantir energia tàs trabalhs, pòc a pòc d'autes aumpliràn era geografia aranesa enquiara darrèra inaugurada en an 1991 en tèrme de Bausen (Temprado, de Montoya 2002 97-100). Es condicions de trabalh des òbres hidroelectricas èren especiaument dures e coma conseqüència se produsien fòrça accidents laboraus (Cuenca 2001, 335). Non obstant cau reconéisher qu'eth trabalh hèt pera empresa *Productora de Fuerzas Motrices, S.A.* (Sánchez 2002), ei era segona grana “moguda” dera economia e dera societat qu'Aran a viscut en sègle XX, dempús dera mineria e abans deth fenomèn de Baqueira. Pendent lèu lèu 40 ans era construccion de naues centraus, es sauts corresponents e eth hilat de canaus qu'an interconnectat “*más de treinta lagos pirenaicos a más de 2000 metros de altura*” (Nogués 1948, 252) e açò a estat possible gràcies a que “*en un bello rincón de Cataluña, en el Valle de Arán, atravesado por el río Garona, también se trabaja activamente para reintegrar a España la energia que de otra forma, podemos decir se llevaria el río hacia Francia, sin provecho alguno para nuestra Nación*” (Nogués 1948, 251), evidentament ei ua manifestacion escrita en un moment istoric ben concret, mès era realitat ei que totes aqueres òbres non sonque an cambiat eth paisatge

senon era vida aranesa. Era cronologia d'una intensa activitat constructiva ei: 1947, Mijaran/Vielha; 1952, Benós; 1955, Arties; 1956, Bossòst e Varradós; 1958, Joeu/Artiga de Lin; 1960, Pònt de Rei; 1963, Toran e Aiguamòg en 1965 (Sànchez 1995). Agustes darrères deth baish Aran heren tancar era veterana de Cledes, qu'aué hè d'auit ahèrs quimic-piscicoles. Aué encara ei abituau trobar, ja gent jubilada, que dediquèren era sua vida laborau a Productora, causa que *“com a factor social i econòmic, fou el gran revulsiu que transformà la vida dels pòbles de l'Aran de manera acusada, incidint en tots els camps i en aquells aspectes que fins llavors havien definit, majorment, la societat aranesa. El gran allau de persones foranes, influí profundament a rompre vells esquemes, i a introduir enes costums i els ritmes de vida anteriors, cambis de vida importants”* (Sànchez 2006 a, 22). De totes manères cau rebrembar qu'era empresa siguec substituïda per *Fuerzas Elèctricas de Catalunya, S.A. (FECSA)* e aué ei *ENDESA GENERACIÓN, S. A.* (Feixa 2002), es qu'acabèren de completar era mapa de centraus idroelectricas ena Val, aué en actiu (Farré 2002), mès damb ua grana automatizacion deth sòn foncionament causa qu'a hèt qu'eth percentatge de treballadors non age arren a veir damb es que i auèc hè uns setanta ans. Uns des treballadors sigueren d'aciu, mès tanben i vengueren de dehòra, fòrça d'eri acabèren quedant-se ena Val. Cela considèra qu'es andalusi que trape en Bossòst son en gran mesura *“peones de las centrales eléctricas en construcción”*. Era manèra d'actuar ei simpla *“por delante va uno, de escampavia; después, a poco que le salgan las cosas, pone un telegrama y le siguen todos los demás”* (Cela 1976, 188). Es gojates joenes qu'an vengut tanben deth sud hèn de “mosses” coma era que *“reparte cafés...a los clientes”* deth cafè deth Centro, que se ditz *“Carmela y es de Córdoba”* o Paquita qu'ei servint en casa d'una senhora paralitica qu'acuelh amablament ath viatgèr galhèc, ei ua *“dama triste”* qu'a un hilh en Uruguay e ua hilha en París (Cela 1976, 192). Estanislau Torres considèra que *“l'aïllament desapareix”* pera demana de man d'òbra requerida pes lèu lèu faraoniques òbres

hidroelectricas que s'an hèt en segon tèrç deth sègle XX e qu'an motivat que *“s'aboquin una gran quantitat d'immigrants la major part des quals procedeixen de Galícia i Andalusia”* venguen a èster *“una quarta part de la població total”* en tota era Val e en Arties *“el tant per cent de forasters representa una tercera part de la població autòctona”* (Torres i Català 1971, 22).

Un bon collectiu des abitants d'Aran trabalhen durant er iuèrn en Baqueira, qu'a vengut a èster era substituta dera ancestrau marcha sasonèra dera gent dera Val. Ei evident qu'eth macro complexe de Baqueira ei actuaument eth gran motor economic d'Aran, mès atau coma didec eth president dera estacion, era màger part des aranesi desconfièren *“que de cop i volta apareguin aquí uns estrangers a muntar vés a saber quin tingladu”* (Cuenca 2001, 463), mès eth *“ha logrado consolidar y colocar a la estación de esquí como la mejor de España”*²⁵

Es traginèrs

Eth collectiu de traginèrs siguec qui mantenguec servit e comunicat Aran durant sègles, practicament enquiath sègle XX, quan era carretèra arribe ena Bonaigua e ans dempús eth desirat tunèl siguec ua realitat. Eth hèt de mantier era comunicacion eth mès temps possible motivèc tanben bèri uns grèus accidents iuèrtaus coma auem vist, mès es sues anades e vengudes damb es còlhes de cavalheries formauen part deth paisatge aranés, coma es ramats e es bòsqui. Ni auie des contrades de mès apròp, mès tanben i trapam ua bona còlha qu'èren dera madeisha Val, que tanben atenguien besonhs laguens dera madeisha Val, com eth transpòrt dera carga des nòvies qu'anauen tath nau larèr deth nau espós (Estrada *et al.* 1993, 161), encara qu' es productes de transpòrt a trauès des pòrts èren aquerò que mancaue en Aran e aquerò que se i hège, com per exemple eth vin e er òli que calie portar-les de dehòra

---

²⁵ <https://cronicaglobal.elespanol.com/examen-protagonistas-dia/aureli-bisbe-baqueira.l>

eth país, o era lan qu'aguesta se i produsie damb donacion ena Val (Calbetò 2005, 40).

4.2 Visitaires per plaser

Ua bona manèra de detectar com a estat de tancat un endret ei pes referéncias existents d'aqueri qu'an agut o volgut apropar-se ad aqueth territòri. Aciu podem trobar ua prumèra diferéncia importanta entre aqueri que vien obligats peth sòn trabalh, peth sòn cargue, per rasons familhars o cercant un milhor lòc entà víuer, e aqueri qu'ac hèn tà gaudir de naues experiéncias, tà passar-s'ac ben o entà apréner e conéisher milhor un nau lòc. A priòri podem díder qu'es referéncias que podem trobar de visitaires e de viatgèrs ei fòrça destacada entà Aran, atau que creigui que ja se met de manifèst ua clara diferéncia respècte a d'auti territòris vesins. Fòrça demoren anonims, ja que *“eren gent adinerada que participaven en les excursions ... únicament per trencar el ritme monòton de la vida social que duien als establiments termals on s'allotjaven”* (Baqués 2010, 42) Es visites organizades des de Luishon permetien arribar tath pòrt de Benasc e gaudir dera vista impressionanta dera Maladeta, quauqui uns baishauen enquia Aigualluts, d'auti mès animats tornauen pera Artiga de Lin. Es mens aventurèrs se limitauen a passar peth Portilhon e tornar peth Pònt de Rei tàs sòns confortables hotèls. Juan Avilés serie per Aran en estiu de 1891 o 1892, a on accedic seguint eth Noguera Pallaresa, e per tant ei Montgarri era prumèra poblacion que se trape (Avilés 1991, 51-56). Quan arribe en Baish Aran comente: *“Durante el verano, Bosost es visitadísimo por la colonia extranjera que veranea en Bagnères de Luchon, uno de cuyos paseos favoritos consiste en entrar en el Valle por el Portillón bajando á Bosost, y seguir por Lés y Puente de Rey, á coger la carretera francesa”* (Avilés 1991,67).

Es prumèrs visitaires que vieràn tà Aran sonque per plaser, ja sigue tà conéisher un nau país, auer naues experiéncias o *“à fer colleccions que son enviades als museus y farmacias del extranger”* ja que *“la flora y fauna*

d'aquest país presenta moltes y selectes varietats de que's aprofitan tots los anys venint molts francesos" (de Moner 1996, 112); generaument son *"persones adinerades amb mitjans i temps de sobres per recórrer valls"* (Baqués 2010, 16).

Podem coïncidir pleament damb Francesc Farràs quan considèrre que i a tres generacions de viatgèrs ena descubèrta deth Pirenèu. Prumèr es illustrats, son es grani pionèrs deth sègle XVIII com Arthur Young o Francisco de Zamora. En segon lòc i son es romantics qu'a mejans deth sègle XIX conden aquerò qu'an vist, coma Pascual Madoz, que siguec un efimèr governador militar dera Val en an 1835, qu'artenhec un prumèr succès contra es carlins, mès que sabec aprofitar era sua preséncia tà conéisher a hons Aran. Era tercèra corresponerie as excursionistes qu'enes dues darrères decades deth ueit cents o enes prumeries deth sègle XX apregondissen en coneishement deth territòri e especiaument des sues montanhes, mès sense desbrembar eth caractèr científic, des de mossen Cinto a Soler Santaló, passant per d'auti com Ceferí Rocafort, Juan Avilés (Farràs 1993, 7-8). Evidentament calerie híger ua quarta generacion damb es viatgèrs de dempús dera guèrra civila, coma Cela, Espinàs, Aguilera, Vallverdú, Sirera... e fin finau era nombrosa serie de guides e libres que parlen d'Aran especiaument a compdar des ans setanta.

Era descubèrta deth Pirenèu comence peth nòrd, per aqueri intellectuau francesi que vengueren prumèr tà hèr guariments termaus e dempús peth gust de víuer en camp coma contrast as granes ciutats industriaus, arribaràn en centre dera serralada, sustot en Banhères de Bigòrra qu'arribe a èster eth centre o capitalitat, entà bèri uns ei coma Atenes des Pirenèus (Delpech 2020, 91). Vieràn aciu famosi com Víctor Hugo, entre d'auti, qu'en an 1843 visite eth circ de Gavarnie o era val de Cauterets (Parsis-Barubé 2020, 55 e 61). Era anada tà Banhères de Luishon pòt considerar-se coma de caractèr periferic, e en aguest sentit Aran a, tot e qu'ei visitat, maugrat un caractèr mès

marginau, quan non exotic per èster ath delà en un aute país “tant diferent” coma ei Espanha, sustot en sègle XIX.

Ara haram un panorama tàs visitaires que vien a gaudir de bèra manèra dera Val. Encara que les agropem per categories auem de reconéisher que non podem simplificar-lo tant, ja que fòrça des que vien tàs balnearis devien excursionistes o jogadors.

Atau madeish pensi qu’ei interessant començar per un cas curiós donc mos trapam damb un lheidatan damb arraitzs araneses, Eduardo Aunòs, que desvoloparie cargues politics importants durant era Dictadura de Primo de Rivera e dempús durant eth Franquisme, e un madrilenç, Rafael Sanchez Matas, escriptor e director deth patronat deth Musèu deth Prado dempús dera Guèrra Civila, toti dus simpatizants damb eth feixisme italian e junhuts ara *Falange Española*. Es dus joeni èren amics e en an 1919 eth catalan convide ath castelhan a passar ues vacances ena Val, que compartirà damb Catalina d’Isbai “*una dama francesa que se hizo catalana... y ahora ha afincado en Arán su vida*”. Era experiéncia deven “*inolvidable, iniciàtica de varios días... a caballo y a pie, paisajes de otoño, sendas entre arbolados y las hojas caídas alfombrando los caminos que conducen a Les...Villa de carabineros/ burgueses y contrabandistes/ està en un valle (con sus fueros/también y sus curas carlistas)*” segontes escriu pròsa e vèrs eth literat deprimit que trobèc ena estada aranesa “*ua teràpia naturau*”, rebrembe dera quau dejà non deisharie jamès” (Nadal 2022, 136). Ua mòstra d’aquerò que se podie trobar en Aran de principis deth sègle XX.

Dilhèu ei eth moment de rebrembar aciu era interessanta trajectòria vitau de dus aranesi: Josep Maria España e Eduardo Aunòs (neishut en Lleida mès familiarament e personaument junhut a Aran); d’aupausada vision politica, mès semblant ena etapa de influéncia en govèrn e era administracion, enquia acabar en un totau ostracisme, en un exili fisic un e morau er aute, respectivament (Solé 2013).

Es banhistes

Es prumèras personas qu'entren en Aran per pur plaser, sense cap obligacion de hèr-lo, son es banhistes. Ena sua majoritat son gent anonima mès que pertanhen a un nivèu social naut en generau. Vien atreiguts per ua qüestion de salut o per ua mòda, o tanben ar envèrs: préner es aigües enes nombrosi afloraments que trapam peth Pirenèu. I a enes dues vessants, totun predomine era practica peth costat nòrd: i a lòcs coma Banhèras de Bigòrra, Cauterets o Banhèras de Luishon que devieràn a compdar deth sègle XVIII autentics referents en mon deth termalisme. Resulte evident qu'era proximitat dera darrèra localitat nomentada damb era Val d'Aran, non sonque peth pas abituau de Pònt de Rei, senon peth segon pas mès facil que i a tà entrà'i des deth país francès com ei eth Portilhon, i facilitarà tanben era aparicion deth fenomèn termau. En aguest sentit Bossòst ei tanben ua poblacion beneficiada pes banhistes que van tà Les, encara que non agen aigües termaus, mès tanben i a quauqu'un que ja an prò en conéisher aguesta poblacion dera "*curiosa España*" sense anar mès enlà: "*que viennent visiter de fréquentes caravanes des baigneurs de Luchon*" (Arbanère 1828, 180).

Es banhs se meten de mòda gràcies a qu'era medicina aconselhe de prener-les, alavetz açò permet qu'es classes riques e ilustrades deth país descorbissen eth Pirenèu (Arbanère 1828, 185), per tant er inici deth termalisme ei per qüestions de salut mès mentre se hège eth tractament i auie temps liure que calia aumplir, per exemple passejant pes entorns. Ara ingestion beneficiosa der aigua cau híger er exercici físic per un entorn naturau d'especial beresa. Prumèr se haràn parcs apròp tà passejar, mès pòc a pòc era exigéncia creisherà e se haràn recorruts mès longui. De bèra manèra eth passar un dia en Espanha e gaudir des banhs de Les auie ua connotacion d'exotisme e perquè non, tanben d'aventura, tant peth viatge en si madeish coma per entrar en un país diferent... o dilhèu non tant. De hèt podem veir coma er establiment termau de Les imitarà de manèra mès modèsta, mès non

per açò eth mès semblant possible ath modèl francès de mès apròp, ua installacion que hèsque atractiua era visita des termalistas curiosi d'auer naues experiéncias. Es banhs de Naut Aran com Arties o Tredòs seràn molt mès senzilh e per tant sonque serien visitats per aqueri qu'auien mès ganas d'apregondir ena descubèrta d'ua polida val que desconeishien o probablament mès destinats ara poblacion locau (Hagimont 2020, 34). *“Pera sa explotació i a en aquells lòcs edificis aixecats, que si bé de modestes proporcions y recursos, presten bon servey als nombrosos malalts que hi acuden durant la temporada d'istiu”* (Soler 1998,17).

Es banhs de Les sigueren eth prumèr reclam toristic d'Aran a compdar de 1834 (Madoz 2001, 100) e qu'aueren ua famosa trobada de lapides romanes (Sanllehy 2012, 270-273), aué malerosament desapareishudes, que tà bèri especialistes son ua òbra modèrna que intentaue dar pedigrí ar establiment (FABRE et al. 1985,147-148). Non resulte deth tot clar era sua antiquitat, mès se mès non que se donguen a conéisher tot just quan a apareishut eth fenomèn termau non dèishe d'èster ua bona mòstra dera valor que pòden auer tà animar as possibles visitaires a gaudir d'un espaci singular mès non barbar, en sentit etimologic dera paraula. Totun era clicada d'uelh a un possible diu indigèna Lex, que devierie un polit teonim tara poblacion, independentament sigue d'epòca romana o d'epòca neoclassica coma semble mès versemblant, aquerò qu'ei cèrt qu'era poblacion deth Baish Aran apostèc per aguest atractiu en plia mòda des banhs, enquiath punt d'adaptar ara francesa eth sòn toponim que passarie d'èster Les a Lés-des-Bains. Deishant de costat eth sòn dobtós passat roman, semble que jos era influéncia de Luishon (Hagimont 2020) començarie a hèr-se usatge des aigües termaus en sègle XVIII, atau coma ac demòstre era carta que Bartolomé Portolés, notari de Vielha, adrece ath sòn german Anton, rector de Les, respècte a arténher ua casa apròp des Banhs (Sanllehy 2012, 283). Tanben era prumèra referéncia d'un edifici serie der an 1819 mès hènt mencion

dera milhora d'un que ja existie, que serie substituït vint-i-cinc ans dempús pera prumèra fasa d'aquerò qu'aué vedem.

Er edifici se trape ath sud dera poblacion, Pascual Madoz en sòn *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y Sus posesiones de Ultramar* ditz dempús d'ua “*alameda que conduce a un hermoso y pintoresco llano, donde se encuentra sobre la der. del r. Garona, el magnífico establecimiento de baños termales construido en 1834. El edificio es sólido, y de los más elegantes y cómodos del Pirineo: comprende 20 gabinetes con igual número de cubas de piedra de San Beat*” (Madoz 2001,100), opinion contrastada damb era deth francès Forbes que les tròbe insignificants e damb un “*air mesquin*” (Daraux 2000, 46). Semble qu'en an 1852 se darie ar edifici era imatge qu'a actuaument damb era construccion d'abitacions sus es terrasses que i auie en cada extrem; pòc a pòc se consolide coma establiment de referéncia (Sanllehy 2012²⁶), encara que dempús dera Guèrra Civila comence ua progressiua decadéncia que culminarà damb era pèrta deth valorós corrent aquós er an 1960 (de Miguel 1999, 81). Ja en actuau millènim se retròbe era vielha veta d'aigua en costat septentrionau deth pòble e en an 2003 se daurirà un modèrn establiment que damb eth nòm de Termes Baronia de Les a recuperat parciaument era vielha tradicion banhista. A on darrèrament s'i a ambientat ua novèla de mistèri!(de Miguel 2015).

Respècte as auti establiments termaus coma eth d'Arties e de Tredós an agut, encara que tostemp damb edificacions mès discrètes ua trajectòria similara as deth Baish Aran (Atienza e González 2018, 257). Es d'Arties èren ua casa d'ua soleta planta, damb abitacions en cada costat deth passadís, que deceberen plan a Teresa Pàmies que “*imaginava fastuosos*” mès en entrar e veir qu'èren “*com un llarguíssim estable*” li “*va caure l'ànima als peus*” ja que “*per omplir una banyera calia esperar un parell d'hores. Tot plegat era bastant depriment i desolador*” (Pàmies 1984, 75-77), de hèt ja Madoz comente qu'èren “*muy poco concurridos, a pesar del mérito*

---

²⁶ Òbvi insistir mès en aguest tèma peth bon treball que ja a hèt aguesta autora.

de sus aguas, porque no ofrecen comodidad alguna” (Madoz 2001, 72). Es de Tredòs sòn encara mèdes desconeishuts enes escrits des visitaires.

Es jogadors

Parallèlament ara arribada des banhistes se produsic era aparicion d'un aute complement tà ocupar eth sòn òci, encara que fòrça vierien atrèts per uns establiments dedicats ath jòc, e s'ei de besonh de pas harien un torn o perque non tanben un banh: se tracte des casinos (Sanllehy 2012, 287). Cau díder mèdes qu'aguest ei un mon complèxe de proïbicions e toleràncies, de clandestinitat e legalizacions. Eth mon des jòcs d'atzard ei fòrça curiós, tant antic coma era madeisha civilizacion e ath còp ua norma generalizada per part des govèrns de per tot d'esvitar-lo o se mèdes non de non afavorir-lo. Alavetz passe lo de tostemp, se non se regule apareish era clandestinitat e a viatges afavorís eth delicte mafiós²⁷. Fòrça païsi aueren era doble morau de proïbir-les formaument mèdes tolerar-les damb eufemismes o en lòcs plan marginaus, conscients dera dificultat d'esvitar-lo mèdes ath còp tanben deth benefici economic que pòden dar. En Espanha era proïbicion deth jòc comence en an 1771 damb Carles III²⁸, mèdes hèta era lei hèta era trampa e eth jòc d'atzard contunhèc hèn-se, mèdes o mens tolerat a long deth sègle XIX. Atau trapam en an 1838 que se daurirà en Madrid eth prumèr casino espanhòu²⁹, causa qu'aurà un logic efècte expansiu per tot eth territòri. arribant a principis deth sègle XX a auer un zenit interessant durant era Prumèra Guèrra Mundiau, totun qu'eth còdi penau de 1870 ja castigaue era existéncia d'aguesti establiments, mèdes era discussion politica de regular per lei era sua existéncia ei un hèt abituau, depenent des cargues publics era manèra d'aplicar era proïbicion, dera que non son exemptes es practiques de suborn; eth finau d'aguesti establiments que i auie ena termièra aranesa arribarà a compdar de noveme de 1924,

---

²⁷ Açò se recuell en preambul deth *Real Decreto Ley 16/1977, de 25 de febrero*

²⁸ <https://repositorio.bde.es/handle/123456789/4938>

²⁹ <https://xn--casinonlineespaa-uxb.org/historia/>

quan eth règim autoritari de Primo de Rivera hec mès dificil era sua existència, encara que contunhèren auent excepcions coma eth *Gran Casino de San Sebastián* (Pino 2007). Proïbicion que mantenguec Francisco Franco³⁰ enquiara legalizacion hèta en an 1977³¹.

França seguís era tendència generau d'èster pòc favorabla ad aguesti establiments mès les permet en aqueres poblacions qu'an balnearis, aigües termaus o tradicions toristiques antiques a compdar de 1806³².

Era proïbicion deth jòc en França en an 1860³³ permetec era aparicion d'establiments entàs jocs d'atzard plan apròp ara termièra. Fòrça anaràn a provar sòrt ja coma prumèr objectiu, sense méter era excusa d'èster un complement des aigües. En an 1880 eth casino de Luishon³⁴ apareish tà complementar er atractiu dera "*Reina dels Pirineos*" que deven un endret facilament accessible entara arribada deth trèn sèt ans abans, e per tant un destin de mòda. Era curiosa concentracion de casinos que trapam en Baish Aran existís clarament pera sua proximitat ara termièra e eth sòn succès depenerà des proïbicions e toleràncies que i aurà enes païsi respectius, es que normaument non èren coïncidents. Evidentament tant era sua origina coma era sua foncion ei ben luenh dera rèsta de casinos que per aguestes donades, darrèr tèrç deth sègle XIX e prumèr deth sègle XX, apareishen damb ua finalitat socializadora, cultura e de lésser, a on es jòcs èren es autorizats pera lei, basicament es de cartes, damb un bon sharpat de dinèrs a jogar, qu'ère de dètz centims en temps dera Segona Republica e que fòrça viatges non anaue espontàniament mès enlà de pagar era ronda de consumicions des jogadors (Batalla 1999, 145), esclarint era pòur des govèrns a qu'era gent s'i arroïnèsse, sustot per aquerò que considerauen coma mès perillhós qu'ère jogar ara rotleta, especiaument proïbida en França (Hagimont 2020, 38).

³⁰ <https://www.elheraldodelhenares.com/economia/los-casinos-mas-antiguos-de-espana/>

³¹ <https://www.boe.es/eli/es/rdl/1977/02/25/16>

³² [https://es.frwiki.wiki/wiki/Casino_\(lieu\)](https://es.frwiki.wiki/wiki/Casino_(lieu))

³³ <https://hoc-sa.com/la-ruleta-y-su-historia-apasionante/>

³⁴ <http://www.dibujandopaisajes.com/2018/02/bagneres-de-luchon-la-reina-de-los.html>

Casino de Les

Eth casino de Les, plaçat apròp deth Garona i a ua agradabla distància der establiment termau, deven eth principau edifici bastit tada aguesta finalitat en Aran, se sap qu'eth vesin de Luishon Juan Maria Azemar artenhie permís tà crear un establiment en 1871, concession qu'anarà cambiant damb d'auti empedredors tostemp francesi (Sanllehy 2012, 287), realitat que tostemp traparam en aguesti inicis deth torisme ena prumèra poblacion que se daurís de manèra destacada as de dehòra. Es empresaris que ven eth negòci son tostemp der aute costat dera termièra (Sanllehy 2012, 293). En generau non se parle lèu arren dera activitat des apòstes e tostemp se manifèsten toti es auti atractius ludics e "*diversiones permitidas por la ley*" qu'a d'auferir er establiment (Sanllehy 2012, 290). Totun eth Casino de Les hec que bèri uns nomentèssen ara poblacion "*le Monaco de l'Aran*" (de Laurière 1887, 59). Se tracte d'ua construccion formada per un còs principau e d'auti dus perpendiculars en cada un des sòns extrems, e dues plantes e elegantes lucanes en humarau, era deth miei mòstre era esfèra d'un relòtge enes dues façades. Era deth darrèr que da tath riu a ua longa balconada per tot eth còs centrau, mentre qu'era contrària deven era principau damb era pòrta d'accès a trauès de tres gradons e dejós un balcon. Ère ua edificacion fòrça eleganta, damb un aire de palai, que malerosament a desapareishut.

En an 1892 Juan Avilés reconeish er atractiu de Les, sustot pera avenguda des Banhs, qu'ei "*lindísima, aunque de aspecto puramente francés... merece una visita descollando entre sus edificios el Casino, de elegante y propia arquitectura, al extremo de un bello parque*" mès se mòstre contrari ath jòc ja que parlant deth salon mès gran deth Casino ditz "*está hoy solitario y frío por fortuna, aunque lo deploren los habitantes de Lés, que en aquel vicio veían la major base de su prosperidad*" (Avilés 1991, 68). Encara qu'en pòc de temps semble que tornarie a daurir pòrtes ja qu'Agustín Amourig Descoux eth 29 d'octobre en madeish 1892 anul·lèc

era ipotèca que i pesaue sus er edifici (Temprado 1990, 41). Alavetz ja ère un restaurant e cafè dubèrt pendent er estiu, quan molta gent, sustot francesa, venguie a hèr estades longues tà préner es aigües e que pes tardes passejauen pera avenguda des Banhs que prenne un aspècte boleguet, ben diferent ara vuedor der iuèrn (Avilés 1991,68). Quan Ceferí Rocafort visite pògui ans dempús eth pòble, semble qu'a tornat a dedicar-se ath projècte originau: *“El gran casino de Lès és un des establiments més ben acondicionat de la provincia y es veu molt visitat pels estiuejants de Bagnères de Luchon (sic)”* (Rocafort 1901 b, 278). De totes manères en tancar-se es sues sales de jòc per orde deth Govèrn espanhòu (Soler 1998, 329), passarà a èster aquerit pes germans dera Salle e càmbie totaument era sua cuerta istòria *“para solaz de toristas enamorados del paisaje y del balneario, y más exactamente de la ruleta y de los naipes”* (Temprado 1990, 40) tà devier un prestigiós centre educatiu. Non i a cap dobeste qu'eth casino de Les *“afectà la vida del pòble i reportà millores en infraestructures, com ara els serveis de correus i telègrafs, els serveis d'extinció d'incendis o la reparació de carreteres, camins i ponts; suposà cambis en les activitats d'esbarjo, fruit de la creació del nou establiment de joc; produí transformacions de les relacions socials, de les celebracions festives, o fins i tot de la forma de vestir. Una mutació que afectava la vida quotidiana dels veïns, noves activitats econòmiques i nous referents socials, a causa del contacte amb els usuaris dels Banhs, generalment persones benestants i a més a més estrangeres. Tot plegat un veritable impacte per a un petit pòble aranès”* (Sanllehy 2012, 292-293) mès, coma tot ena vida, non ère deth gust de toti e era coexistència des ociosi damb eth trabalh quotidian des abitants deth pòble generaue inconvenients qu'obliguèc a regular oraris entar excès (Sanllehy 2012, 292).

Casinos de Bausen

Eth deth Pònt de Rei e probablament eth cas mès paradigmatic, non soque pera ostentosa situacion tot just en limit formau entre es dus estats, senon perquè encara se consèrven en bona mesura es sues edificacions, non massa granes, ath cant deth riu e damb ua façada ath sud que da a un pati dotat d'ua hònt e presidida per un simbèu ancestrau de desirar era bona sòrt: un *lamburu*. Un còp mès trobam aguesta polida barreja entre aquerò qu'ei mès autoctòn e era sua adequacion ara modernitat. En an 1873 era ostentosament publicitat en *Le Figaro*, justament uns ans dempús de quan començaue era proïbicion en Alemanha (Hagimont 2020, 38), ara que seguirie França; sembla qu'eth Baish Aran devenguec ua sòrta de "*paradís del joc prohibit*."

Sembla qu'era demana d'espaci animarie a hèr un aute establiment, deth que pòga causa ne sabem, en cant quèr deth Garona, mès passat Pònt de Rei, ja que i a un tram que encara apertanh a Bausen e per tant correspon ath costat espanhòu dera termièra. En ua imatge de principis deth sègle XX se ve era grana casa de dus pisi e tet a quate vessants damb petites construccions ena vòra, plaçat ena quèrra deth riu en un prat d'un petit meandre que plan probablament se negarie damb facilitat, de hèt aué es rèstes son impossible de veir per trapar-se jos er embassament existent. Resulte curiós que i auesse un pontet entà vianants que crotzauen eth riu, eth quau facilitaue as jogadors era arribada en casino sense passar eth contraròtle que i podie auer en madeish Pònt de Rei e eth camin complicat que s'auie de hèr peth malh (Izard 2022, 47); aguesta passarèla devenguie un autentic pas internacionau ja que comunicaue de hèt es dus estats.

Ère un casino petit mès ben concurrut e damb spectacle de *varietés* ena part que seguís estant espanhòla peth cant quèr deth Garona un còp passat Pònt de Rei; ère apròp dera Pala des Horques, encara qu'aué non quede arren sustot per èster anegat pes aigües der embassament hèt pes francesi. Tot just s'aprècie eth camin que i portaue tot e qu'ei fòrça

tapat pera vegetacion. Eth casino nau se hec ja clarament laguens deth territòri espanhòu (Obiols 1997, 30). Er establiment, qu'auie ath deuant ua agradabla Madama, permetie era trobada de jogadors des dus costats dera termièra, encara que predominauen mès es francesi qu'es pògui adinerats aranesi; quan eth jòc ère proïbit era sua clandestinitat ère miei tolerada, mès de tant en tant era policia i anaue; per açò auien pensat un curiós sistèma d'alarma gràcies ath ramat que peishie dehòra e que permetie era retirada a temps des pròves deth delicte e era hujuda a trauès deth Garona des intrepids jogadors (Obiols 1997, 31-33). Antoni Amiell conde bères anecdòtes ath forastèr Castiella coma quan eth jutge Amiell de Bausen anèc a tancar-lo e toti hugeren, entre d'auti eth madeish Sagasta, eth famós politic deth partit liberau espanhòu de finaus deth XIX, qu'alavetz ère provant sòrt aqui (Castiella 1965, 208). Juli Soler lo trape ja tancat ena sua visita ara Val: *“un petit edifici...que fou construït per uns arrendadors francesos per a destinar-lo al joc. Avui resta tancat per ordre del govern espanyol”* (Soler 1998,114). En costat espanhòu deth madeish Pònt de Rei i auèc tanben ua grana construccion que poderie auer estat tanben un aute establiment d'aguest tipe, eth quau semble qu'auèc ua vida cuerta (Izard 2022, 39-40) probablament tà bastir er aute que se plaçaue en un lòc mens evident, mès que cau estudiar-lo milhor.

Casinos de Bossòst

Es dus casinos que i auèc en Portilhon, a mieja nautada deth pòrt, a on aué ei Aran Park, son un aute exponent d'aguesta aufèrta que hec que durant eth prumèr tèrç deth sègle XX passèssen era termièra fòrça jogadors entà satisfèr es sues ganes de temptar era sòrt en aguesti establiments, es que logicament dèren ua shinhau de cambi as abituaus formules economiques d'ua societat de montanha. Serie interessant investigar coma foncionauen aguesti lòcs, ei a díder, guaire gent i trabalhaue e ei possible que siguessen atenguts per gent especializada que non serie aranesa³⁵.

De totes manères semble qu'a principis des nauanta deth sègle XIX an tancat era màger part des casinos d'Aran, causa que celèbre Juan Avilés comentant respècte ad aguest "*cuyo verdadero destino era el de casa de juego*" (Avilés 1991,67).

Eth de baish "*fou edificat per una societat francesa per destinar-lo al joc y que fou cremat*" A uns cinc minuts caminant ei ath cant dera carretèra eth de naut que tanben hè bèri ans qu'ei tancat per orde deth govèrn espanhòu (Soler 1998, 323), encara que bèth autor lo considèrè hèt un shinhau mès tard, concrètament ena decada des ans vint (Coca 2000, 68).

Un des mens coneishut ère ath cant dera capèla de Sant Fabian e Sant Sebastian, mès qu'eth Sr. Aneta rebrembe qu'ath entorn d'un petit pati i auie era sala de jòc e eth bar, deth qu'a mejans des seishanta passats encara i auie era carta de prètzi. Castiella coneish dera sua man era istòria voluble dera autorizacion, proïbicion e permissivitat deth jòc en aguestes contrades, entre dus païsi e damb legislacions diferents (Castiella 1965, 244-245). Actuaument i a un edifici en cant sud dera capèla qu'a un pati e que poderie èster aquerò que siguec eth vielh

---

³⁵ Per exemple er andorran Antoni Roger Canturri que trabalhèc de *croupier* en casino de Pònt de Rei un shinhau abans de 1880. <https://www.andorraantiga.com>

casino. Era curiosa inscripcion que i a ena casa deth cant nòrd e que ditz: *ES DE FE Y DIOS LO DICE/ QUE LA MALDICION DEL PADRE/ Y TAMBIEN LA DE LA MADRE/ DESTROYE SECA Y ABRASA/ DE RAIZ HIJOS I CASA 1831*, cride era atencion deth forastèr (Castiella 1965, 245) e encara que semble anteriora ara existéncia deth casino non dèishe d'èster curiosa era proximitat ara sala de jòc, coma ua premonicion deth destin d'aqueri que podien pérder fòrça sòs damb era sua additiva aficion. Dilhèu siguec era causa dera efimèra vida der establiment que molt pòga gent aué rebrembe?

En generau per tant podem veir coma eth Baish Aran s'aprofite dera sua situacion fronterèra e bastís ua serie de casinos des qu'auem coneishement d'auer-ni agut aumens sies: dus en Portilhon; un en madeish Bossòst, dus en Bausen, ar entorn de Pònt de Rei; e eth més gran e famós eth de Les. Aué sonque se pòt veir eth que formaument manten eth nòm de "*Casino du Pont de Roi*", ath cant deth Garona. Un autentic monument ad aquera etapa curiosa de quan Aran devenguec ua sòrta de Las Vegas pirenenca, damb eth public basicament francés qu'aquiu podie satisfèr era sua aficion ludopata sense guaires problèmes encara que damb bèth espant de tant en tant.

Es caçaires e pescaires

Un sector de visitaires ac hèn damb ganes de recuélher eth producte que pòden trapar en territòri, des de flors, huelhes o plantes sencères, era botanica e es desirs de diboishar eth mon vegetau e de hèr erbolaris, serà un motor d'interès entàs prumèrs viatgèrs que gessen deth mon termau. Aguest desir d'emportar-se bèra causa "practica", amassa damb el plaser dera pròpria activitat, comportarà eth desenvolopament dera pesca, en bona mesura introducida artificiaument en lacs de montanha, o dera caça, qu'ath delà des tostemp emblematics caprins o des sanglièrs, tanben i auie alavetz era possibilitat de caçar ossi (Hagimont 2020, 33).

Ja en sègle XX podem parlar de fòrça mès visitaires, com per exemple eth princep de Mònaco Albert I, que siguec un gran amant deth Pirenèu. Li agradaue vier a caçar e a pescar mès captivat pera beresa dera montanha elaborèc un pionèr projècte de Parc Naturau deth Pirenèu. En an 1909 auie previst visitar Aran, causa que fin finau non podec hèr. En estiu de 1915 venguec enquia Montgarri, passant peth pòrt de Salau; pòc dempús i tornèc ena segona meitat de seteme, passant ara peth Portilhon e centrant era sua estada pera part de Salardú. Es imatges dera hilèra de cavalheries que portaue era expedicion son ua pròva der estat generau³⁶.

Ara, encara que se mantien molt mès regulades aquestes activitats, qu'en Aran son junhudes ara sua “ancestrau cultura” (Boya 1994, 74), ei probablament era caça era mès practicada, era qu'ath delà a contribuït a recuperar bères construccions de Bordius (González, Atienza 2022).

Es viatgèrs

Era categoria des viatgèrs ei especiaument interessanta, ja que les agradaue escriuer es impressions dera sua visita, causa qu'actuaument deven un document magnific tà saber coma ère era Val en aqueth moment.

Ua prumèra referéncia indirècta que resulte curiosa per non nomenar era tèrra d'Aran, ei er anonim viatgèr francés qu'en an 1612 passarà peth Portús e arribarà en Lleida a on ditz “*de Lérida a Toulouse, tirando por el camino de la derecha que se dirige a las montañas de Comminges hay una distancia de unas treinta leguas*”, ignorant qu'aquiu i ère eth país aranés, ath delà de calcular ua distància equivocada, segontes reconeish er autor qu'ac publique (Soler 2021,73). En madeish sègle XVII trapam ua des prumères referéncias escrites ja concreta ara Val: “*La Valle consta de unas 20 poblaciones, y por su terreno áspera, fría y poco tratable*” (Parets 1893, 92).

---

³⁶ Albert Ier, prince de Monaco et les Pyrénées (1861-1921). Exposicion celebrada en casino de Luishon deth 14 de junh ath 15 de seteme de 2022.

Er anglés Arthur Young hè ua visita d'un parelh de setmanes tà Catalunya en an 1787 coma complement deth sòn viatge per França. Entrarà pera Val d'Aran e en tot passar per Barcelona gesserà pera Junquera, que serà per a on entre era majoritat de viatgèrs e eth ac a hèt de manèra pòc abituau pera Val d'Aran (Giménez 1990, 31), ei a díder *“tingué l'originalitat d'entrar a Catalunya pel camí mens fressat: la Val d'Aran i el Pallars”*³⁷ e *“És dels poquíssim viatgers que passa per la zona de l'Aran i del Pallars”* (Capdet 2013-2014, 23). Ei per tant un des prumèrs visitaires per plaser dera tèrra aranesa, encara que sonque i sigue un parelh de dies; coma enginhere agronòm la considèra *“ben conreada”* e li agrade fôrça: *“No i a res de més bonic que contemplar-la des d'una alçada que a tot dóna un aspecte interessant”* ja que passe peth Portilhon, e encara que non ac ditz, entà arribar en Bossòst e d'aquiu passarà *“per alguns dels 32 pòbles que s'amunteguen”* enquia arribar en Vielha, a on trape amabilitat mès molta misèria (Ganau 1996, 124-126).

Eth romanticisme de mejans deth sègle XIX pòrte a nombrosi viatgèrs, sustot francesi, a descriure es encants deth país deth sud des Pirenèus, plan ac haràn tà satisfèr era sua curiositat e completar eth temps liure que deishauè eth tractament termal. Mès ja apareish era figura deth viatgèr coma principau objectiu, desirós de conéisher nauis orizons. Mòlt an coma objectiu Madrid e Andalusia, passant alavetz es Pirenèus pera part mès aisida, ei a díder pes extrems, coma escritor francés Teophile Gautier que a mejans deth XIX passe era termiera per Bayona e quan torne ac hè en batèu pera còsta mediterranea. Encara que non passe peth Pirenèu ei interessant que quan arribe en França, ei trist ja qu'eth sòmi auie acabat³⁸. Tanben er escriptor francés deth XIX Prosper Mérimée, famós pera òbra Carmen immortalizada per Bizet, ven a descriure era Espanha de fantasia e topica, mès encara que la trape tanben describís ua auta mès reau e sorprenenta, devenguent un gran

³⁷ CÓNsul, Isidor (1997), *Els primers viatges a peu*, <http://www.isidorconsul.cat/fitxers-critiques/100745-de-lleida-a-ilerda.-viatges-per-ponent.pdf>

³⁸ http://www.bocos.com/dwgautier_indice_itinerario.htm

admirador gràcies as diuèrsi viatges que harà a long deth segon teèç deth sègle XIX (Canavaggio 2016). Açò passe a fòrça viatgèrs coma ath francés Romain Rolland que ja en 1907 hè un viatge en trèn per Espanha en un recorrut invèrs ath de Gautier (Rolland, 2022).

Son nombrosi mès, es que ja vòlen descorbir tant eth paisatge coma es monuments dera Val, de viatges contunhant tanben damb era preséncia enes banhs, mès qu'aguesta activitat deven cada còp mès era desencusa per aquerò que mès les motive, atau coma ac demòstre eth desir de deishar testimòni d'aquerò que ven, ja sigue en embruishaires diboishi, en pionèrs fotografies o enes plan curiosi tèxtes.

Molti des que van tà Banhères de Luishon non passaràn tà Aran, maugrat que saben dera sua existéncia coma eth comde de Marcellus: *“Un peu avant Sierpe, nous vîmes la Garonne accourir de la Vallée d’Aran où elle prend sa source”* (de Marcellus 1826, 160).

Ua des prumèrs referéncias de passar per Aran ei en curios libre de 1828, en eth qu'er autor non sonque descriu es Pirenèus senon que recuelh opinions, lèu lèu de cronica social, des que van tàs establiments termaus, e especiaument tà Banhères de Luishon a campar de suenhar eth còs, mès tanben er esperit tot contemplant era beresa deth paisatge, ath delà de compartir experiéncias e divertiments d'ua societat (Arbanère 1828, 184-202). Recuelh ua cuerta excursion tà Aran tà veir es nautes montanhes, tà conéisher un *“peuple étranger”* e pes ganes que hè temps qu'auie (Arbanère 1828, 166). Passe peth Portilhon e li agrade aquerò que ve, es trenta dus pòbles damb es cubèrtes de pissarra dan un aire de riquesa e elegància, mès ditz qu'er encant se trinque quan obsèrve era lordèra, eth desorde e era falta de tot que i a enes cases, coma passe ena rèsta d'Espanha (Arbanère 1828, 168-169). Aquesta opinion negativa deth país l'escriu a long des planes barrejant-la damb era descripcion d'aquerò que ve. En Beret gaudís fòrça deth lòc mès quan se trape damb ua còlh de *“français de pays de Foix”* esclate damb ua alegria especiau de trobar-se damb amics *“en un pays étranger”*

(Arbanère 1828, 172). Dormirà en Vielha e visite era glèisa de Sant Miquèu qu'aprofite tà tornar a criticar as espanhòus pera sua dependéncia dera religion. A londeman vò anar entara val Artigue-Talline, ei a díder tara Artiga de Lin, e passarà per Varicauva damb discrepància dera rota seguir damb eth guida, maugrat que fin finau veirà es Uelhs deth Jòeu e recuperarà fòrces ena capèla. Dempús de passar per Bossòst seguirà entath nòrd parlant dera tipologia des ròques que i a mès sense díder arren mès de cap aute detalh enquia arribar en Hòs, "*le premier village française*", causa que manifèste damb non dissimulat orgulh de "*ser ja a casa*".

Pògui ans dempús trobam un aute viatgèr inquiet qu'ignore totaument era existéncia d'Aran ena sua estada per Luishon. Quan passe per Cierp ditz "*se réunissent les deux ruisseaux qui forment la Garonne; l'un descend de Saint-Béat, et l'autre de Bagnères-de-Luchon*" (Fourcade 1836, 315), sonque quan arribe ena localitat balneari dera Pique comente "*Ce qui rend surtout cette ville intéressante pour les étrangers, pour ceux qui aiment la nature grandiose et terrible, ce sont les montagnes de la Catalogne qui l'avoisinent*" (Fourcade 1836, 318) mès probablament credent qu'era Maladeta ei en Catalonha.

En an 1841 es produsirà eth curiós viatge dera anglesa Lady Chatterton, que ges des de Luishon tà arribar en pòrt de Benasc e des d'aquiu passèc curiosament tath dera Picada³⁹, de hèt i auie un camin ramadèr que comunicaue es pòrts d'aquera cadia (De Semir 1974, 101), tà baishar enquia Es Bordes, d'aquiu visite Vielha tà tornar entà Sent Biat lèu, mès en passar per Les aurà un interessant cambi d'impression que comentaram mès endavant. En generau quede impressionada pera beresa der Val⁴⁰ "*en aguesta bèra Val d'Aran*" (Chatterton 1843, I 374), "*mostrant que aquest lòc mereix la reputació que té la Val per bonica*" (Chatterton 1843, I 375), "*cada passo que donàvem mostrava alguna bellesa i jo desitjava parar i pintar cada minut* (Chatterton 1843, I 376), e seguís "*la*

³⁹ Tàs aranesi aguest pòrt ei coneishut tanben coma eth de Benasc.

⁴⁰ Traduccion pròpria der originau escrit en anglés entà totes es transcripcions aciu recuelhudes.

calor es va fer tant intensa... mès l'escenari era tan bonic i les flors salvatges i les papallones meravelloses que per estones oblidava el meu cos adolorit i que la força s'anava debilitant ràpidament" (Chatterton 1843, II 5). Demorèc impressionada pera brutalitat devenguda durant era recenta prumèra guèrra carlina que tot just auie acabat quan visitèc Aran en an 1841, ja que, especiaument referint-se as derrotats ditz, "*fins i tot si la meitat d'allò que contèn fora veritat, sembla que actuaren amb tanta ferocitat que ni la trobem en la vida salvatge*" (Chatterton 1843, II 9), tot dident: "*no veiem pòble o aldea que non tingui petjada de la recent guèrra...l'odi sembla encara estar present*" (Chatterton 1843, I 377),

Pòc de temps dempús, en an 1858 auem era visita doble que hè eth mètge Tonnellé. Entre peth Pònt de Rei e manifèste ua dura critica: "*Per bé que aquesta val ha estat soent presa i represa, hom hi percep prou clarament la nacionalitat espanyola. En aquest miserable país, tothom demana caritat: dones, nois, homes, etc.*" Passen per "*Lés, vila gran amb un vell castell*" e marchen peth Portilhon des d'a on "*la vista esdevé molt bonica*", mès ath dejós eth pòble de "*Bossost, llòbrec i trist*". Era entrada que hè era comitiua en aqueth pòble ei majestuosa e per açò non mos estranhe qu'er alcalde "*fa el que pot per tal d'allunyar els mendicants que ens envolten*" (Tonnellé 2000, 21 e 22). En Bossòst organizen un balh ath son d'un violín e comente: "*És curios de veure la gravetat i l'aire profundament digne amb què aquestes gents es lliuren fins i tot al plaer; això realça el tipus comú d'algunes d'aquestes dones*" (Tonnellé 2000, 22).

Es impressions des viatgèrs son en bona mesura contradictòries deuant d'ua beresa aclaparadora e d'ua societat diferenta dera qu'eri procedissen.

Atau trapam com Manel Ribot contribuís a "*treure de l'indicible aquesta part del Pirineu*" quan guanhèc era *Englantina* enes Jòcs Floraus der an 1888 damb eth poèma *La Vall d'Aran* (Roma 2000, 453):

*“Tal com la rosa alpina qu'esclata en la gelera
ets un verger hont nia l'eterna primavera:
per darte vida y gloria se bada'l Pirenen;
entre sas brancas fermas ab joia t'empresona
y ab sas fresseras ayguas lo rialler Garona
tas glorias canta arreu”.*

Contunharam trobant mès, ua curiosa vision opausada que molti daràn d'ua bèra tèrra mès socioculturaument diferenta ath sòn pròpri país. Dilhèu sauvant es distàncies aquerò qu'aué podem arténher quan visitam un meravelhós mès diferent país exotic.

Mès dus ans dempús trobam a Juan Avilés que mòstre ja de manèra plan poetica ua totau admiracion pera Val : *“Embellcido por la distancia, el poético panorama hace el efecto de un país ideal, de un valle en miniatura con sus pueblecillos de juguete, sus diminutos árboles y sus imperceptibles senderos. Pero ¡no! sobre el delicado escenario aparece un caos de montañas; picos se amontonan sobre picos, hacinados, revueltos, confundidos, como en descomunal batalla, ganoso cada uno de sobrepujar á los demás; grandes masas de nieve cubren las espaldas de los montes, y allá, en el fondo, serena, magnífica, como Júpiter en su elevado trono presidiendo tranquilo incruenta lucha entre los dioses inferiores, se destaca dominando toda la cordillera Pirenaica, la enorme mole de los Montes Malditos, cuyo inmenso nimbo de celestial blancura, refleja y desafía los rayos del ardiente sol, que avergonzado de su impotencia contra las eternas nieves del coloso, se oculta entre las nubes. Todo en el valle aparece verde, desde el río á las cumbres de los montes, verde de todos los tonos y matices, salpicado por el color más sombrío de los pueblos que se agolpan sedientos al Garona. Y esta verde decoración, sirviendo de pedestal á la de un sin número de altivos picachos, sobre los que descuellan las albas túnicas del Maladeta, es de un efecto imponderable, grandioso, sublime, aumentando aun por lo inesperado y rápido de la mágica aparición...Todo aquí es montañoso, grande, imponente: la mano del hombre lejos de quitarle*

majestad, parece como si se hubiese esmerado en hacer resaltar sus bellezas, adaptándole espléndida base” (Avilés 1993, 55-56). Seguís en aguesta linha Antonio Viladevall quan ditz “Hablo de la original, sublime belleza de aquel país. Todo corazón impresionable á los grandes espectáculos de la naturaleza no podrá menos de sentirse conmovido, dominado, poseído de admiración y entusiasmo desde el momento en que penetre en aquella tierra privilegiada” (Viladevall 1907, 503). Mès ath còp estant Aran coma “terriblemente sublime, mezcla incomparable de lo ameno y sonriente con lo espantoso y amenazador” (Viladevall 1907, 504). Plan mès poetic ei çò que ditz er excursionista Josep Maria Guilera quan des deth tuc de Molières ve “el gran buit de la Val d’Aran, que té el llom folrat amb negre de les bosquíes” (Guilera 1959, 156) e era nhèu que corbís Beret li suggerís aguesta polida descripcion metaforica “les pàgines nítides i virginals, el pergami sense arrugues ni taques, d’un grandió missal, obert de bat a bat, en el faristol del pla de Beret, marcava la pauta d’una lletania inacabada de punxes i cims que s’apilotaven i se succeïen en una polifònica melodia” (Guilera 1959, 206). Mès critica serà Teresa Pàmies quan ena sua òbra que condense quaranta dies de vacances en Aran manifeste qu’ei “una terra privilegiada per la naturalesa i negligida pels governs” (Pàmies 1984,12).

Vau era pena comentar aciu illustres viatgèrs com Espinàs e Cela qu’en 1956 heren amassa, ei curiosa era fotografia que se heren en Plan de Beret eth catalan a shivau deth galhèc, encara que jamès ac diden enes sues interessantes òbres, es que tot e èster un recorrut semblant, es impressions e es manèrs de condar-les son fòrça diferentes. Eth prumèr publicuèc eth sòn viatge en an següent de hèr-lo, mentre qu’eth segon tardèc un shinhau mès ja que non siguec enquia 1965 que l’editèc. En an següent se hec ua interessanta traduccion ath catalan per Josep M. Llompart (Cela 1966).

Ua auta parella celèbre ei era formada per Josep Vallverdú e Ton Sirera, en aguest cas ère manifest qu’anauen amassa, donc ath delà se repartien eth trabalh, ja qu’un escriuie e er aute fotografiaue aquerò

que mès les shautae deth lòc per a on passauen (Vallverdú, Sirera 1968). Aguesta formula s'a repetit mès còps, per exemple es libres globaus publicats en an 2012 sus Aran per Jèp de Montoya damb es fotografas Javi Montes o Francesc Tur. Rebrembar es suggeridores narracions des foranis Castiella o Pàmies...

En generau creigui qu'Aran a estat ua comarca fòrça escrita. I a molta bibliografia de viatgèrs, d'excursionistes, de montanhencs, d'esquiadors, d'istoriaires,... d'escriptors ara fin de compdes, que darien origen a un trabalh especific entà comentar-la: Calzado, de Miguel, Sánchez, Boya ... M'agrade rebrembar eth trabalh de Madoz, es guides de Soler, de Bertrans, de Semir o de Ginesta, coma basiques, mès dempús i a es deth *Real Automòbil Club de Catalunya* que vòlen aprofitar tà animar a vier en coche tot "estreant" eth nau pas pera Bonaigua que sense cap docte ère entara epòca ua autentica aventura automobilistica, mès sonque en estiu (ANÒNIM 1927 a i b), eth panorama ei lèu lèu ingent; sonque cau consultar internet tà trobar publicacions damb rotes a pè, en bicicleta, d'escalada, gastronomiques, deth patrimonni, etc. Bères ues son citades en aquest trabalh, d'autes non. Cau seguir cercant ena rica bibliografia existent, maugrat qu'encara quede fòrça per estudiar e escriuer. Ah! Ua qu'especiaument me shaute fòrça ei era d'Albert e Jacqueline Puigoriol publicada er an 1972, mès son causes personaus... Era Val d'Aran ei era Val d'Aran!

Era Soïssa deth Pirenèu

Ena descubèrta progressiua dera montanha qu'a long deth sègle XIX se hè des dera plana, sustot des des ciutats e plan especiaument des de Barcelona, se ve coma evolucione dera mès apròp e simbolica qu'ei especiaument Montserrat, incorporant dempús en panorama montanhenc eth Montseny o er emblematic Canigó, entà anar pòc a pòc descorbint er Alt Pirenèu e fin finau Aran (Roma 2000). En aquest sentit non dèishe d'èster curiosa era relacion que se cerque damb es Alps, un

còp demostrat er embruishamet que comence a auer era montanha entà fòrça gent, devenguent era grana serralada deth centre d'Euròpa un referent mondiau. A compdar d'aciu se hè un clar parallelisme des Alps damb es Pirenèus; concrètament se harà des de França eth prumèr apropament ad aguesta grana sèrra meridionau, en concrèt ara sua part centrau e per tant, de retruc, a Aran (Roma 2012, 44) En aguest sentit ei curiosa qu'era prumèra comparatiua se hè damb es montanhes catalanes mès apròp ara ciutat barcelonina e Montserrat serà era prumèra candidata ara fin deth sègle XIX (Roma 2012, 52), maugrat que lèu se ve que non ei un paisatge massa aupin e s'aplicarà progressiuament a tota era "*Catalunya humida*" Ripollés, Andorra (país de libertat), Cerdanya o era Garrotxa, e fin finau Aran, tot son Suïsses Catalanes (Roma 2012, 53). En aguesta luta de defensar eth caractèr suís d'ua contrada trapam eth curiós precedent de Tonnellé quan a mejans deth sègle XIX, totaument entusiasmat baishant pera Artiga de Lin ditz "*retrobo en les aigües aquell color blau nevós tan freqüent a Suïssa i al Tirol*" (Tonnellé 2000, 80); mès ei plan mès veement Manuel Márquez respècte a tota era Val quan escriu vint ans dempús: "*Tan simpático como la Suiza, tan alegre como Italia, tan imponente como los inmensos y accidentados bosques de América y tan variado en clima como toda la península ibérica, existe en el fondo de una de las mas atrevidas y peligrosas montañas del Pirineo, una comarca que por aquella parte separa á España de Francia conocida por: El Valle de Arán*" (Márquez 1878, 5) e mès endauant encara hig en sòn curiós trabalh: "*Mucha fama gozan Suiza y las riberas del Rhin, pero séanos lícito exponer, que en esta parte del Pirineo sobran los accidentes, impresos de majestad, hermosura y otras circunstancias á cual mas bellas*" sonque hè ua peticion de cambi: "*Introducid, hijos de Viella, en vuestra amante localidad las construcciones suizas y entonces podréis ofecer tantos encantos como ofrecen las aldeas helvéticas, segun los admiradores de lo extranjero*" (Márquez 1878, 61).

Probablement ua prumèra comparativa entre eth país aupin e eth pirenenc lo trapam en Tonnellé quan en miei dera Artiga de Lin ditz: *“la vall s'estreny, mès es magnífica fins al final”* (Tonnellé 2000,80). L'illustre lheidatan Josep Pleyán de Porta, pionèr ena defensa e divulgacion deth patrimòni ponentin, apòste decidit pera vision aupina dera part nòrd deth Pallars Sobirà, considerant-lo ua *“verdadera Suiza”*, mès sustot respècte ara Val d'Aran la considère mès coma ua *“pequeña Suiza”* siguec, (Pleyán de Porta 1883, 70 i 72).

Ena grana òbra que hè Juli Soler tà divulgar Aran en 1906 tanben gòse a prepausar: *“sense temença aquí de abusar del mot, se li pot ben concedir an aguesta comarca'l qualificatiu de la Suissa catalana”* (Soler 1998,41).

Antonio Viladevall expresse tanben era semblança dera Val damb eth país aupin:

“¿A qué van a Suiza tantos españoles teniendo el Aran en casa? No puedo comparar estos países, pues nunca he estado en Suiza; pero sí puedo comparar fotografías con fotografías, vistas con vistas. Bien puede Suiza gloriarse de poseer más colosales obras de los hombres; pero ¿qué son las obras de los hombres comparadas con las de Dios? ¿Que allá hay mayores comodidades? Cierto; mas no faltan del todo en el Valle de Arán, y aumentarían con el número de visitantes. ¿Que es más fácil el acceso? Eso no; pasando por Francia se llega á Arán con toda comodidad y rapidez” (Viladevall 1907, 505).

En aguesta linha eth concessionari des banhs de Les, J. Medan, ara fin deth sègle XIX elabore un huelheton publicitari que didie:

“EL BALNERARIO/ LA SUIZA CATALANA/VALLE DE ARAN - (LERIDA)” (de Miguel 1999, 78), acaparant curiosament era atractiua denominacion aupina tath sòn establiment.

Era relacion d'Aran damb Lleida tostemp a agut ua significacion especiau (González e Atienza 2021) e per açò non mos a d'estranyar era bona referéncia que ja se hè deth país pirenenc en an 1924: *“El Valle de Arán es una de las comarcas más interesantes del Alto Pirineo: contiene paisajes hermosos, visitados des de años por turistas extranjeros por la*

facilidad de acceso desde Francia, y tiene panoramas esplendidos com el Pla de Beret con vista preciosa sobre la Maladeta, los circos de Saburedo y de Colomes, lagos de Rius, Artiga de Lin y otros muchos comparables solo con los Alpes suizos que le ha valido el [sic] Valle de Aran el nombre de Suiza catalana.” (Anònim 1924, 186).

Dempús era dobla òbra de Josep Bertrams parle tanben, damb ua curiosa distincion, ena edicion castelhana de *Suiza Española* (Bertrams 1928) e ena catalana de *Suissa Catalana* (Bertrams 1931). Sense negar era semblança entre es dues serralades non i a dobeste que

“la val d’Aran, que és la que té més punts de coincidència amb les vals alpines, acabarà per adquirir el mateix caràcter i poder d’atracció que tenen, des de fa temps, aquests paratges tan recercats pels esquiadors i pels turistes” (Guilera 1959, 212).

Era comparança damb era grana serralada centreeuropèa la hè tanben Josep Vallverdú: *“El motiu de les cortinetes de quadres es repeteix a cada finestra. Detall alpi, els finestrons que s’obren enfora”* (Vallverdú, Sirera 1968, 82) o *“de cada tres dies en plou un de mitjana a l’estiu. Això assegura a tota la Val d’Aran les excel·lents pastures i la vegetació alpina de què disposa, sense rival a la resta de les nòstes comarques muntanyenques.”* (Vallverdú, Sirera 1968, 106) e insistís *“la verdor alpina de la Val”* (Vallverdú, Sirera 1973, 284).

Tanben què ena comparatiua aupina Teresa Pàmies: *“I més amunt, Canejan, com un vilatge de rondalla suïssa”* (Pamiés 1984, 19). Agust qualificatiu tà Aran serà cada còp mès acceptat (Lara 1997), encara qu’actuaument dilhèu se’n hè mens usatge potenciat sense comparatius es valors pròpris dera Val: *“Gent encantada de la vida l’ha arribat a anomenar, en alguna ocasió, la Suïssa catalana, i no són pocs els que s’apunten al lòc comú d’exaltar el suposat dinamisme enriquidor de la seva economia”* (Cuenca 2001, 259).

Es excursionistes

Non i a dopte que *“la proximitat d’una gran estació termal com Luishon, així com el veïnatge del cim més alt de tota la serralada, van ser dos factors importantíssims perquè la Val d’Aran entrés molt aviat i amb ple dret dins la història del pirineisme”*(Baqués 2010,48). Fòrça descorbiràn era singularitat aranesa motivats per conéisher eth sòn esplendid paisatge e per pujar entàs sues montanhes, ua des manères mès abituaus d’arribar ena desirada Maladeta. Atau per exemple podem trobar entre d’autes, a Louis Ramond de Carbonnières, un des prumèrs forastèrs en recórrer era Artiga de Lin en an 1787, dempús d’ua possibla ascension ara Maladeta, considerat eth pair deth pireneisme e divulgador per tot ja dera polidesa montanhenc d’Aran (Baqués 2010, 16-20). En 1817 trobam a Friedrich von Parrot que des dera val de Boí passarà tà Aran peth pòrt d’Oelhacrestada. Quan arribe eth damb eth sòn guida en Arties se troben damb eth governador dera Val, Gispert, damb eth que haràn viatge enquia Vielha (Baqués 2010, 24). En 1820 auem Leon Dufour e Henri Reboul, que damb es sòns guides Barrau e Mertre, haràn ua bona descubèrta dera Maladeta, passant tà Aran tant peth pòrt dera Picada coma peth pòrt de Vielha (Baqués 2010, 26-28). En an 1826 Vicent de Chausenque, un gran caminaire pera montanha, ei peth Plan de Beret, Vielha, Bossòst e era Artiga de Lin (Baqués 2010, 26-30-38). En an 1857 trapam er anglés Charles Packe o Émile Belloc e Étienne Bruguière en an 1896, damb eth guida Barthélémy Courrèges (Baqués 2010, 42-48).

Era arribada d’aguesti personatges aimants des montanhes origine era aparicion d’un mestièr coma ei eth de guida. Es prumèrs e ar èster francesi pòrten guides abituaument de Luishon. Mès es espanhòus ja ac hèn damb aranesi coma mossen Cinto qu’aurà e Anton Calbetò ena sua ascension ar Aneto, atau coma recuelh un aute omenòt deth Pirenèu coma ei Lluís Marià Vidal, ja qu’eth enes sues nòtes ac especifique (Gasull 2015, 189). Darrèrament podem exemplificar aguesta figura

fonamentau tà dar seguretat ath visitaire, tant per non córrer cap perilh, coma tà non perder-se arren d'interessant, ena figura de Ricard Novell, eth que pòt èster ua figura paradigmatica d'aqueres que non auent neishut en Aran devien tan aranesi coma es qu'ac heren ena Val (Moga 2021b)

Probablament era visita que hè mossen Cinto Verdaguer a Aran en an 1882, de camin tà hèr er Aneto, ei ua des prumères òbres excursionistes escrites des de Catalunya.

En agost de 1900 Ceferí Rocafort e ua còlha de membres deth Centre Excursionista de Catalunya hèn ua longa trauèssa per alavetz fòrça desconeishut Pirenèu de Lleida. Escuelhen de manèra ben originau d'entrar en Aran peth Portell de Colomers en tot vier deth Pallars Sobirà (Rocafort 1901 a, 257) e gesseràn peth pòrt de Caldes (Rocafort 1901 b, 282) entara val de Boí, dempús d'auer recorrut tota era val e d'autes vesies. De hèt a compdar d'ara era Val serà *“la comarca predilecta dels excursionistes”* (496).

Plan probablament era descubèrta excursionista d'Aran des de Catalunya non s'aurie produsit tant lèu e damb tanta intensitat sense era magnifica guida de Juli Soler Santaló, que recorrec de sud a nòrd era Val, hènt tanben montanha, mès non descuedant de parlar des sòns pòbles. Sabec escuélher acompanyants locals que li facilitèren era visita e eth en nomentar-les reconeish aquera aufèrta que començauen a dar bèri aranesi, seguint eth modèl des guides de Luishon: *“En Arties: Manel Caseta i Jaume Delsen, el qual era un “guia molt pràctic no sols per la regió, sinó per tota la Val”* (Soler 1993, 197-198) i *“En Vielha per a tota la comarca: Joseph Inglada i Anton Joanàs”* (Soler 1993, 248). Tres ans dempús manifèste damb totau rotonditat qu'Aran ei *“la comarca fins avui més olvidada de nostra terra y la més digna d'esser coneguda”*(Claveria 2020, 66) en tot defensar era construccion d'ua pionèra estacion meteorologica en Vielha.

Non dèishe d'èster curiós que durant es prumèrs ans deth Centre Excursionista de Lleida lèu lèu arrés puge entath Pirenèu, ua pròva des dificultat en arribà'i; per tant non ei estranh que sonque trobam ua braca mès polida referéncia que Frederic Godàs hè dempús d'auer passat a shivau eth pòrt del Vielha: *“la visió de la Val d’Aran dona una sensació dolça i afalagadora, fa vindre un desix de repòs y de tranquil·litat”* (Godàs 1911, 58). En principi er objectiu mès cercat pes que vien enquia Aran ei a arribar en Aneto, mès pòc a pòc era zòna de Colomers e Saboredo cueilh fama entre es excursionistes, hènt traùesses de viatges entara val de Boi, damb prepauses tant curioses com *“hay que aprender a perderse”*, evidentament non sense saber tornar, se non a veir que se descorbís, damb cròquis entà facilitar era orientacion (Clarasó 41, 1945), aspècte aguest darrèr que curiosament diboisharà fòrça ben Cela ena fonda Barberà de Salardú, reconeishent que *“los itinerarios son conocidos y hasta cronometrables (según se intento hacer ver los que queda dichos); las desviacions que cada cual Ponga de su cosecha corren a su cargo y, si las cosas vienen mal dades, también a su riesgo y desesperanza”*, mès per se de cas ath pè deth diboish apunte *“AVISO. Este mapa lo dibujó el viajero como pudo; non se responde más que de la buena voluntad”*(Cela 1976, 139-140).

Vau era pena comentar aciu que molti des prumèrs excursionistes que tanben vengueren tà Aran ac heren des d'un caractèr culturau que caracterize es origines der excursionisme catalan. Eth neishement en an 1876 dera *Associació Catalanista d'Excursions Científiques* creigui que damb aguest nòm ja ei ua totau declaracion de principis des objectius que perseguirà. De totes manères catorze ans dempús se fosione damb era *Associació d'Excursions Catalana* e da origen en an 1890 deth *Centre Excursionista de Catalunya*⁴¹, qu'encara que perduda era paraula *“científica”* deth nòm non ac harà de bona part des activitats que realize. Aguesta manèra d'actuar des prumèrs excursionistes catalans, a shivau entre era practica esportiu e era culturau, serà era nòta

---

⁴¹ https://ca.wikipedia.org/wiki/Centre_Excursionista_de_Catalunya

dominanta de lèu totes es entitats que sorgissen per tot eth país, coma eth madeish *Centre Excursionista de Lleida* creat en an 1906⁴². Açò non trè que bèri uns des prumèrs excursionistes catalans que vien tà Aran ac hèsquen mès per motius culturaus que esportius, com per exemple Lluís Domèneh Muntaner en an 1904 o era mitica expedicion de 1907 der *Institut d'Estudis Catalans*, qu'encara que documentant glèises e elements patrimoniaus hèn ua autentica trauèssa montanhenca quan peth còth de Caldes passaràn tara val de Boí. Evidentament era famosa guida qu'elaborèc Juli Soler Santaló e que publiquèc en an 1906 ei er exponent d'aqueth tarannà excursionista deth moment.

Es toristes

Non i a dobeste qu'eth hèt de trobar-se en nòrd dera serralada, “*el turismo permitió renovar los valles pirenaicos dentro de circulaciones de escala europea y de un sector económico eminentemente contemporáneo*” (Hagimont 2020, 20-21).

E serà “*el lugar del Pirineo español más concurrido por los turistas franceses en el siglo XIX*” (Hagimont 2020, 35-37). Gràcies ara carretèra qu'arribaue enquia Vielha “*son los franceses los que se aprovechan de las delicias naturales de este lugar, uno de los más pintorescos de todo el Pirineo, y muy propio para pasar la temporada estival*” (Avilés 1993, 61). Per tant non i a cap dobeste que “*la dinàmica turística és un factor de pes a l'Aran modern*” (Vallverdú, Sirera 1958, 62). Salardú “en estiu ei visitat per gent de Barcelona, e eth torisme a adobat ja era tèrra (Espinàs 1999, 160), mentre qu'en iuèrn ei “*somnolent, molt divers del pòble obert i animat de l'estiu. Amb la neu als llosats i cobrint els carrerons...*” (Guilera 1959, 204).

Totun i a un torisme comprador per part des vesins deth nòrd, qu'en bona mesura ei er actiu economic des poblacions deth Baish Aran. Teresa Pàmies recuelh ben aguesta peculiaritat tot estant en Bossòst en an 1979: “*asseguda al pedrís circular de la placeta veig pujar i baishar turistes*

---

⁴² https://ca.wikipedia.org/wiki/Centre_Excursionista_de_Lleida

francesos que només semblen interessants a comprar vitualles molt més barates que a França, concretament fruita, alls i begudes” (Pàmies 1984, 54-55). Trenta sies ans dempús Núria Garcia trobe estranh qu’aquera escrivana non “*se referís als souvenirs de Bossòst que em fan tanta ràbia. Perquè aquí les botigues són plenes de vestits de faraloes vermells damb llunes blanques i barrets mexicans de ràfia de colors llampants. No entenc com algú pot vendre aquests productes com autènticament aranesos*” (García 2016, 242). De hèt ei un fenomèn generalizat coma encara podem trobar enes Rambles de Barcelona, causa que evidentament non hè referéncia a productes típics de Catalunya. Ara illustre parelha de viatgèrs de 1956 òc que les cride era atencion aguest hèt: “*En Viella se venden souvenirs espanyoles, más falsos que Judas, castañuelas, banderillas, panderetas, muñecos vestidos de torero, de guardiacivil, de cura, de andaluza, etc... Los toristas, probablemente, son especie gregaria y muy asna que se conforma con lo que se le da*” (Cela 1976,151) totun “*jo imagino que la decepció des toristes deu ésser considerable, encara que més o mens inconscient*” quan estiuejant peth Pirenèu francés an hèt ua escapada “*en Espagne d’une journée*” tà trobar en passeg de Vielha “*diverses botigues damb cartells que anuncien recuerdos de España i els aparadors plens de panderetes, toros de pasta, bailaores, guitarres i castanyoles*” (Espinàs 1999, 191). Evidentament damb eth temps era causa a amendrit, maugrat qu’encara i a ara bèra botiga en Bossòst qu’aufrís “*Souvenirs. El Bajo Aran. Objetos de regalo*” (Núria 2016, 243) e que rebrembe “*la nube de franceses que...compra botas de vino adornadas con calcomanías de toreros y de gitanes vestidas de faraloes que vio Don Camilo en 1956 en concurrut e atractiu passeg* (Cela 1976, 187).

Les a agut mens moviment botiguèr pera manca der atractiu passeg de Bossòst, totun non i a dopte que concentre eth principau establiment a on es francesi i crompen. Situat ena entrada dera poblacion venguent de França, causa que hè que entà molti non calgue continuar més tà laguens dera Val, a mens que volguen crompar tabac enes dus estancs deth pòble, que tanben son un referent en comèrç aranés, se trape eth

gran supermercat Boya, dilhèu ara damb ua cèrta competència deth Mercadona dubèrt en Vielha. Encara qu'aguest pòt èster, ei mès entàs abitants locaus, aumens un non ei rebut damb er abituau "bon jour" de Les, que quan contèstes en quinsevolh des tres lengües oficiaus d'Aran, era caishèra demore un tant estranhada totemp...

Cela se trapaue mès a gost en "*el montaraz Alto Arán de Tredós, todavía no hollado por la turbamulta de los turistas, esa especie gregaria y confundidora*" que trape en Bossòst. (Cela 1976, 187).

Era arribada de toristes tanben a contribuït ara dubertura d'Aran, encara que "*a l'estiu, el turisme és essencialment català i francès*" mès dies i passe aqueth e mès passatjant eth darrèr. En iuèrn ei diferent...E pòt èster, segontes m'an informat castelhan (principalement de Madrid) francès e, tanben catalan (Torres e Català 1971, 24).

Era vertat ei qu'era Val "*ha passat de ser una de les comarques catalanes amb mens renda per càpita a tenir una de els rendes més altes de Catalunya i Espanya. Això és doncs, un signe de la importància que durant aquests anys ha tingut el turisme i el seu impuls econòmic*" (Boya 1994, 83). De totes manèras calerie potenciar es auti sectors dera economia tà esvitar ua perilhosa dependència monotematica, encara que pensi que eth paisatge aranés totemp serà un des granis actius dera economia aranesa, per tant la cau mimar, ja que ath delà deth cambi qu'experimente eth clima eth sòn potenciau se mantierà.

Es esquiadors

Non se pòt entèner Aran sense era nhèu. Eth blanc element a condicionat totemp era vida des abitants dera Val, originant era sua idiosincrasia, era sua economia, era sua cultura... eth sòn país! Durant sègles a estat era salvadora des limits naturaus, era enemiga que calie véncer se se volien superar aqueres tanques naturaus que toti es iuèrns hègen dificil era comunicacion damb eth sud, e era amiga que portaue era aigua e era umiditat de besonh entara característica verdor der

estiu e entàs prats a on pasturarien es ramats. Tot açò cambièc en sègle XX damb era arribada der esquí, non sonque permetie un desplaçament mès rapid, comòde e segur, senon qu'ath delà ère plan gratificant.

Eth Centre Excursionista de Catalunya (CEC), impulsat pera Mancomunitat presidida alavetz per Puig e Cadafalch, envièc ua expedicion divulgadora d'aquera nauetat qu'ère desplaçar-se en ues taules sus era nhèu, encara que se considère qu'es prumèrs esquís que lisèren ena Val sigueren francesi. Eth 9 de març de 1919, Josep Maria Soler, Pau Badia e Lluís Estasen aueren er aunor d'auer deishat impresses es prumèrs empremtes "*oficials*" enes nhèus araneses tot crotzant eth pòrt dera Bonaigua. Haràn classes en plan de Beret, Salardú, Arties, Vielha e Es Bòrdes (*Butlletí del CEC*,1919), tot formant un prumèr grop d'esquiaires. Quauqu'uns des que seràn es cartèrs qu'aprofitaràn lèu aguesta solucion tà passar eth pòrt pendent er iuèrn damb era correspondéncia.

A principis des ans 30, er entorn de Montgarri ère freqüentat pes esquiaires catalans mentre que "*soentengen les vingudes de francesos, d'esquiadors de la part del Midi, que prefereixen aguesta montanha natural i primitiva a les comoditats de Luchon i Superbagnères*" (Guilera 1959, 207). Eth CEC apostèc ath torn der an 1933 per ua estacion d'esquí ena Bonaigua ja que "*la considerava la millor del Pirineu per una millor neu o més abundant*", era carretèra tanben podie facilitar er accès, mès calie milhorar era qüestion de refugis mès amples sense auer que hèr cada dia era rota des d'Estèrri d'Àneu (Torrebadella 2022, 31). De hèt semble qu'enes ans cinquanta peth costat francés se comence a vier de manèra mès soentejada tà gaudir dera nhèu d'aguesta zòna, causa qu'inquiete a bèri uns en veir que non se sap aprofitar aquest magnific recors, animant as aranesi a méter "*cables elevadors*" que faciliten era practica der esquí, ja que "*els pendissos de l'Aran constitueixen una safata de dolçor posada en el prestatge de dalt de tot d'un aparador que s'aboca a França, on els llaminers de la neu frisen per anar-la a degustar*" e "*la seva neu, amb les*

possibilitats que ofereix, seguirà caient indiferent a partir de desembre i es fondrà entrada la primavera sense que mentrestant cap rastre l'hagi solcada ni cap crit de joia hagi ressonat pels espais meravellosos” (Guilera 1959, 212).

Es guèrres deth segon tèrç deth sègle XX frustrèren molti des projectes ideats e per açò encara en an 56 trobam que “a l’hivern la comarca segueix esperant vanament la munió d’esquiadors que podria encabir” (Guilera 1959, 210). Era arribada deth CEC en 1947 supause un punt d’inflexion entara ensenhança der esquí, per tant eth nombre d’esquiaires locals comence a èster interessant. E posteriorament era arribada deth *Frente de Juventudes* en 1950 hè possible eth sorgiment d’uns esquiaires aranesi, e enes olimpiades de 1952 e 1956 participaràn tres aranesi: Rafael Mombiedro, Andrés Rivera e José Moga. Tanpòc se pòt desbrembar a Josep Maria España, que coma mèstre dera escòla de Bagergue e delegat deth CEC en Salardú promocionarà er esquí entre es joeni (Pujol *et al.* 2020, 85).

Pòc a pòc era practica deth nau espòrt se va impausant, açò òc, prumèr sense remontadors; atau deth 3 ath 9 de hereuèr der an 1958 se celebrèc eth VII *Campeonato de Esquí de Educación y Descanso*, que motivèc era construccion ena localitat de Naut Aran era Aubèrja deth *Frente de Juventudes*, aué totaument rehèt damb un edifici nau nomenat Era Garona. Aquesta etapa, pre Baqueira poderíem díder, culmine damb era celebracion, eth 24 de hereuèr de 1963, en Salardú des *Campeonatos de España de Esquí Nòrdico* (Atienza, Torredadella 2020, 83-98).

En an 1959 eth periodista Carmelo Moncayo didie que damb “un telesquí en Baqueira, el Valle de Arán se convertiría en el mayor centro invernal de España” (Atienza, Torredadella 2020, 88). Ath delà de sajar d’installar un prumèr remontador en Salardú, promoigut per Guilera, cau rebrembar que Sixto Mayayo siguec er impulsor deth prumèr remontador en Baqueira (Atienza, Torredadella 2020, 103), e que siguec er inici dera famosa estacion, probablement era milhor der Estat. S’artenhec atau que siguesse finaument ua realitat ua estacion d’esquí

en Aran, probablement mès non se pensaue alavetz eth cambi radicaue ena vida des aranesi que produsirie. Lluís Arias e Jorge Jordana amiaràn endauant eth revolucionari projècte e eth 6 de deseme de 1964 eth prumèr telesèra, eth T 1 de Baqueira, comence a pujar esquiaires enquiara còta de 1.880 m. Encara que non sigueren facilis es inicis, calie invertir sòs e èren fòrça es que non ac vedien clar. Mès pòc a pòc s'anèc ampliant er ambiciós projècte, maugrat que coma reconeishie Arias respècte ara Val: *“en el de Arán ha ocurrido una cosa insòlita. Todo el mundo sabía donde estaba, que existía y que tenía unes condiciones más o menos óptimas para los deportes de invierno, pero la verdad es que nadie venía a él”* (Atienza, Torreadella 2020, 137.) Evidentament Arias se referie a qu'es dificils accèssi èren un andicap. En 1982 se hè eth telesèra dera Reina que includís ja Beret e en 1994 se harà eth dera Bonaigua.

Era abituau preséncia dera familha reiau espanhòla ajudarà ara consolidacion deth projècte Baqueira (Moga 2022, 45) ja que *“el rei Joan Carles, sense proposar-s'ho, ha actuat com un veritable pol magnètic atraient mils de turistes a Vaqueira”* (Maristany 1986, 156).

En an 1973, ja pliament convençuda era gent d'Aran per aquerò qu'implique er esquí, daurís era estacion dera Tuca, mès dètz ans dempús patís ua fòrta crisis que l'obligue a tancar per un an, entà tornar a daurir en 1986, mès tres ans dempús tanquèc definitivament. Totun se elaborèc un projècte entre 1970 e 1980 de hèr ua tercèra estacion en Portilhon ⁴³.

Aué resulte evident que *“en el curs de la sua història, la Vall d'Aran non ha conegut gaires esdeveniments més transcendentals que la introducció i la pràctica de l'esquí a les pistes de Vaqueira i la Tuca...(referint-se sobretot als ans setanta i sense oblidar que Baqueira ha sigut tostemp el referent)”*. Sense pòur d'exagerar, podem afirmar qu'era Val d'Aran a cambiat mès en 20 ans... que enes 20 sègles anteriors ⁴⁴.

---

⁴³ Archiu Generau d'Aran

⁴⁴ Se pòden lièger tanben es diuèrsi articles que de manèra monografica aumplissen eth numèro 5 dera revista Tèrra Aranesa, ena sua II epòca, e editada en an 2005.

Mès dilhèu de manèra un shinhau topic mès bastant reiau cau reconéisher que *“aquella aïllada val que vivia de l'agricultura, la ramaderia i l'explotació forestal ha desenvolupat el seu potencial i s'ha transformat, per l'atractiu de les seves estacions d'esquí i l'interès pels esports d'alta muntanya, en un dels centres de turisme natural més importants del país”* (del Olmo 1994). Non cau dobtar qu'ei considerat non un, senon eth mès important. Non i a dopte que *“l'esquí i concretament Baqueira Beret, continuarà essent un punt d'atracció i un incentiu de l'economia aranesa”* (Boya 1994, 83), mès eth rèpte ei esvitar non èster *“dependents econòmicament de l'estacionalitat del turisme”* (Boya 1994, 83), sustot deth dera nhèu, ja qu'er augment miei dera temperatura hè que sigue plan incèrt aguest futur “blanc”.

5. ES HOTÈLS

Tot moviment de persones implique establir ua serie de servicis tà satisfèr es besonhs mèns basics coma son eth minjar e eth dormir. Ei a díder viatgèrs, excursionistes, toristes, etc, sense desbrembar es que s'an de botjar per obligacion coma per exemple es traginèrs.

Des de ben antic trobam uns lotjaments qu'an dat descans e abric ath viatgèr e an estat es existents enes passi montanhencs mèns freqüentats, que prenen un nòm tan acuelhedor coma espitau e non pas en sentit clinic actuau. Dilhèu era mèns coneishuda serie er existent en costat sud deth pòrt de Vielha, coneishuda coma Espitau de Vielha o de Sant Nicolau, acompanyat des de tostemp d'ua capèla d'avocacion antica coma ei Santa Quitèria. Ère *“un notable edifici ben aprovisionat, amb espai per a seixanta bèsties de càrrega i amb una sèrie de comoditats més que suficients per acollir els viatgers”* (Baqués 2010, 28-30), *“ de fet era emprat especialment pels traginers”* (Reig 1896, 47). Enes seishanta passats ère tancat, doncs *“a la Val no saben exactament què en faran, mèns sembla predestinat a omplir un buit més o mens turístic o hoteler”*, de hèt es *“dependències són llogades a uns grups juvenils francesos que hi fan un campament”* (Vallverdú, Sirera 1958, 62).

Peth pas de Beret i aurie era aubèrja de Montgarri, qu'a principis deth sègle XIX sonque auie dus lhets e quan es viatgèrs èren mèns les auien de compartir coma li passèc a Vicent de Chausenque en an 1826 (Baqués 2010, 32). Dilhèu mèns acuelhedora ère era bòrda deth Leon que regentaue era familha Cabau (Guilera 1959, 205) e plaçada entre eth santuari e eth madeish plan.

Pera Bonaigua trapam, ja en costat palharés, eth refugi dera Mair de Diu des Ares, encara qu'ath daurir eth pòrt as automobils se bastic eth *“castellet”* de Productora en cim e que dèc supòrt as viatgèrs en un lòc tant pòc abituau coma ère, eth madeish pòrt, devenguent actuaument

un polit referent en paisatge bonaigüenc. Peth costat aranés i auec a mieja nautada eth refugi deth Ticolet (Guilera 1959, 204).

Finaument en bòrd dera Mair de Diu d'Artiga de Lin tanben i auie agut un ermitatge refugi aué desapareishut, e que de bèra manèra ja naut deth circ, ath cant deth camin que puge entath pòrt dera Picada i a eth refugi forestau, aué ja privatizat e qu'a perdut er embruishment deth vielh, atau coma a passat damb d'auti refugis com eth deth Plan Batalhèr, per exemple.

Ua des prumèras referéncias a ua aubèrja de viatgèrs nos la da Arthur Young en 1787 quan parle der ostau de Vielha, deth que en Luishon li auien dat bones referéncias, mès quan arribe se trape qu'ena planta inferiora i a era bòrda e ena superiora era codina e eth horn de pan, damb era soleta cramba que *“no tenia més que dos llits per a rebre els viatgers que venien a passar la nit. En casos de més aflluència, estenen la palla per terra, i camps qui pugui”* (Ganau ,125). Mens sòrt auec Louis Ramond e es sòns companhs, donc quan arriben en refugi dera Artiga de Lin lo trapen barrat e aueren era sòrt qu'ua familha les acuelh e les permet dormir en palhèr mentres queiguie ua fòrta tempèsta d'estiu (Baqués 2010, 18).

Sense cap dobte i a establiments que dan repòs as prumèrs viatgèrs. Atau en an 1833 Balthazar serà en ostau deth Sol de Vielha (Santacruz 2020, 119) e en an 1858 Tonnellé dormis ena que i a *“a la plaça del mercat i de l'església”* deth caplòc aranés encara qu'eth lhet lo trape *“dur com un tauló”*, eth sopar resultèc mès bon, ja que *“els pollastres han saltat del corral al plat”* mès damb un *“vinet lleuger de Catalunya”* (Tonnellé 2000, 81). Vint ans mès tard, en 1878, Maurice Gourdon hè der ostau Rosta de Salardú era sua base d'operacions (Baqués 2010 ,72 i 74), a on serà *“confortablement instal·lat”* encara que per èster era hèsta dera poblacion *“i a un gran enrenou en la fonda”* (Baqués 2010 ,78). En Bossòst era casa deth senhor Agustino acuelh a Chausenque e eth sòn guida Martre a sopar e a dormir en an 1826; londeman dormiràn en refugi

dera Artiga de Lin, concrètament ena abitacion destinada as capelhans, qu'er ostalèr les cedís en secret ja qu'aquera net non son es sòns abituaus ocupants, mès an d'anar a dormir quan era rèsta d'ostes ja siguen dormint (Baqués 2010, 36-38). Reig manifèste qu'ara fin deth sègle XIX eth panorama ère molt diferent ath descrit per Young: *“Hoy día, las fondas ó posadas son relativamente confortables, particularmente la de Marcelino Iglesias, donde nos han albergado siempre en habitaciones muy limpias y nos han servido con esmero”* (Reig 1896, 75).

Ena magnifica guida de Juli Soler figuren ua serie d'ostaus e ua fonda que dan servici a long dera Val: Arties, Casa Delseny (Soler 1998, 196); Vielha, fonda Universal (casa Marcelino) recomanable” e era des Pirenèus (Soler 1998, 248); Vilac, casa de Rey e casa Juliana (Soler 1998, 273); Arròs, casa Doctor (Soler 1998, 280); Vilamòs çò de Peyloch (Soler 1998, 290); Es Bòrdes, casa Vidala, plan recomable (Soler 1998, 295); Bossòst, casa Mases (Soler 1998, 321); Canejan, casa Paulic (Soler 1998, 336) e Bausen, çò de Minjon (Soler 1998, 346). Cride era atencion que non cite cap lòc ne en Salardú ne en Les, atau madeish qu'en Bossòst parli dera antica casa Mases, demostrant *“pedigrí”* e de manèra mès populara en caplòc aranés meta encara eth nòm tradicionau de casa Marcelino entre parentèsi, maugrat que ja a un nòm mès ambiciós coma fonda Universal, qu'ath delà non dobte en recomanar, igual qu'era d'Es Bòrdes qu'ei era soleta que nomena coma *“molt recomanable”*. Cau pensar que serie es que coneisherie dirèctament eth per auer estat allotjat. Es prumèrs esquiaires òc que s'alotgen ena fonda España de Salardú en an 1919 (Maristany 1986, 149).

Era atraccion qu'experimente Les entàs de dehòra, gràcies as sòns banhs e ara proximitat ara termièra, harà que sigue era prumèra en desvolopar ua prumèra aufèrta otelèra. Mès enquiara arribada *“de gran número de extranjeros que se detienen para almorzar en tanto que descansan los caballos de sus coches, un gran número de familias, francesas en su mayoría, van á pasar allí uno ó dos meses para tomar las aguas”* (Avilés

1991, 68), non haurà eth besonh de daurir establiments otelèrs, ja qu'es prumèrs viatgèrs non passauen era majoritat ne ua soleta net ena sua excursion per Espanha e s'ac hègen recorrien as "*modestos albergues*" que dauen aguest servici (Hagimont 2020, 38). Sense cap dobte era prumèra edificacion que darie aguest servici serie eth madeish edifici des Banhs de Les, qu'en an 1890 "*parece una hospedería, limpia, aseada, tranquila que convida al descanso*" (Sanllehy 2012, nota 75). I a "*20 bañeras, ducha, cantina y habitaciones para enfermos*" (Reig 1896, 67). De seguida se metarie de manifèst qu'era aufèrta de bères abitacions ena part superiora der edifici, ja qu'era aufèrta des aigües se junhie en prumèr lòc "*hotel y fonda desde 8 pesetas por día*" (de Miguel 1999, 79) serie totaument insuficient e calec cercar autes solucions. En prumèr lòc s'establic eth loguèr d'abitacions pes pròpris vesins de Les, causa que non sonque daue un complement economic as sòns ingrèssi abituaus senon que tanben afavorie er intercanbi d'idèes e costums entre es visitaires e es autoctòns (Sanllehy 2012, 287), devenguent un modèl exitós entà dar soplugè as banhistes que hègen estades longues. Ara fin deth sègle XIX i auie "*maisons à louer, hotelitos y cafés*" (Avilés 1991, 68), que hègen de Les ua atractiua poblacion que contrastaue damb era rèsta dera Val.

De totes manères a principis deth sègle XX es abitacions deth pis superior der edifici des Banhs serà eth principau lòc entà lotjar-se, sustot quan "*la seva arrendataria, Madame Descoux, ha posades ab regular confort, essent aquest establiment de lo millor de la Val*" (Soler 1998, 329). Aguesta senhora se didie Maria Hauret, mès ei mès coneishuda coma vedua deth sòn òme Descoux, bastic en an 1909 eth chalet dera entrada deth pòble damb abitacions que complementauen era aufèrta otelèra des Banhs e deth casino.

Uns ans dempús apareish ua fòrta demana que supère sobradament era anteriora coma siguec "*era arribada de minaires e d'auti cargues des mines generèc un gran besonh de cases, crambes o lhets e d'auti establiments*

relacionadi damb era manuetencion dera gent coma cafès, tauèrnes, pensions, otèls e botigues de minjar entà poder acuelher aquest flux poblacionau que representèc era prumèra onada migratòria entara Val d'Aran contemporanèa” (Santamaria et al. 2008, 43-44).

Totun eth prumèr hotèl autenticament bastit tada aguesta finalitat siguec eth denominat *Franco-Español*, en part probablament non sonque ara proximitat ara termièra senon per auer a tocar durant molti ans era doana que i auie en madeish pòble, construït per iniciatiua de David Medan e Magdalena Duran. Er edifici ja ère operatiu en an 1912, causa que lo hè eth prumèr edifici formaument bastit tot sancer tada aguesta finalitat en Aran e que seguís era inercia de visitaires qu’a eth prumèr pòble deth Baish Aran e ath còp ath cant dera naua carretèra qu’anaue per aishample deth pòble hèta peth costat quèr deth Garona (Atienza e González 2019). Aquest hotèl devenguec un lòc de referéncia entara vida sociu dera gent aranesa mès tanben des visitaires que venguien tà Aran pendent era prumèra meitat deth sègle XX, tanben durant era guèrra civila e mès especiaument durant es prumèrs ans quaranta siguec un lòc d’acuelhuda de fòrça des refugiats que cercauen era solucion ara persecucion que patien tot passant era termièra. Era possada otelèra seguirà en sentit ascendent, ja qu’en an 1918 se daurirà eth hotèl Mases en Bossòst. Dus ans dempús eth hotèl Internacional daurie pòrtes en Vielha e en madeish an 1920 ac hège en Salardú eth hotèl Lacreu, qu’auie es sòns origines en ua possible estacion finau deth tramvia que pujarie des de Pònt de Rei, coma ja hège eth servici de diligéncias. Quan eth projècte ferroviari demorèc desbrembat er edifici se reconvertic en un hotèl de tres pisi e que devenguec un des mès antics dera Val e sustot eth mès important de Naut Aran e especiaument relacionat damb es excursionistes que visitauen aguesta part mès nauta dera Val (Coca 2000, 24).

Resulte curiosa era relacion que Josep Bertrams publique er an 1931 e especiaument se la comparam damb eth listat de Juli Soler un quart de sègle

abans: Arties, restaurant en establiment des Banhs; en Bossòst, eth hotèl Mases; en Les, es hotèls *Continental* e *Franco-Español*; en Salardú, eth hotèl Abadia, sorpren que non parle deth Lacreu, e en Vielha, er Internacional e es fondes de Marcelí Deó e des Pirenèus; tanben nomete eth refugi des Ares ena Bonaigua e eth deth pòrt de Vielha (Bertrans 1931, 126-128).

En an 1944 era guida grafica dera província publique era següenta relacion de hotèls (Anònim 1944, 161-162):

Bosost

Eladio Mases.-Hotel

«Fritz Zíels».-Hotel.

Les

«Hotel Franco-Español»

«Hotel Internacional»

Salardú

José Abadía.-Hotel

Teresa Badía.-Hotel

Joaquín Delseny.-Hotel

Dimas Estarada.-Hotel

«Gran Hotel Lacreu»

Viella

Joaquín Barra.-Fonda

María Montay.-Fonda

Josefina Mora.-Hotel

Maria Roigé.-Fonda

Joaquín Barra.-Fonda

Ei evident qu'en Les an metut equivocadament eth *Hotel Internacional* qu'ère en Vielha (Maristany 1986, 51), tot e atau eth caplòc aranés ei per dejós dera aufèrta de Salardú, qu'ath delà jògue damb era naua construccion segontes er anonci especific, ei a díder de pagament que ges en plana publicitària e que ditz “GRAN HOTEL LACREU/ -de MARCELINO SASTRADA-/ Edificio construído exprofeso/ para Hotel, situado a 1280 me-/ tros de altura./ Cuarto de Baño, Agua/ corriente en todas las/ habitaciones, Confort/ moderno, Cocina sana y esmerada./ Garage en el Hotel/ SALARDÚ (VALLE DE ARÁN) Teléfono 2”. Er anonci ei per dejós d'un aute hotèl damb eth qu'entre en clara competicion: “Hotel Franco Español/ VIUDA DE DAVID MEDAN/ -Situado cerca de la Aduana-/ Cocina esmerada, Cuarto de ba-/ ño y agua corriente en todas/ las habitaciones/ Teléfono 9. LÉS (Valle de Arán)” (Anònim 1944, 120). Era mida der anonci ei era meitat d'aguest respècte ath de Naut Aran, que se vante d'èster hèt entada aguesta foncion, causa que tanben podie díder eth de Les, que serie ath delà eth prumèr dera Val en aguest sentit. Un jògue damb era sua situacion en Naut Aran, e per tant era proximitat ara zòna mès visitada pes excursionistes; l'aute en Baish Aran, damb era proximitat ara termièra, tostemp suggeridora de passar tà França, causa totaument impossible o plan dificil per an en que parlam: 1944 (ja qu'enquia 1948 non se tornarie a daurir eth pas). Fin finau era codina bona e eth confòrt son dus actius a híger. Curiosament aguesta comoditat passe per auer aigua correnta en totes es abitacions e dispausar d'un banh en madeish edifici.

En an 1956 Josep Maria Espinàs descriu meravelhosament era sua estada en Salardú; tancat eth hotèl abitauu cerque lotjament ena fonda Barberà que tanben ei plia, mès li aconseguissen abitacion en ua casa deth madeish carrèr a on dèishe “*el sarró i les ganes de caminar*” ja que “*la cambra té una gràcia femenina*” (Espinàs 1999, 160-161). Camilo José Cela ditz, damb eth sòn estil sornut, deth sòn lotjament en Vielha: “*En la fonda Serrano se almuerza con mucho sentido, el comedor està pintado de*

colors de rosa i queda más bien ridículo, pero el queso y el jamón y el pan que sirven son de confianza y muy ambrosinos y gustosos” (Cela 1976, 152), minjar que ja auie gaudit ena fonda Barberà de Salardú, a on er annèxe a on hè era meddiada a “las paredes pintadas de azul purísima, cama canónica cubieta con un edredón muy aparente” (Cela 1976, 138), mès que non semble trobar ena fonda Delseny d’Arties (Cela 1976, 147), mentre qu’en Vilamòs va entara fonda deth sòn amic Remigio Rosell a on “el rescoldo no se apaga jamás ni de noche ni de día, ni en verano ni en invierno y las chuletas -aunque un sí es no algo durillas- acaban pasando bien si se las mastica con aplicación” (Cela 1976, 163), en Bossòst va tara fonda Aranesa (Cela 1976, 189). Eth nombre d’establiments aumente, atau coma tanben veiram coma bèri uns tancaràn, seguint eth ritme qu’era vida pòrte as sòns propietaris. Evidentament eth creishement toristic qu’experimentarà era Val enes esplendorosi ans seishanta, damb era dubertura de Baqueira eth 6 de deseme de 1964 e der emblematic parador de Torisme de Vielha eth 25 de junhsèga de 1966, inaugurat per Manuel Fraga Iribarne, resulte curiós eth comentari que hè eth locutor de NODO der 1 d’agost: “todo el valle es dominado por el nuevo parador, próximo a la frontera francoespañola, junto a los picos Aneto y la Maladeta, y el parque Nacional de Ordesa. En su interior, comfortable, dispone de 159 plazas. Es uno de los más grandes y completos de la red estatal de alojamientos”. Quan arribe en Vielha se trape damb era pancarta següenta “EL VALLE DE ARAN / RECIBE AGRADECIDO AL MINISTRO DE INFORMACION Y TURISMO, / QUE INAGURA EL DESEADO PARADOR”. Eth locutor hig: “Representantes de toda la comarca vestidos con el típico traje regional reciben al Señor Fraga Iribarne. El ministro es objeto del homenaje de gratitud al gobierno español por parte de estas buenas gentes pirenaicas que expresan así su agradecimiento a la obra del Generalísimo Franco”. Aquera madeisha pancarta peth darrèr, e coma despedida dera visita, auie ua auta damb eth tèxte següent: “EL VALLE DE ARAN RUEGA AL SR. MINISTRO/ TRANSMITA AL CAUDILLO

ETERNA GRATITUD”⁴⁵, evidentament èren temps d'exaltacion ath dictador. complementat damb eth d'Arties dubèrt en an 1980⁴⁶, marcarà ua linha ascendent enquia arribar ar excellent hilat de lotjaments que pòt gaudir eth visitaire interessat en descorbir er embruihament dera Val d'Aran.

---

⁴⁵ <https://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-1230/1477309/>

⁴⁶ https://es.wikipedia.org/wiki/Parador_de_Turismo_de_Arti

6. IDENTITAT

Es peculiaritats geografiques dera Val d'Aran, es singularitats politiques qu'an sobreviscut a long dera istòria, eth modèl socio-economic derivat e era cultura especifica originada, sustot damb era lengua pròpria coma factor determinant, an hèt, tot plegat, era aparicion d'ua idiosincrasia especifica, que destaque respècte a d'autes contrades deth Pirenèu: *“és un territòri pirinenc prou poblat de singularitats”* (Cuenca 2001, 259). Per tant creigui que podem parlar sense recacòr d'ua identitat aranesa. Aguesta valorosa riquesa des hemnes e des òmes d'Aran non a estat facil de mantier-la a long des sègles, mès a arribat enquiath dia d'aué, non exempta deth perilh de diluïr-se en ua globalizacion aclapanta. Mès mentre era gent aranesa sigue conscienta que cau seguir defensant era pertenença a un país particular e es forastèrs la reconeishen coma ua valor universau a conservar, semble que i a esperança de futur.

De hèt era actuau lei 1/2015, deth 5 de hereuèr, de règim especiau d'Aran ei ua bona airina, tostemp milhorable, tà assolidar-lo, mès sonque cau liéger eth prumèr paragraf deth preambul, tà veir que, se mès non, des de Catalunya s'a entenut oficiaument aquera realitat dera tèrra a on nèish era Garona: *“Aran constitueix dins Catalunya una realitat nacional amb personalitat pròpia i diferenciada, fonamentada en el fet que la comunitat aranesa disposa d'una llengua i una cultura pròpies, comunes i compartides amb la resta d'Occitània, i, alhora, d'una antiga tradició d'autogovern fermament defensada pels aranesos al llarg del temps”*. Tanben ei interessant rebrembar que *“és una de les poques comarques que no creà problemes a l'hora d'estructurar-la “senzillament incloent totes les poblacions que donen aigües a la conca drenada pel riu Garona”* tot e que vau era pena rebrembar qu'eth limit aranés includís es cabeç des rius Noguera Pallaresa e Noguera Ribagorçana (Ginesta 1976, 3); donques era vertat ei que *“no i a a Catalunya cap aute territòri que com aquest presenti un*

paral·lelisme tan rotund entre la geografia i la divisió administrativa” (Boya 1994, 13).

Aquerò que trobaram enes tèxtes qu’escriuen es visitaires, que viatgen per plaser e tà descorbir eth territòri aranés, son impressions contradictòries, entre era beresa dera Val e er estat des camins o des cases; tanben çò madeish trapam respècte ara descripcion des sòns abitants, açò evidentament siguec molt en foncion dera sòrt qu’aueren damb aqueri que se trapèren enes sues cuertes estades. En generau podem comprovar qu’era majoritat de visitaires non son massa conscients dera realitat occitana d’Aran, maugrat que compròven era existéncia d’ua lengua pròpria. Simplifiquen tot ara dificil relacion vesiau entre es dus grani estats: França e Espanha, sense entrar en mèl detalhs. Tàs viatgèrs francesi o estrangèrs en generau, entrar en Aran, ère passar ar exotic país que tà d’eri ère Espanha, sense èster massa conscients des diferéncias abissaus que i a entre es vals pirenenques e es tèrres andaluses, per exemple. Es espanhòus avaloren era fidelitat e era permanéncia en Estat iberic, apreciant fòrça eth patriotisme des aranesi damb totes es dificultats que i an entà hèr-ho. Es catalans aprecien era sua singularitat e tanben les agrade que sigue ua comarca de Catalunya.

Per part deth Ministèri de Foment *“que no quede olvidada...la región aranesa, por más que su cuenca hidrológica afecte más a Francia que a España... con lo cual hará un acto de justicia, y se llevará la bendición de los araneses, tan dignos como los demás españoles de la protección de los gobiernos, pues no es culpa suya que Dios les haya colocado fuera de los límites naturales de España”* (Reig 1896, 128-129). A mejans des ans quaranta deth passat sègle ua curiosa guida dera provincia de Lleida, en clau evidentament en deth prumèr franquisme pòst bellic, comente açò madeish: *“a pesar del abandono en que han vivido siempre los habitantes del Valle de Arán se han distinguido en todo momento, por su patriotismo y por el heroísmo en que han luchado en las diversas contiendas por la independència*

nacional” (Anònim, 1943, 113); tèxte que torne a repetir-se literaument en numèro der an següent dera madeisha *Guia Gráfica de Lerida y su provincia* (Anònim, 1944, 117).

En generau cride era atencion qu'era majoritat des referéncias coneishudes ven Aran coma ua prumèra aproximacion ara exotica Espanha, ja que fòrça d'aqueri visitaires vien atrèts pes topics d'aguest país, mès son incapaci de diferenciar era sua varietat culturau. Igual era relacion des aranesi damb es francesi ei coma era d'un pòble vesin d'un aute, apròp mès diferent, mès tostemp ignorant eth hèt d'apertier toti dus ara desbrembada Occitània; ei a díder, a ua cultura e a ua lengua comuna qu'evidentament es hèts istorics e es decisions politiques an hèt era peculiara diferéncia dera Tèrra Aranesa. Per exemple era singularitat aranesa respècte a França e a Espanha se met de manifèst tostemp pera circumstància geografica atlantica deth país mès ath còp pera sua espanyolitat ath delà deth desbrembe abituau der Estat. Aran apareish abituauent coma ua comarca “especial” ena província de Lleida. Per exemple, Joaquim de Moner ditz “*Se diria que la provincia mateixa es la mes especial de totes las provincias espanyoles, per tindre mes enllà dels Pirineus una comarca cásí enclavada en lo territòri francès, pero per cert ben espanyola. Aquesta comarca es la Val d'Aran*” (Mir et al. 1996, 97), qu'ar èst “*palpita el espíritu español*” e ar oèst “*casi prepondera la influencia francesa*” (Avilés 1993, 62). En 1898 auem un parelh d'articles que Joan Maragall publique en *Diario de Barcelona* damb eth títol “*Por el Valle Aran*” on parla de la unió que ha d'haver entre tota Catalunya i cadascuna de les seves parts, defensant el manteniment de les exempcions fiscals que té el país pirinenc; el qual és “*una de las más hermosas comarcas y más estimables poblaciones de nuestra Cataluña, quien, si llegara el caso, no dudamos sabría hacerse solidaria toda ella de la defensa de los araneses*”, tot demostrant ua grana estima per Aran e coneishement dera sua singularitat, encara que semble que curiosament non i siguec jamès fisicament (Maragall 2012).

Entà Josep Maria Espinàs “*passar el Port de la Bonaigua significa passar de la terra més històricament catalana...a una terra poc lligada amb la raça i els problemes de Catalunya. La Val d’Aran té un aire exòtic que és part de la seva gràcia*” (Espinàs 1999, 146), e ac ratifique “*l’Aran no té res típicament espanyol. Tòpicament, sí*” (Espinàs 1999, 191), ja qu’Espanha non coneish Aran “*prò ei ta amagada, ta loeny, ta loeny, que Espanya no la i sap*” (Espinàs 1999, 153), entada eth “*El Pallars és una país de sol; la Val d’Aran és un país de boira; el Pallars és heroic, l’Aran és dolç; el Pallars és mineral, l’Aran vegetal; el Pallars batega, l’Aran respira*” (Espinàs 1999, 145). Camilo José Cela ac ve d’ua auta manèra: “*En los libros de geografía del bachillerato se lee que España limita al Norte con los Pirineos, que la separan de Francia; ésta es una verdad incompleta, una verdad coja y a medias, porque el valle de Arán, que es España, está situado al norte de los Pirineos en la vertiente francesa*” (Cela 1976, 115). Hè mès ua polida descripcion dera sua realitat fisica: “*En Arties termina el Alto Arán, el duro y abrupto Alto Arán, y nace el Arán Medio, más sosegado y ecuánime; menos aparatoso y sobrecogedor. El Bajo Arán, abierto, delicado y francés, comienza hacia Les Bordes, la llave de la frondosa artiga de Lin*” (Cela 1976, 143).

Durant eth franquisme era consideracion singulara en Aran ei relatiua, metent er accent ena sua situacion vitau apròp ara termièra franco-espanhòla, e eth reconeishment ara identitat folclòrica catalana; se pòt veir coma exemple era narracion que hè eth locutor deth NODO que comente era inauguracion deth parador de Torisme de Vielha: “*construido en el centro del Pirineo leridano y a la salida del tunèl de Viella. El ministro de Información y Turismo, a quien acompañan personalidades francesas y españolas, preside la inauguración que es celebrada con danzas típicas catalanas*”, e en referéncia ara importanta via qu’ei eth tunèl hig: “*y facilitará el conocimiento de las bellezas de este recóndito valle*”.⁴⁷

Dilhèu aguesta a estat ua des milhors manères que s’an dit entà definir aquerò qu’er autor considèrè “*ua petita patria*” (Torres e Català 1971,

---

⁴⁷ <https://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-1230/1477309/>

18-19) damb tota era sua senzilha: *“la Val d’Aran és, abans que res, això: Val d’Arán. O, millor, encara: els aranesos no se senten espanyols, estan més abocats a França, mès tanpòc es consideren francesos; són dintre Catalunya, mès se senten poc catalans. L’aranès és aranès, no altra cosa”* (Torres i Català 1971, 22), encara que *“deixant de banda el llenguatge, no i a dobte que la Val d’Aran és un país totalment català”* (Torres e Català 1971, 27) e acabe dident que *“verda, soliu, agraciada i bella... són quatre adjectius que poden semblar circumstancials: no ho són”* (Torres e Català 1971, 32).

Molta gent i a agut qu’a estimat era Val e an hèt çò possible des des sues responsabilitats d’arténher milhorar Aran tot reconeishent era sua singularitat, coma per exemple Josep Varela, que siguec delegat d’Ensenhament en Lleida de 1981 a 1992, demostrant tostemp que: *“La Val d’Aran era motiu predilecte de les nòstes accions. Potser per la pruija de voler demostrar que sabíem tractar amb respècte un país diferent del nòste, cosa que no passava amb Espanya en relació amb Catalunya”* (Varela 2022, 264), encara que *“les coses a la Val d’Aran no són mai fàcils”* (Varela 2022, 281).

Darrèrament i a votzs que se preocupen peth futur d’Aran e deth Pirenèu en generau, sustot se non se sap conservar er equilibri entre mantier era natura e ath còp hèr-la gaudir ath maxim de persones, aguesta economia sostenible passarie per mantier es activitats tradicionaus agricola-ramadères atau coma manifèste damb inquietud Daniel Badia, un des darrèrs practicants dera transumància ena Val de Boí: *“recordo la primera vegada que vaig anar a la Val d’Aran; era molt maca: tots els prats estaven verdíssims, fins al límits del bosc, tot marcat...Avui es veu grisa la Val d’Aran”* (Cuenca 2001, 164). Igual qu’ar aranés Frederic Vergés: *“en aquest país el sector primari ha desaparegut, i el secundari, que abans era el de les hidroelèctriques, ara l’ocupa la construcció, que dura sis mesos, no crea riquesa i no és social i sí molt especulativa. I hem passat al sector terciari que viu del paisatge, i ja veus com està el paisatge”* (Cuenca 2001, 270). En an 2000 eth alavetz director de Baqueira, quan lutaue

pera expansion entath Pallars dera estacion, ac vedie d'ua auta manèra: *“la gent de muntanya tanben vol que la deixin viure, no cal veure-la només damb la cabra i la vaca”* (Cuenca 2001, 470).

6.1 Eth caractèr

Respècte as abitants d'Aran era màger part des viatgèrs les considèrè damb un caractèr pròpri. Ei plan interessant era complèta recopilacion que trobam de referéncias, des deth sègle XVI ath XX, bères ues amables, d'outes non tant, respècte as aranesi e araneses. Ua pròva l'auem en exhaustiu trabalh qu'a hèt Claudi Aventín-Boya, a on trobam uns magnifics exemples des sensacions que senten es visitaires dera Val en conéisher es sòns abitants (Aventín-Boya 2017). Vedem ua mòstra des mès significatives.

Un des prumèrs testimònis que podem trobar ei aquerò qu'escriu en sègle XVII eth visitaire de Felipe III, Juan Francisco de Gracia, respècte ath terçon de Quate Lòcs, tot hènt ues encertades, mès ath còp exagerades, observacions respècte as abitants: *“son del mismo color y estatura, que los de otros lugares del Valle, pero en la condición, costumbres, traje y trata, algo diferentes, porque su lengua es puntualmente la de Gascaña, y su habito le traen en todo rigor, como el que se lleua en aquella Provincia. Su natural, en mas servil y humilde, y de menos ingenio, capacidad, y aptitud para la milicia, q los otros del valle, y son muy parecidos, à la gente de Gascaña, con quien no solo confinan, pero tratan mas que todos, por estar cerca, y tener el passo llano, para entrar en ella”* (de Gracia, 1613/2005, 31).

En sègle XVIII, Francisco de Zamora apòrte un bon recuelh de qualificatius qu'an hèt es madeishi pòbles, uns de negatius com, entre d'outes: *“sobervio, amigos del vino, mentirosos y estrafalarios...”* o de positius com: *“buenas costumbres, muy cristianos...”*. Dilhèu ei Les qui ac simplifique milhor: *“la gente està dividida en dos clases, de buen genio y de algo mal, algunos virtuosos, otros al contrario”* (Sanllehy 2014, 77). Era aparença fisica dera gent segontes es qüestionaris ei de *“gent robusta,*

fôrta, ben formada e, en generau, damb ua longa esperança de vida entara epòca” (Sanllehy 2014, 81).

Ja en sègle XIX auem mès autors coma es que seguissen. Resulte curiós er apartat “*Estadística criminal*” que hè Pascual Madoz referent ar an 1843, quan sonque i auec un totau de 15 acusats, des que sonque sigueren condemnats 9, mès non pas per causes grèus, causa que “*demuestra que los hab. del valle de Arán, no tienen propensión al crimen*” e non siguec “*necesaria nuestra intervención para castigar el menor desmán, la más leve disputa entre aquellos vecinos*” (Madoz 2001, 69).

Avilés ditz: “*el aranés tiene un carácter, una personalidad pròpia, conservada a través de los siglos... Relegado al fondo de sus montañas, el hijo de Arán ha procurado bastarse a si mismo... de fisonomia inteligente y expresiva, nariz caída y larga y mirada inquieta y viva, el aranés no se parece al catalán de la montaña, ni al francés*” (Avilés 1993, 58-59). Chattertron hè ua descripcion curiosa dera gent d'Aran: “*Aquí, a Catalunya, les dones espanyoles tenen un aire més assossegat, bastant regi. Te les pots imaginar nascudes per ser arxiduchesses. El seu semblant expressa bon judici i bon sentit, totalment desproveït de la frivolitat que se pot veure sovint en la pagesia francesa. Semblen també molt menys amigables i desitjoses d'agradar, més tenen una bondat més sòlida. Ells són molt bonics i de cara clara i una mica blanca. Tenen particularment molt bonics els llavis i els ulls*” (Chatterton 1843, I, 366).

Sus era poblacion d'Aran ei curiosa era fantastica avaloracion que hè Manuel Márquez: “*debajo de aquellos venerables restos, perecieron millares de araneses, que batiéndose en noble y heróica lid, vertían su sangre en aras de su libertad y de su honra...*”, ven a èster mès realista quan ditz: “*que el pueblo aranés gozó algún dia de grandes privilegios que supo ganar, porque no se dejó vender por nada ni por nadie*” e considère que son molt bona gent: “*No tenemos noticias de robos y asesinatos. La gitanería no ha podido establecerse en aquel país*” (Márquez 1878, 6 i 7).

Ena passada centuria vedem mès opinions, coma era de excursionista Juli Soler que hè un retrat dera gent aranesa ben interessant: *“L’aranès, nascut y criat en sa terra, ben poc afavorida per la naturalesa, y tant abandonat per l’Estat espanyol forçosament ha tingut d’acostumar-se desde sa infantesa a valdre-s de si mateix...vencent ab constancia les penalitats, y ab valentia’ls perills que li presenta’l seu país. Així, el seu caràcter es el d’un complet montanyenc català”*. Seguís dident qu’ei *“modest, sobri, soferit davant de les adversitats, per sa serietat arriba a esser poc expansiu ab els estranys, mès en la intimitat de la família es quan mostra’l seu afecte y sa noble franquesa ab els bons amics...es llest pera’ls negocis”*. Juli Soler hig qu’açò dit, amassa damb es abituaus visites tà França an hèt un aranés diferent ara rèsta de montanhencs de Catalunya, qu’encara semble que son mès isolats enes seus *“aspres racons”*; per tant cre qu’era dita despectiua *“Sembla que baixes de la Val d’Aran”*, la considèra totaument infondada (Soler 1998, 42-43). E hig qu’era sua guida vò dar *“idea de les nombroses belleses que enclou aquest magnífic y sens rival recó de Catalunya”* (Soler 1998, 105).

Sénher Camilo comente era fama qu’an dues localitats: *“Bagergue lo es por sus hombres y Tredós por sus garridas y bien dispuestas mujeres”* (Cela 1976, 147).

Torres ditz que *“l’aranès, en general, és reservat, caut, aspre, desconfiat. No ho remarco com a censura, només constato un fet. L’aranès no es persona que es doni de seguida, com altra gent de la nostra terra, tot i que cal admetre que aquest tarannà és força freqüent en la gent de muntanya”* mès reaccionen *“positivament quan van agafant confiança”* mès non *“en una hora, ni en un dia”* (Torres e Català 1971, 28-29).

Ua persona que se guanhèc aguesta fidança siguec Juli Soler Santaló ja que siguec declarat hilh adoptiu per toti es alcaldes des localitats araneses en reconeishement ara sua magnifica guida (Torres i Català 1971, 50).

Maristany parlant damb era nomentada mèstra d'Arròs li comente “*que només els aranesos de soca-rel...poden adaptar-se sense traumes a aquest medi tan dur i auster, i a la soledat que comporta*” e era li responec tot reconeishent qu'era Val ei plan polida, “*però una cosa és venir-hi a passar les vacances o un cap de setmana, i una altra, molt diferent, passar-se la vida tancada en aquest forat*” (Maristany 1986, 71). Vertadèrament ère plan cansada...

Ena decada des seishanta mossen Dídac Martín arribe ena parròquia d'Arties, trist de deishar era sua prumèra destinacion ena Pobla de Segur, mès de seguida connècte damb eth nau país que non coneishie, ja que ditz: “*em va sorprendre molt l'acollida d'aquella gent. Són molt afectuosos. Ningú no tancava la porta, ni de nit ni de dia*” (Cuenca 2001, 336).

6.2 Era lengua

Eth tèma dera lengua ei un hèt que suspren ara màger part des viatgèrs. Era poblacion aranesa de finaus deth sègle XIX ei d'uns 10.000 abitants “*y habla un dialecto especial, mezcla de catalan e gascon, difícil de entender aún por los habitantes de las regiones limítrofes...sin embargo, hablan medianamente el español y el francés*” (Avilés 1993, 58). En generau ei milhor era reconeishença entara sua singularitat: “*L'aranès és amic de tothom, però no ho és de ningú. Parla el seu idioma i, a més, català, castellà i francès. Geogràficament pertany a França, però no es considera francès. Políticament pertany a Espanya, però no se sent espanyol*” (Espinàs 1999, 153), en Salardú cre que “*l'aranès que s'hi parla és bastant catalanitzat*” (Espinàs 1999, 160). Ei plan interessant comprovar era plan corrècta vision que Cela da dera realitat lingüística tant deth catalan coma der aranès: “*El catalán es lengua que se habla -además de en las islas Baleares, el principado de Andorra, parte del reino de Valencia y de la Linde de Aragón, el departamento francés de los Pirineos Orientales y la ciudad de Alguer, en Cerdeña- en el completo ámbito del principado de Cataluña; tanpòco esto es así del todo, ya que el valle de Arán es tierra leridana y lo que hablan los araneses, sin embargo, no es catalán, sino un dialecto del gascón apoyado en muy viejos*

cimientos ibéricos...En el valle de Arán, amén del aranés, se habla gascón, francés, catalán y castellano, quizá por este orden (que no deja de ser natural y sensato)” (Cela 1976, 115-116). De totes manères ve preocupant era incidència deth catalan pera preséncia d’ua grana colònia en Salardú, com ja auem vist, e que hè extensiu a tota era val:: “los catalanes, en el valle de Arán, cumplen el mismo confundidor papel que los murcianos en el Principado” (Cela 1976, 136) e “en Lés la vieja lengua aranesa se va olvidando -el viajero piensa que por desgracia- quizá porque no es buena ni cómoda para vender souvenirs a los turistas franceses” (Cela 1976, 185), mès curiosament a dus quilomètres de distància hè tota ua naua apologia: “en Bossòst se habla un aranés muy puro y pronunciado, muy cadencioso y gentil; al viajero le emociona escuchar estas viejas lenguas que sirvieron para guerrear y amar, para pastorear y trajinar, para cazar y pescar, para rezar y vivir y morir, y que ahora, sitiadas por las lenguas fuertes y su inexorable tiranía, se guarecen en sus últimos valles y rincones para agonizar batiéndose en retirada” (Cela 1976, 190-191), non i a dobeste que dèishe veir un futur non massa flatós e qu’era realitat actuau non a milhorat precisament.

Trobam ua vision mès nèutra uns ans dempús: “*Se mantiene el uso del aranés, curiosidad dialéctica de fonética suave*”(Liesa 1965, 78). Torres enten ben qu’ei era lengua dera Val e era sua situacion: “*El llenguatge aranès és un dialecte del gascó, el qual, al seu torn ho és de l’occità. Anys endarrera -no fa pas gaire- els aranesos s’entenen perfectament amb els veïns del l’aute costat de la frontera parlant en llurs llenguatges, al capdavant germans*” mès er usatge a amendrit en nòrd en favor deth francés, aqui considerada “*la llengua de prestigi*” e hig que serie de plànher, donc, que “*l’aranès, aquest llenguatge que ha arribat fins a nosautes, tanben arribés a desaparèixer. Desgraciada-ment, mès, sobre la seva pervivència tinc els meus doptes*” (Torres e Català 1971, 22).

Maristany ditz que “*l’aranès és una llengua molt peculiar*” qu’ei eth refugi inexpugnable des sòns abitants deuant era abituau creishuda forastèra. Reconeish eth quadrilingüisme des aranesi, mès compròve qu’eth

castelhan ei era sua autentica segona lengua, qu'ath delà la parlen damb milhor accent qu'ena rèsta de Catalunya. E concludís dident *“aguesta preferència pel castellà es deu potser a que consideren la sua llengua nativa molt d'estar per casa i per a les grans ocasions prefereixen l'idioma majoritari d'Espanya. Deuen de sentir-se més universals”* mès acabe reconeishent que *“malgrat que es tracti d'una llengua local i minoritària”* an agut poètes dera talha de mossen Josep Condò (Maristany 1986, 34).

De totes manères un torista interessat en senter-la parlar non ac aurà facil, ja que *“tot i haver conservat aquest gascó muntanyenc durant segles, els aranesos parlen de tot, ja sigui castellà, català o francès, i acostumen a deixar bocabadats l'interlocutor pel seu bon accent. D'aguesta facilitat per enraonar en altres llengües se'n desprèn que la llengua pròpia del territori s'utilitzi sovint només en els ambients familiars i quotidians”* (Boya 1994, 47).

Joan Corominas siguec un gran excursionista que trisquèc fòrça des camins aranesi e pugèc tà moltes des sues montanhes, mès non perdec pas era oportunitat de calar-se en conéisher milhor era sua lengua mentre recorrie eth país, causa que li permetec recuèlher un vocabulari aranés ena sua tèsi doctorau (Santacruz 2020, 130). Cau rebrembar que Juli Soler ja s'auie anticipat a ua prumèra relacion de paraules qu'apareishen enes darrères planes dera sua guida, dedicades ath *“Vocabulari del dialecte aranès”* (Soler 1998, 355-360).

Dilhèu ei un shinhau exagerat çò que ditz eth chòfer d'Alfonso XIII, qu'ère *“tan aranés que hablaba más francés que español”* (Calbetò 2015, 26). Damb era Generalitat se potencièc eth procès de normalizacion ena escòla der aranés, siguec era directora generau Aina Moll qu'a trauès *“les formes amables i cordials”* tengudes *“afavoriren avançar”*, acompanhada peth alavetz director d'Ensenhament en Lleida, Josep Varela, que se ne dèc compde de *“la seva saviesa i la dificultat de la qüestió, embolicada per problemes de relació personal afegits a les qüestions filològiques”*, coma es qu'afrontauen a Frederic Vergés de Mijaran, damb es fraies Campà deth Baish Aran (Varela 2022, 262). Eth prumèr,

coneishut familiarament coma Ficus, a estat de manèra indiscutibla “home rellevant en el procés de la introducció de la llengua aranesa en el sistema educatiu del seu petit país” (Cuenca 2001, 259) e considèrè qu’ath delà dera dolenta situacion dera lengua a assolidat “una cosa que no tenia abans: prestigi social” (Cuenca 2001, 267). E non se pòt desbrembar qu’Aran “és l’únic territòri del món on la llengua occitana és oficial, l’esforç per a mantenir-la és si cap més important i més necessari” (Boya 1994, 50).

6.3 Es pòbles

Era Val d’Aran “ei semiada d’antics pòblets recuelhudi ath torn de glèsies encara mèns antiquas” (Santacruz 2020, 128), ei era imatge qu’escriuen fòrça viatgèrs, entre topica e bucolica, qu’aueren e an, e cau díder que s’a de mantier, deth país aranés. Eth viatgèr Arbanère non s’està en criticar quan arribe en Bossòst a principis deth sègle XIX er ombrivòl om que i a ena plaça perque a un panèu que ditz “*Place Royale de Bososte*”, ja que jos era calma trape nauament er orgulh e er enfasi “espanyol”, donc “*Le caractère national perce dans les coins les plus reculés*” (Arbanère 1828, 180). Un sègle e miei dempús trapam ua opinion ben aupasada: “*Bossost és un joiell de la Val d’Aran*” (Pamiés 1982, 60).

Eth francés ei un visitaire qu’ath delà des prejudicis que pòrte respècte ath país vesin, non pense ne per un moment ena proximitat culturau qu’an era gent d’un costat ar aute dera termièra, peth hèt d’èster occitans. De hèt li cride era atencion qu’es ramats espanhòus peishen liurament peth costat francés dera termièra causa que “*contrarié toutes les idées acquises sur les deux nations*” (Arbanère 1828, 165). E non dopte en desirar qu’er aqueriment dera Val tà França serie magnific pes sòns bòsqui e pera facila defensa enes serrades des montanhas (Arbanère 1828, 168).

Chatterton quan passe per Les hè un espectacular cambi respècte dera prumèra impression, ja que “*era un pòble com la resta i a primera vista no*

oferia cap atractiu” mès quan ges dera poblacion se trape: *“una avinguda ombrejada amb arbres i una comfortable casa. No puc expressar l’alegria que vàrem sentir a l’arribar a aquest bonic lòc”* (Chatterton 1843, II 7), evidentament se tracte dera Baronia, ara ben *“a pesar del cansanci i de la calor no vam poder rebutjar l’oferta del nòste amfitrió d’ensenyar-nos els Banhs”* (Chatterton 1843, II 8) mès acabe higent: *“mai m’he divertit tant com les quatres hores que passàrem a Les”* (Chatterton 1843, II 10).

Non ei massa flatós çò que se ditz de Bagergue ara fin deth sègle XIX pr’amor qu’a un *“clima molt humit y propens á inflamacions, hidropesías y afeccions del pit”* (Reig Vilardell 1890, *Letra B*, 20), coma se siguesse tant diferent o distant ara rèsta des pòbles, se mès non deth Naut Aran. O era referéncia *“Pontau, aldea insignificant entre Bausen y Caneján”* (Avilés 1993, 69).

Ara fin deth sègle XIX mossen Cinto entre en Aran en tot seguir eth Noguera Pallaresa e per tant eth prumèr nuclèu aranés que visite ei Montgarri, a on era vida *“no era pas fàcil. Els seus habitants encabits en senzilles casses de sostre de palla, vivien literalment amb l’ai al cor”* ja qu’auien eth minjar just entà passar er iuèrn e quinsevolh imprevisit podie complicà’c tot (Gasull 2015, 164). Quan passèc per Beret, coma hèn era majoritat de viatgèrs, mès eth damb inspirats vèrsi, era referéncia as neishements opausats deth Noguera Pallaresa e deth Garona; recuelh era tradicion populara qu’ua petita surgéncia d’aigua ja ena pendent dera Val s’a considerat coma Uelh o hònt deth Garona, en contra dera aué totaument descartada dera Artiga de Lin, que defensauen quauqui viatgèrs francesi emocionats damb era surgéncia des Uelhs deth Joeu, e dera que semble més evident a coma ei era val de Ruda. Mès ei evident que’era grana planhèra verda non dèishe indiferent ara sua sensibilitat e escriu: *“De Beret la immensa plana/ té la forma de bressol,/ té muntanyes per barana...”* (Gasull 2015, 173)

Curiosa ei era referéncia distant de *“Montgarri és sense cap mena de dubtes el racó més racó, més fi del món, més sostre del món, el punt més antípoda de Barcelona que es pot trobar per tot Catalunya”* (Guilera 1959, 200).

Arres siguec coneishut tristament pera sua proximitat as mines Victòria e Margalida coma eth pòble des veudes, ja qu'es grèus accidents que se produsien enes galeries afectauen de manèra mès notable ara poblacion que mès treballadors i aportaue (Santamaria et al. 2008, 46).

Es causes càmbien damb es ans, per açò non dèishe d'èster curiosa era impression qu'auien es abitants de Naut Aran respècte a Vielha ara fin deth sègle XIX, vedent-la *“como una ciudad sin par, con una mezcla de admiración, respeto y entusiasmo”* mentre qu'es deth Baish Aran la *“tienen por anticuada y rancia ó poco menos”* (Avilés 1993, 70).

Tostemp resulte interessant veir era petita descripcion que hèn molti autors dera sua passejada aranesa: *“Bausen és un petit grup de cases reclinat en una gran vessant orientada a migjorn”* e *“Canejan és un autèntic niu d'àguiles”* (Maristany 1986, 56). Bossòst ei *“una vila afrancesada, activa i lluminosa”* (Maristany 1986, 62). Vilamós *“és un pòble fosc i pissarrós”* (Maristany 1986, 68), *“Salardú, vila reial”* (Maristany 1986, 103), *“Unha, balcó de l'Alt Aran”* (Maristany 1986, 108), *“Bagergue, el cim de la Val”* (Maristany 1986, 109) e *“Montgarri, un pòble fantasma”* (Maristany 1986, 117).

Cela ei probablament qui da mès petites opinions dera màger part des pòbles aranesi per a on passe: *“Tredòs es el primer pueblo del valle de Arán, viniendo por donde se viene: el zanguanillo del valle de Arán, acicaladamente contenido como una moza campesina con la cara lavada”* (Cela 1976, 128). *“Salardú es pueblo grandecito, con dos hoteles, tres fondas y una colonia veraniega que va catalanizando, poco a poco, la lengua del país”* (Cela 1976, 136), mès reconeish que *“Salardú es base de excursionistas y montañeros, centro de descubiertas por las generosas trochas de su contorno”* (Cela 1976, 139-140). *“Bagergue es un pueblecillo de veinticinco a treinta casas, puesto entre montes y apartado de la carretera...no tiene nada meritorio ni que llame*

la atención” (Cela 1976, 137-138). “Unyá (sic), encaramada en el hosco paisajillo de su altozano” (Cela 1976, 141). “Gessa, en su oteruelo que se recuesta sobre el cerro de Curilla” (Cela 1976, 142). Cela non puge tà Garòs en sòn camin, mèss reconeish que “és latitud muy renombrada y cèlebre por sus puercos” (Cela 1976, 147); passe per Casarilh que “lo escolta la tropilla de fresnos” e se li hè de net en Escunhau que “es aldehuela minúscula, pueblo que no luce (ni tanpòco agoniza) sobre el camino, sino un poco a su izquierda” (Cela 1976, 148) “que se le antoja misterioso y poblado de huidizos fantasmas” (Cela 1976, 149) e arribe en Betren que “queda a las puertas de Viella, la capital del Arán y casi alumbrado por sus luces; pero Betrén no tiene hechuras de barrio i de suburbio, sinó que es un rústico pueblo que llega, sin inmutarse demasiado, desde la edad media, y al que no parece impresionarle mayormente la vecindad” (Cela 1976, 149). Arribant en Gausac “se entra a las bardas de la Iglesia de san Martín, que parece un viejo pastor de caballos” (Cela 1976, 156). Non calcule ben es distàncies quan ditz que “Casau, poco más arriba, està pegado a Gausac y es aún más rústico y pequeño, más montaraz y bucólico” (Cela 1976, 157). Probablament eth hèt de non poder dinar arren en Es Bòrdes influïc en ua opinion non massa simpatica: “es un pueblo moribundo que ha perdido hasta la memoria de su pasado y aún no tan lejano bienestar pastoril” e seguís dident “que envejeció ganándole por la mano el tiempo” e “ se le antoja un pueblo deshabitado o habitado por muertos (tanpòco muy históricos ni famosos)” e acabe “llamar pomposamente Les Bordes de Castell-Lleó a estas parideras queda un poco excesivo y rimbombante” (Cela 1976, 161). De Benós e de Begós ditz que son “burgos que esconden su desamparo entre barrancos” mentre que de Vilamòs ditz que “es un pueblo grandecito y vivo...el primer poblado de los araneses o de sus más remotos y olvidados abuelos” (Cela 1976, 163). Arrés de Jus i Arrés de Sus ⁴⁸“en la noche semejan dos lobeznos” (Cela 1976, 165). Bossòst “es el pueblo más grande de todo el valle... sin embargo -y por fortuna- no tiene ridículos hechuras de ciudad, sino un grato aire rural que lo hace

---

⁴⁸ Tradusís curiosament ath catalan: de Baish e de Dalt.

especialmente amable y simpático; las calles están limpias y bien pavimentadas, y el comercio es próspero: con cuatro cafés y cuatro barberías, y lo demás a juego” e hig que “es la capital del Bajo Arán, del manso y dulce Arán que se mira en el espejo de Francia” damb “la alameda de la orilla del río con sus tres filas de árboles poderosos” (Cela 1976, 186-187). En passar eth Garona peth miei de Les separe “dos edades e incluso, también, dos actitudes. El lado derecho es el tradicional, el sosegado y conservador... el lado izquierdo vive de la carretera y tiene un aire cosmopolita y un sí es no ajetreado e inquietante” e “Caneján es un pueblo histórico, que esta herido de ala” (Cela 1976, 184).

Torres ei mès escuet: *“Salardú és obert. Tredós es trist. Unya és melancoliós...bastit al capdamunt d’una petita elevació és ben bé una joguina” (Torres e Català 1971, 49). “Viella ciutadeja” e “Vilac és atractiu” (Torres e Català 1971, 52).*

Resulte evident qu’era naua poblacion neishuda ath pè des pistes d’esquí e recep eth madeish nom dera estacion non agrade a toti: *“Baqueira... M’havia decebut l’aspecte que oferia amb imitacions de gratacels de color plom...Un paisatge natural no pot ésser modificat per la mà de l’home, però mai no violat d’aquella manera. No sols m’havia decebut el primer contacte amb Baqueira; m’havia espantat” (Pamiés 1982, 163). Se Zamora e Madoz auessen vist es complèxes otelèrs ath pè des pistes “s’haurien quedat bocabadats en ensopegar amb els ominosos blocs d’apartament del complex esquiatori de Vaqueirea-Beret. Amb tota seguretat haurien pensat que eren víctimes d’una al·lucinació causada pels vapors de l’altura”, maugrat que se compren qu’ei de besonh qu’es milèrs d’esquiaires agen lotjaments, mès aquerò que non se compren “de cap de les maneres és que aquests hagin de revestir formes tan fúnebres i espantoses” tot “un disbarat arquitectònic i urbanístic” (Maristany 1986, 115). Eth madeish Aureli Bisbe, que coma director dera estacion d’esquí, l’expandic mès enlà dera Bonaigua e peth Plan de Beret, tot artenhent que devengue eth referent der espòrt blanc de tot eth Pirenèu, reconeish que “la implantació d’una estació d’esquí a la Val d’Aran va ser molt*

traumàtica. La gent que vivia aquí malvivía de l'agricultura...era una comarca molt deprimida” e se produsic “un xoc important de cultures” que “al principi va ser brutal” mès ara ja “té totalment assimilat” e non i a “enfrontaments entre els locals i l'estació d'esquí...I ara mateix les relacions són excel·lents, tant amb l'administració com amb els habitants de la val” (Cuenca 2001, 463- 464).

6.4 Eth Patrimòni

Fòrça des viatgèrs gaudissen tranquil·lament des banhs e deth jòc, e ath còp dera tranquil·litat e beresa d'Aran, i a un petit grop que paren atencion en sòn patrimòni, de manèra mens o mès destacada, es qu'en nomenar-le enes sòns escrits son per tant viatgèrs que dèishen d'èster anonims e an passat ara posteritat damb nòm e cognòms.

En qüestionari de Zamora se parle bracement des edificis religiosos, metent mès dedicacion enes militars, mès aquerò que cride mès era atencion ei er explic iconografic sus es crismes que i a ena glèisa de Bossòst, acompanyat d'un bon diboish, e que semble un autentic article de divulgacion, encara que discutible ja que dilhèu ei eth prumèr còp que se ditz que “*sin duda se conoce a la estructura y modo de edificar que la hizo la orden de templarios*” (Sanllehy 2014, 307), tèma preferent ja que torne a aparéisher illustrat enes responses de Vilac e d'Aubèrt (Sanllehy 2014, 554-555).

Eth gran diboishant Nicolas Marie Joseph Chapuy serà un des prumèrs, ja qu'as entorns de 1830 pujarà peth Garona (Español 2012, 21) segontes se pòt veir damb çò que diboishe: Marignac, Sant Beat, Pònt de Rei, Mijaran e arribe enquia Beret entà conéisher es “*sources de la Garonne*”. Mès en Aran ath delà de diboishar eth centre e es extrems nòrd e sud-èst, hè un quatau diboish, fòrça originau, ja que reproduhis ua imatge pòc coneishuda deth pònt de Betren que i a sus eth Garona⁴⁹ (Fot. 1). Toti passen peth miei deth pòble e lèu arrés se fixe en aquerò que i a ath nòrd dera poblacion “*darrera*

---

⁴⁹ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b77419871.item>

de les cases de la dreta s'acaba la minúscula població, en un barranc penjat damunt el Garona” (Vallverdú, Sirera 1958, 62).

Era carretèra deth Portilhon en iuèrn de finaus des passats ans quaranta. Era nhèu a estat eth gran condicionant deth paisatge e dera idiosincrasia aranesa. Barrant durant er iuèrn es pòrts, aué a devengut eth gran actiu economic dera Val (Fot. Alejandro Atienza).

En 1833 auem un meravelhós diboish deth capcèr dera glèisa de Bossòst des deth sud-èst hèt per arquitecte historicista Eugène Viollet-le-Duc (Español 2012, 21 e 22)⁵⁰. Eth madeish motiu lo diboishe uns ans dempús Joseph Philibert Girault de Prangey (Español 2012, 21 e 22), e lo publique⁵¹ en an 1847 (Lavallée 1847, il.l. 54-13 c) en ua sòrta de geografia enciclopedica damb diuèrsi volums, dedicant dus a Espanha. Li resulte curiosa encara era preséncia en Espanha d'edificis qu'apertien ath alavetz denominat “*style byzantin*” e entre es que “*il faut citer entre les plus elegants le portail d'une église à la Corogne; la gracieuse église de Saint-Nicolas à Gironne et l'abside de l'église de Bososte (sic)*”. Logicament cride era atencion que place era glèisa de Bossòst entre aqueres autes dues, era galhèga e era gironina, en un llibre a on parle

⁵⁰<https://www.pop.culture.gouv.fr/search/mosaic?image=%5B%22oui%22%5D&mainSearch=%22viollet%20le%20duc%20bossost%22>

⁵¹ Non ei facil trobar era lamina 54-13-C per internet, ja que i a edicions fraccionades dels dus volums de Lavallée. Aciú ei possible: https://books.google.es/books?id=-DfC3imR1HUC&printsec=frontcover&hl=es&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

des rèstes romanes de Tarragona, Segovia o Mérida, damb generoses imatges dera mesquita de Cordoba e sustot dera Alhambra de Granada, tà dempús hèr un ample recorrut pes monuments de Sevilla, Málaga, Cádiz, Burgos, Toledo, Madrid o El Escorial. En Barcelona a coma mòstra “*S. Pablo del Campo*” curiosament dehòra des romaniques (Lavallé 1847, il.l. 67-13b). I a ath delà un detalh que cride era atencion, comparant es dus diboishi, sembla que Girault copiarie eth de Viollet, ja que lèu non i a cap diferéncia; tanben en méter era ora, ath torn des tres dera tarde, ena esfèra deth relòtge que curiosament ei ena hièstra èst deth avantdarrèr pis; ara fin deth sègle XIX vedem es dues esfères encara, era circulara ath dejós e la nauèra rectangulara baish (de Moner 1996, 103), mentre qu’a principis deth sègle XX ei en pis superior, coma “*reloj progresista escorado*” (Cela 1976, 188) i actualment en una llucana especial de la teulada (Fot. 2).

Passat eth Pònt de Rei s’entre en estat francés. Ath hons er acabament deth tramvia procedent de Marignac, pòc despús deth sòn barrament en an 1954 (Fot. Alejandro Atienza).

Er interessant e curiós relat dera anglesa Chatterton ei acompanhat per tres diboishi que criden era atencion per non ajustar-se massa ara realitat, especiaument ara ora de marcar eth relhèu e damb ua toponimia aberranta: eth mèu famós, e dilhèu mèu realista, ei (Fot. 3) “*The Convent of Mitzarran in the Valley of Arran-Catalonia*” (Chatterton 1843, II 2 b) damb ua vista meridionau de Mijaran damb Gausac, Vilac, Mont e Montcorbau, un Camin Reiau que serpentege per a on baises un carro cargat d’èrba e en prumèr tèrme cinc personatges, tres hemnes e dus òmes de tertolia. Lèu lèu irreconeishuda ei “*Twon de Castel-leon with the Villages of Vilamos and Bebos (Spain)*” (Chatterton 1843, I 376) a on tanben trapam a tres personatges parlant en miei deth camin elevat sus un Garona qu’arribe a un estret a on se ve ara quèrra un imaginat castèth, ja qu’en aquera epòca ja ère des.hèta era fortaleza de Castèth Leon, damb es cases d’Es Bòrdes a tocar, devenguent era “ciutat” que da nòm ara imatge a on situe a Benós e Vilamòs en ua posicion d’accès impossible (Fot. 4). Fin finau resulte fòrça curiós “*The Village of Montcorban, in the valley of Aran. Spain*” (Chatterton 1843, II frontispici) a on diboishe era poblacion sus un precipici incredible damb un espectacular camin d’accès plen de marrècs dempús d’ua curiosa pòrta ath cant deth Camin Reiau per a on van diuèrses persones, ua gineta e ua portadera damb dus portadors a pè, qu’ère coma viatjaue era dama anglesa (Fot. 5). De totes manèrres ei notòri eth lapsus en confóner Montcorbau damb era poblacion de Vilac, facilament identificabla pera sua glèisa. Resulte curiós qu’enes diboishi met Arran, mentre qu’en tèxte ja escriu Aran, tanben que place es dus que comentam darrèrament en “*Spain*” mentre qu’eth prumèr ac hè en “*Catalonia*”.

Era dubertura d'Aran

Naut deth Portilhon passe
era termièra entre Espanha e
França. Ua vista de principis
des passats ans seishanta
(Fot. Alejandro Atienza).

Vista dera boca sud deth
tunèl de Vielha en deseme
de 1952. Se ven es pòrtes
qu'alavetz se tancauen tà
facilitar eth transit. Era
dubertura d'aguest pas
siguec eth gran revulsiu en
panorama des comunicacions
dera Val d'Aran
(Fot. Alejandro Atienza).

Un autobús arribe ena doana de Les ara fin dera decada des quaranta deth sègle XX, pòc despús dera dubertura de 1948 dera termièra (Fot. Alejandro Atienza).

Ath torn de 1850 auem ath gascon Pierre Gorse que tanben visite era zòna d'Aigualluts mès passe peth Baish Aran e dèishe dues embruishadores imatges de quan s'apropèc en Pònt de Rei e de Bossòst vist apròp dera capèla de Sant Antòni que coma litograf formaràn part des sòns coneishuts diboishi⁵², encara qu'era vista generau hèta des deth camin que puge tàs mines mòstre ua imatge bucolica en color e pòc abituau dera poblacion de Bossòst, sense cap casa en aute costat deth pònt e un camin estret que puge entath Portilhon⁵³. (Fot. 6)

⁵² <https://quinalafem.blogspot.com/2016/02/1321-vistes-pirinenques-vuitcentistes.html>

⁵³ <https://quinalafem.blogspot.com/2015/05/1043-bossost-mitjan-segle-xix.html>

Era actua casa Calzado de Les siguec a on demorèc Alfonso XIII en 1924, qu'alavetz ère propietat de Productora. Ena façada figure er an 1909 corresponent ath moment d'esplendor deth primèr torisme (Fot. Joan-Ramon González).

Eth mètge de Tours Alfred Tonnellé hè ua braca referéncia ara iconica imatge de Les ja que la definís coma “*vila gran amb un vell castell*” (Tonnellé 2000, 21), descripcion recurrenta de molti auti viatgèrs. Quan arribe en Bossòst ei des primèrs en referenciar era glèisa parroquiau coma “*vell temple romànic del segle XI*” (Tonnellé 2000, 22). Estil que coneish ben ja que quan passe per Betren comente: “*Molt a prop de Viella, i a una curiosa capelleta de transició; té la disposició i els elements de l'estil romànic amb les formes de l'ogiva*” (Tonnellé 2000, 132).

Un des personatges imprescindibles en aquesta categoria de viatgèrs deth sègle XIX, qu'ath delà descorbís era part mès antica deth patrimòni aranés, ei Maurice Gourdon. Publique assiduament es sòns trabalhs de recèrca es qu'an dat origen a interessantes revisions actuaus (Còts 2012). De totes manèrs i a dues òbres a destacar d'aguest interessant autor, era qu'escriu ara fin dera sua centuria, e a on

apareish coma un des prumèrs en tier era paraula torista (Gourdon 1884) e eth trabalh definitiu que hè de tot aquerò qu'a coneishut e describit en Aran quaranta ans dempús (Gourdon 1924), deishant-nos ath delà un des prumèrs repertòris de fotografies des glèises, pèires e pòbles aranesi (GÓMEZ 2022).

De totes manères auem un aute personatge fòrça interessant pes prumères e exhaustives descripcions que hè de monuments aranesi, coma Castèth Leon, era glèisa de Vielha, damb especiau atencion ath sòn retaule, ara tostemp atractiua glèisa de Bossòst e a d'auti lòcs com es discutides inscripcions romanes de Les (de Laurière, 1886 e 1887). Avilés non endónvie massa damb er estil dera glèisa de Bossòst, encara que reconeish qu'ei aquerò mèns notable qu'a eth pòble, era data en sègle XII, mèns era pòrta nòrd *“es originalísma y ofrece una extraña mezcla de los gustos árabe y bizantino”* damb un timpan a on era figura de Crist a quauquarren d'infantil, entornejat peth tetramorf, *“el sol y la luna, la Iglesia y la Sinagoga”* (Avilés 1993, 67).

Mossen Cinto descriu molt ben era glèisa de Sant Andrèu de Salardú, *“romànica de transició al gòtic”*, mèns confon era poblacion damb Unha (Gasull 2015, 175-176). Seguís eth Camin Reiau que repasse pòble a pòble, campanau a campanau, coma hites entre es prats que cau anar arthenhent” (Gasull 2015, 184). Considèrè que Mijaran ei eth centre espiritua dera Val e ja nomena ua estela romana, que lèu desapareish (Gasull 2015, 195). Ena entrada dera val de Varradòs ei eth prumèr en comentar *“que tenia dos castells que el barraven -encara se'n veuen les ruïnes- però avui pràcticament desapareguts del tot* (Gasull 2015, 198-199). Fin finau sembla que harà er Aneto, atau coma ac escriu ena sua grana òbra Canigó, mèns se desbrembe de signar en libre que i a en cimalh e açò a generat ua etèrna discussion sus se verdaderament i arribèc o non (Gasull 2015, 230).

Ballantine serà mès critic en sòn viatge de 1894, ja que coma anglican considèrè qu'es glèises catoliques son de mau gost e “*d'aquest estil cast e sevèr que denòte antiquitat*” (Santacruz 2020, 127-128).

Er excursionisme científic catalan a tres referéncias obligades. Ua ei era coneishuda òbra de Juli Soler Santaló que da ua vision globau d'Aran, metent er accent enes excursions que se pòden hèr, mès damb ua interessanta informacion, coma ja auem vist en referéncias anteriores, sus aspèctes, culturaus, istorics, artisticos, lingüistics, dera Val. Mens coneishut ei eth trabalh pionèr que hec Lluís Domènech e Muntaner entre 1904 e 1906, visitaire des glèises araneses en an 1905 (Coll 2021,29); malerosament eth projècte ambiciós d'editar ua òbra sus eth romanic demorèc sense hèr; darrèrament i an agut diuèrses iniciatiues entà divulgar aguesta faceta desconeishuda deth gran arquitecte modernista⁵⁴.

Probablement eth viatge que heren deth 30 d'agost ath 14 de seteme de 1907, Josep Puig e Cadafalch, Josep Goday, Guillem Maria de Brocà, Josep Gudiol e Adolf Mas, denominada “*Expedició històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans a la Val d'Aran i a la Ribagorça*” a devengut mitic per aquerò qu'implique de descubèrta e de dar a conéisher quauques des riqueses patrimonias deth Pirenèu visitat. Gesseren de Barcelona damb trèn, parant en Tolosa e d'aquiu damb eth madeish miei arribèren en Aran, a on sonque i demorèren un dia! Encara que damb açò aquera jornada, er 1 de seteme, l'aprofitèren pr'amor que visitèren Bossòst, Mijaran, Casau, Gausac, Vielha, Betren, Escunhau, Santa Maria e Sant Joan d'Arties e Salardú⁵⁵.

Pendent era Guèrra Civila auem eth testimòni de que se sauvèren es objèctes de valor dera glèisa d'Arties sauvant-les enes cases, cremant

---

⁵⁴ Per exemple era exposicion organizada peth MNAC en an 2006 sus “Domènech e Montaner e era descubèrta deth romanic”

⁵⁵ https://ca.wikipedia.org/wiki/Expedició_històrico-arqueològica_de_l'Institut_d'Estudis_Catalans_a_la_Val_d'Aran_i_la_Ribagorça

sonque aquerò qu'ère mès facilament reméter coma es bancs o es conheissonaris (Servat 2022, 131).

Camilo José Cela hè curioses referéncias deth patrimòni que i ve pendent eth sòn viatge, non desbrenbant parlar d'estils e de cronologies: En Bagergue dempús de díder que *“Salvo la moza Andrea Portolá, que es como Miss Europa, sólo que en decente”* non trapèc arren de destacat, atau madeish hig entre parentèsi: *“Quizá se salve la ermita de Santa Margarita, que es graciosa”* (Cela 1976, 138). En Unha *“hay una casa històrica, la de Brastete, adornada de fieros i recios torreones. La Iglesia de Santa Eulalia es del siglo XII, como casi todas las piedras piadosas del país, el campanario es cuatrocientos años más joven* (Cela 1976, 142). *“En Gessa hay una ermita de Sant Martín de Gessa que se llamaba de Sant Martín de Tours antes que a los vecinos les picase la avispa de la autarquía”* ja que non figure aguesta avocacion en martirologi oficiau, mès *“a lo major es un olvido”* (Cela 1976, 142). Cela tanben a ua interessanta vessant defensora deth patrimòni quan ve er aute temple d'Arties *“el de San Juan Bautista, gótico y del siglo XIII, lleno de sacos de cemento, de hiladas de ladrillos y de herramientas; al viajero le duele que los españoles a veces, sean tan bárbaros e irrespetuosos con su propia historia, aquello que -por más vueltas que se dé a la cosa- jamás debiera terminar en almacén de material de construcción”* (Cela 1976, 144); evidentament hè ans li aurie agradat veder-lo convertit en ua plan digna receptora d'exposicions, que sustot en hè era Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, e que darrèrament a estat objècte d'ua recenta remodelacion. Cela considèra era glèisa de Betren coma *“una de las más bellas de todo el valle; los autores le dan mucho mérito y cuentan que fue capilla romànica, reformada en el siglo XIV. Viella no tiene una Iglesia más elegante, ni ilustre, ni airosa. La Iglesia de San Miguel, en Viella, no gana en empaque ni en hermosura a la iglesia de San Esteban, en Betrén. Los entendidos, para elogiar la iglesia de San Miguel, dicen que su puerta se puede poner al lado de la de San Esteban; referent ath campanau de Vielha ditz que “es del siglo XVI y también tiene su reloj, que da las horas*

con campanadas muy civiles y armoniosas” (Cela 1976, 149). Hig un curiós comentari: “por el país, todo lo que es posterior al descubrimiento de América se considera superfluo, quizá por demasiado moderno y relamido” (Cela 1976, 149-150), De totes manères hig qu’en Vielha “hay edificios de cierta importància: la torre de Martínón y las casa de los Burgarol, de los Rodés y los Fedusa, del siglo XVII” mès deuant era lapida que i a ena façada der ajuntament respècte ara visita d’Alfons XIII en an 1924 quan “gobernando un Directorio Militar/ Pisó por primera vez tierra Aranesa/ un Monarca Español” se hon en “muy amargas reflexiones históricas y políticas” (Cela 1976, 152). En Gausac podec veir com “en el patio de la Iglesia se guarda una estela funerària romana que, si se lo dicen a uno, llama mucho la atención (Cela 1976, 156), ena qu’aué ei plaçat eth Musèu de Vielha.

Non agraden ath Sénher Camilo “las descaradas edificaciones de la Sociedad Productora de Fuerzas Motrices, que estropean el paisaje con indescriptible entusiasmo” semble qu’era afectacion per coma ve Mijaran siguec tau que non vedec era Pèira: “El menhir que señalaba la diana del valle también pasó a mayor vida” e se lamente der estat de “la ermita romànica” ja que “no queda si no algun malherido lienzo de pared” (Cela 1976, 155). En Es Bòrdes “anduvieron las políticas piedras de Castell-Lleó” e comente era existència des dues lapides: “una gòtica, sepulcral y confusa, al lado de la iglesia, y la otra, conmemorativa de algo y no demasiado antigua (del XVI), que luce su orfandat en la ventana de una casa” (Cela 1976, 161). En Bossòst namente bracamant “la Iglesia de Nuestra Señor de la Asunción sobria y del siglo XII” (Cela 1976, 188).

Resulte curiosa era atribucion de que “tot l’apogeo de la Val es degut á la Orde el Temple” e en conseqüència fòrça edificis emblematics aranesi (de Moner 1996, 104), d’entre es que destaque “el Arties actual (de una actualidad anterior al románico) se alza alrededor del también desaparecido castillo de los templarios, sobre cuya capilla se levantó, en el siglo XII, la parroquia de Santa María; ahora le han puesto un reloj en el campanario” (Cela 1976, 143). Aciu Maristany se demane “¿Què hi devien fer els

templers a la Val d'Aran? Què se'ls i avia perdut per aquests paratges? Vigilaven el camí de Compostel·la? (Maristany 1986, 97). Era resposta ei que toti se dèishen influïr equivocadament per tradicions historicistes fòrça generalizades “que atribuïan de manera extensiva a los templarios edificios de origen poco conocido” (Fuguet i Plaza 2006, 218).

Ans dempús era viatjaira Teresa Pàmies comente en passar per Arties que “la casa Paulet de finestral renaixentista, el més retratat i estudiat pels turistes que busquen l'art antic a la Val d'Aran” (Pamiés 1982, 70).

Torres ditz que “un altre atractiu de la major part de les poblacions són les esglésies. A cada pòble sobresurt el campanar, generalment serè, esvelt” (Torres e Català 1971, 53), mès en Mijaran recep ua negativa impression der estat de Santa Maria e dera Pèira: “aquest monuments -víctima l'un de la violència; víctima l'altre de la incúria dels homes- més aviat deprimeixen” e aconselhe passa de long, “tot esperant que els elements responsables facin desaparèixer algun dia les romanalles històriques per tal d'evitar-ne un dolorós record, o bé tot esperant que aquests mateixos elements sentin que el pessigolleig de la consciència els obliga a consolidar, a netejar, a polir, a bastir com un mena de santuari al centre de la val, centre, al cap i a la fi, d'una petita pàtria”

(Torres e Català 1971, 53). Non sabem se influís aguesta critica ena decision d'actuar cinc ans dempús, damb era dignificacion des roeines, era recuperacion simbolica en acte identitari que i hè eth Conselh Generau toti es 17 de junh e eth darrèr temple bastit, òbra de Mariano Gomà, que s'inaugurè en an 1999 (Ros 2021, 51).

Encara que a priòri poderíem coïncidir, resulte massa contundent entara arquitectura modèrna era següenta opinion: “En general, les esglésies del Baish Aran -amb la notabilíssima excepció de la de Bossost- són fòrça anodines i no criden l'atenció. La majoria són construccions del segle XIX” (Maristany 1986, 70). Considèr encertadament qu'ei “el cimbori acabat per una cúpula octogonal que confereix a l'església de Vilac la seva aparença inconfusible” (Maristany 1986, 76). En Vielha critique “les concentracions de blocs

d'apartaments sense cap respecte a l'arquitectura tradicional aranesa. L'especulació urbanística no perdona...A l'est, aquesta marea de ciment i formigó enllaça amb les nobles pedres de Betren. A l'oest, amb les de Gausac, sense a penes solució de continuïtat" (Maristany 1986, 81). Era glèisa de Sant Estèue de Betren "és un prodigi d'art romànic i gòtic combinats, i el seu pòrtic és el més bonic de la Val d'Aran" (Maristany 1986, 87). Era d'Escunhau a era sua pòrta "del més pur romànic aranés" e "l'original capitell que corona la torre i que recorda un apagallums monumental" (Maristany 1986, 92). Eth campanau de Garòs "ha atalaiat al viatger gairebé des que sortí de Viella" (Maristany 1986, 94). Era glèisa de Salardú "és una de les més notables i belles de la Val d'Aran" amb la "imposant torre del seu campanar" (Maristany 1986, 104). Resulte curiós e interessant qu'ua òbra generica sus era Val, damb capítols especifics sus eth montanhisme e er esquí, dedique un de concrèt ara arquitectura tradicionau aranesa e especiaument ua auta a ua des peculiaritats patrimonias que i a en paisatge aranés "la varietat única de les esglésies araneses" (Maristany 1986, 171-177), maugrat qu'a viatges aguesta singularitat provòque exageracions coma "gairebé tots els pòbles aranesos tenen església romànica" (Boya 1994, 55), ja que proporcionament son minoria e bèri uns sonque i an parts pertanhenes ad aquest estil un tant mitificat.

Ei interessanta era actuacion de mossen Didac Martín en favor dera creacion deth musèu etnologic artenhent que Miquel Farré, dera casa Codorniu, comprèsse era casa deth generau Martinhon qu'a devengut era eleganta sedença der actuau Musèu de Vielha. Tanben artenhent que se hesse era recuperacion dera glèisa de Sant Joan d'Arties, damb era ajuda der arquitecte Bassegoda, en tot dedicar-la a sala d'exposicions temporaus dera madeisha institucion museistica nomentada (Cuenca 2001, 336).

Un bon e complèrt recuelh d'aquerò que i a de subergessent en Aran lo podem trobar en trabalh de Jèp de Montoya en libre que complemente es magnifiques fotografies de Javi Montes (Montes e de Montoya 2012, 6-13).

Eth Haro

Resulte ben curios qu'era majoritat des viatgèrs, per non díder lèu toti, non nomenten jamès açò qu'aué ei sense cap dobte un des atractius mès singulars d'Aran, coma ei especiaument en Les eth sòn Haro, tot er an plantat apròp dera glèisa des de Sant Pèir enquia Sant Joan, e tanben darrèrament eth Taro d'Arties, ena entrada deth pòble. S'en generau parlen pòc deth patrimòni, es qu'ac hèn desbremen aguesta singularitat aranesa aué reconeishuda coma Patrimòni Culturau Immaterial dera Umanitat des der an 2015, e que cada solstici d'estiu apòrte mès visitaires enes respectiues hèstes. Maugrat que damb açò cau garantir era conservacion des Hèstes deth Huec deth Solstici d'Estiu enes Pirenèus recuelhudes ena Lista Representatiua oficiau e esvitar era desaparicion o era pèrta des trèts peculiars de cada una d'eres, per açò *“des de la Càtedra Educació i Patrimoni Immaterial dels Pirenèus de la Universitat de Lleida vetllarem... amb l'objectiu final d'assolir entre tots formes que permetin la conservació de la hèsta i del seu valor”* (Isús et al. 2012, 314). Semble que i auie agut halhes, harós e randons en lèu toti es pòbles dera serralada, per açò sorpren eth silenci enes escrits des visitaires. Podem pensar que molti non passarien pes entorns de Sant Joan e per açò non sigueren conscients d'un hèt tant originau, mès era vertat ei qu'era grana majoritat de viatgèrs, toristes e passavolants non diden jamès arren der emblematic Haro de Les, que demore practicament tot er an ena plaça de darrèr dera glèisa.

Eth detalhista Francisco de Zamora constata en sègle XVIII, que *“en todos los pueblos del valle hay una costumbre singular, cual es que los dos últimos que se han casado tienen la obligación de ir al bosque a cortar un árbol (un abeto) que se llama ‘aro’ y traerlo al pueblo... cada año se quema el palo del año anterior, colocando otro para el siguiente, muy adornado con cintas, etc. Se bendice este palo y...los muchachos encienden otros más pequeños. Se desconoce su origen”* (Maristany 1986, 61). Ei plan probable qu'ua des milhors e prumères

descripcions dera hèsta deth huec deth solstici d'estiu, aué sustot representada per Les e Arties, mès que semble qu'abans ère mès generau en tota era Val. Non dèishe d'èster curios qu'ara ora de respóner eth qüestionari sus *“Qué diversiones públicas se acostumbran... y mas señaladamente de aquellos que indiquen usos peculiar del pueblo”* arrés en parle des 'haros' (Sanllehy 2014, 522-524).

Aurà de passar lèu lèu un sègle tà trapar era referéncia que da Avilés, quan ena entrada d'Es Bòrdes ve dus troncs clauats en tèrra, un mès naut qu'er aute, e ua crotz de husta ath costat quan passe per aqui eth 23 de junh de 1892. Comente que *“a la caída de la tarde se rajant los maderos y se interponen cuñas para mantener entreabiertas las hendiduras, y luego se les prende fuego, á cuyo alrededor cantan los araneses y baila el pueblo alborozado...los muchachos corretean agitando antorchas de resina”* e hig qu'ère ua tradicion mès generalizada en tota era Val, ja que: *“en cada pueblo arde, bien un tronco clavado en el suelo desde el año anterior, ó varios, y en todos ellos los jóvenes flamean las hachas por el campo, tendiendo las mirades á lo lejos se goza de una màgica escena, viendo agitarse pausadamente, en medio de la más densa obscuridad nocturna, centenares de puntos luminosos aquí, allá, acullá, arriba, abajo, por todas partes. En ningún otro sitio como en estas montañas tienen tan poético atractivo los regocijos populares”* (Avilés 1993, 66-67). Se mès non ua polida consideracion finau a ua hèsta ancestrau.

En aguest sentit era guida de Juli Soler non decep e dedique un parelh de pàgines a parlar d' *“una de les costums tradicionals més notables de la comarca es la de la vigília y diada de Sant Joan”*; er ajuntament concedís ath matrimòni mès joen *“El dret y propietat de poder anar al bosc y tallar un abet, ab el qual ha de fer l'haro”*, que pòt auer ua longada de 8 a 10 mètres, *“l'escorsen y el van esberlant d'un cap”* entà meter-li cunhs. Hig que lo planten ena plaça eth matin de Sant Joan, ath torn des dues dera tarde s'amassen toti es maridats que hèn era hèsta. Tres maridades joenes se destaquen portant garlandes de flors e se hig ua quarta que pòrte ath

delà ua crotz, tanben de flors. Un joen puge naut deth Haro e li passen ua corona e era crotz entà acabar era soca. Dempús vrespalhen e baren. Concretar qu'er arbe ei plantat tot er an enquiara net de Sant Joan, *"en qual nit se reuneix allí tot el pòble, grans y xics, y després de benehit l'haro pel capellà, se ruixa ab quitrà o petroli y s'hi cala foc...al mateix temps tota la quitxalla l'envolten...portant a les mans els heixets, o sien feixos de bedolls o d'escorça de cirerer, lligats amb ridolets... y encenent-los, els fan voltar a l'aire"* e remate sense díder en cap moment de quin pòble se tracte *"constitueix aquell espectacle tradicional una de les més típiques variants de les tant esteses falles de la nit de Sant Joan"* (Soler 1998, 45-46), encara qu'a variantes respècte ara hèsta actuau de Les en essència ei eth rituau que cada an se viu ena localitat, dilhèu coma solet testimòni deth que se hège ena rèsta de pòbles? De hèt era varianta d'Arties ei encara mès diferenta ara descrita per Soler e qu'en gran mesura coïncidís damb era que ditz Avilés. Tanben Camilo José Cela i ditz bèra causa, mès sorpren qu'ac explique miei sègle dempús qu'es anteriors, des de Canejan e damb un rituau diferent ath practicat en Les: *"Antes, cuando el pueblo aún era alegre y no se sabía moribundo, se celebraba la víspera de San Juan con muy pagano e ingenuo protocolo: el más joven matrimonio cortaba el haro, el árbol de la ofrenda, y lo plantaba en medio de la plaza para que lo enjoyasen los casados con el barroco y galán adorno de las flores del monte; un mozo se subía al haro y tres casadas portadorea de una guirnalda de flores campesinas lo asediaban cantando... Al viajero, la muerte de estos usos amorosos y antiguos le producen muy honda melancolía..."* (Cela 1976, 185). Mès faute, que parle d'aquerò mès essenciau qu'ei eth huec!

Tanpòc non dèishe d'èster curiós qu'un bon trabalh coma eth deth madeish Juli Soler o eth d'Estanislau Torres o eth de Ramon de Semir o... tanti d'auti, non se digue tanpòc arren d'aquerò que i a en Les tot er an tà poder veir e visitar. Aguest darrèr autor a encara un desbrembe mès grèu, ja que comente eth calendari de hèstes e nomenes es *"folkloricas"* que se hèn eth dia 24 tà Sant Joan en Canejan e Bausen, atau

coma Arres, Arròs e eth romieutatge de Toran (de Semir 1974, 108), sense cap mencion as des poblacions prumèrament nomentades. Desbrembe que non a Ginesta, encara que se planh dera pèrta progressiua de *“les festes i costums avials”*, la reconeish coma *“una de les poques tradicions encara vivents, gràcies a la benemèrita entitat Societat Juvenil de Les”* (Ginesta 1976, 13). E sembla estranh que passant per Les i age tanti viatgèrs que non diguen arren dera notable presència d'aqueth gran arbe *“shasclat”* e *“quilhat”* darrèr dera glèisa, ath que cante tant emotivament Bramatopin: *“Ès plantat ath miei der plaça / Solet, demores eth huec”*. Evidentament Francesc Boya non ac desbrembe pas ena sua òbra, tot rebrembant que *“aquesta hèsta s'ha conservat a Les amb molta puresa”* (Boya 1994, 58-59) e Jèp de Montonya hè un excellent resumit de totes es fases dera Hèsta (Montes e de Montoya 2012, 138-143). Ath delà darrèrament a estat un exemple de dubertura ath collectiu femenin qu'a trauès dera actiua Associacion Hemnes de Les son responsables d'ua des còrdes que contraròtle era estabilitat deth nau Haro ena delicada operacion dera Quilha que se hè eth dia de Sant Pèir (Moga 2021a, 8). Vertadèrament *“un altra de les virtuts de Les és que ha conservat fins als nòstes dies la hèsta d'Eth Haro”* (Maristany 1986, 61).

7. CONCLUSION

Quan comencèrem a elaborar aquest treball pensàuem, coma era majoritat dera gent, qu'Aran ei un territòri tancat pera sua condicion geografica montanhenca e en conseqüència era sua gent auie viscut plan isolada des causes que passauen dehòra dera sua Val. Èrem conscients mès qu'era arribada dera mòda des banhs, des viatgèrs e d'un prumèr torisme, seguit per excursionisme tant esportiu coma culturau, dèren a conéisher per tot era beresa e singularitats d'ua contrada especiau deth Pirenèu, entre finaus deth sègle XVIII e principis deth sègle XX. Parallèlament damb aguesta arribada de gent de dehòra damb ganes de descorbir Aran, apareisheren un nhòc de treballadors entà explotar es mines localizadas e que sigueren en actiu entre eth darrèr tèrç deth sègle XIX e es dus prumèrs tèrci deth XX. Damb un decalatge de lèu lèu trenta ans se produsís eth cambi d'explotacion deth minerau peth dera energia electrica, que cambiarà eth paisatge aranés durant eth segon tèrç deth sègle XX. Fin finau era nhèu serà era grana aliada dera economia dera Val durant eth darrèr tèrç deth sègle XX e enquia aué que seguís coma eth principau actiu, complementat per un torisme de natura e culturau que s'impause cada còp mès ara rèsta der an. Evidentament ad aguesta evolucion drastica ena quotidianitat dera societat aranesa cau híger eth cambi de paradigma enes comunicacions, que passèren d'èster plan difícils entath sud dera serrada a daurir un prumèr pas pera Bonaigua, encara qu'eth gran revulsiu siguec era construccion deth Tunèl, coneishut popularament coma eth de Vielha, que dèc ua perspectiva naua ara ora de plantejar-se viatjar tà Aran; de hèt ei tanta era sua importància qu'ei era unenca infraestructura que s'a renovat en present sègle, hènt-ne un de nau. Es naues actuacions sus eth país demanauen milhorar es accèssi e era construccion d'aguestes afavoriren es naues apòstes economiques e sociaus. Per tant òc qu'ei evident qu'er Aran ancestrau, començar a

cambiar a compdar deth sègle XIX, arribant en sègle XXI a èster ben diferent d'aquerò qu'auie estat, mès açò tot e èster ua grana vertat, tanben a passat, dilhèu en menor escala, en d'auti lòcs deth Pirenèu.

De hèt Pascual Madoz ja ve qu'açò auie de passar durant era sua cuerta mès intensa estada en Aran: “*¡Un día llegará, abrigamos esta dulce esperanza, en que este valle sea un punto predilecto de concurrencia para los hombres que en la estación del verano abandonan sus hogares a fin de buscar en las pequeñas pobl. descanso a sus fatigas, y en el ambiente libre y puro de aquellas frescas montañas un alivio a su salud quebrantada! Para que esto se consiga, para que puedan ser felices los araneses, necesario será adoptar algunas medidas*” (Madoz 2001, 54), es que comentarà en sòn magnific article sus Aran en sòn Diccionario. Evidentament s'ara podesse veir lèu dus sègles dempús eth país d'Aran se sorprenerie de coma a cambiat tan positivament, encertant en bères ues des sues observacions, mès se sorprenerie tanben qu'ath delà dera quantitat de visitaires que vien en estiu, son fòrça mès es que vien en iuèrn a practicar espòrts de nhèu, causa que pera sua epòca ère bastant impensable, damb era connotacion negatiua qu'auie eth blanc element.

Mès s'analizam ben era istòria aranesa e era sua singularitat geografica, politica e culturau, creigui que comprovaram que jamès siguec tant tancat coma s'auie creigut. En prumèr lòc era pròpria duresa dera vida ena montanha obligauè a ua bona part des sòns abitants a gèsser, especiaument en iuèrn, a trabalhar dehòra dera Val. Açò logicament comportarà ua serie de contactes e experiéncias que non auien de manèra tant abituau en d'auti endrets dera serralada. Ara ben era estima peth sòn país, ath que jamès renonciauen, encara qu'auessen de gèsser entà complementar era sua modèsta economia, ère manifest. Era apòsta per depéner deth rei d'Aragon e non de cap des possibles comdats vesins, ère arténher ua sòrta d'independéncia enseguida, ja qu'eth difícil accés pera serralada durant lèu miei an, hège qu'auéssim un govèrn autoctòn singular e unic dera rèsta deth Pirenèu. Era

baishada des sindics aranesi tà Lleida en agost de 1313 a cercar era Querimònia, creigui qu'a un gran simbolisme. Per un costat se va a on ei eth rei, eth sòn senhor acceptat voluntàriament, qu'alavetz ère ena ciutat mès grana d'apròp, ath delà dera distància, ara Val. Baishe tota ua representacion der autogovèrn aranés, ei a díder gessen a cercar aquerò que vòlen e ac pòrten entà casa coma eth gran tresaur politic qu'ère. Poderíem díder qu'ère com díder: gessem quan conven, mès tornam tà casa entà demorà'i.

Aguesta peculiaritat administrativa siguec causa d'invasions e dera arribada de soldats e oficiaus, atau coma de governadors e ajudants, qu'aportèren nauament naues gents que descorbien era realitat aranesa, que sense cap dobte explicauen quan gessien. Pensi qu'ei dificil trobar un aute cornèr deth Pirenèu qu'age agut tant moviment de personau ath long des sègles, damb tot çò que implique d'escambi d'idèes e de coneishements. Açò non vò díder, evidentament, qu'era cultura aranesa sigue plan diferenta ara dera rèsta de pòbles pireneics, sustot deth costat nòrd. Mès precisament gràcies ad aquerò artenhut politicament ei un des endrets a on s'an conservat milhor practiques ancestraus e coma milhor mòstra era lengua pròpria. De tot plegat es aranesi son fòrça orgulhosi. De hèt quan comencen a vier visitaires mès pacífics principalement vien atrèts per aguesta singularitat deth territòri, encara que bèri uns cercaràn tanben es topics sus Espanha, qu'en petites dòsis tanben i traparàn... Ei ua realitat qu'era nomina de viatgèrs que passen per Aran ei plan importanta, e fòrça dèishen escrita era sua opinion, causa que ja hè veir qu'ei ua des zònes de montanha damb mès comentaris sus, açò òc, era majoritat repetissen en aquest cas moltes des observacions abituaus: beròi paisatge, dolenti camins, polits pòbles, interessant patrimòni... De hèt eth costum d'escriuer sus eth país aranés a dat, pensi, ua des bibliografies mès extenses que podem trapar ena actualitat respècte a ua contrada pirenenca. Per tant pensi qu'Aran non a estat jamès tan tancada coma s'a dit fòrça viatges, dilhèu

damb era vision topica d'un entorn entornejat de montanhes, abitada per ua gent qu'estime fòrça eth sòn país, a podut dar aguesta faussa imatge.

Probablement un excellent resumit deth qu'ei Aran ei aquerò que didec un illustre bercian amorasat deth petit cornèr pirenenc: *“La Val d'Aran contagia i crea addicció. Invita a repetir. El visitant deixa de ser efímer, es despulla ràpidament dels hàbits deth foraster i no triga a considerar-se fill adoptiu, vivint, com un paísà més, el color de la seva orografia i la calor de les seves tradicions”* (deth Olmo 1994, 10).

S'açò ei d'un lòc tancat... Bon pòrt!

8. MÈS IMATGES

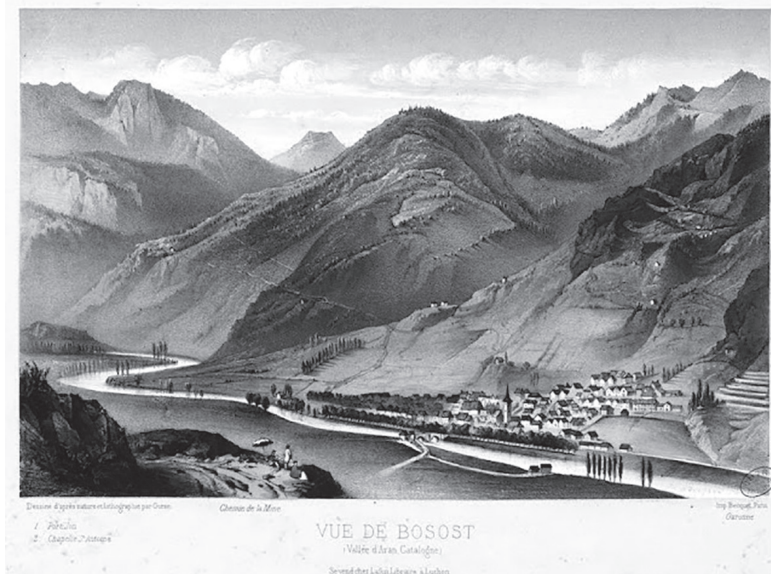
Un policia ena doana de Les, plaçada curiosament en miei deth pòble, ja que darrèr dera barrèra i é eth hotèl *Franco-Español*, a principis des passats seishanta (Fot. Alejandro Atienza).

Façada principau deth polit edifici deth casino de Les, atau coma ère enes ans cinquanta deth passat sègle, aué malerosament desapareishut. Se ven es panèus que commemorauen es trenta ans, de 1906 a 1936, dera arribada des germans dera Salle (Fot. Alejandro Atienza).

Actuaument eth polit edifici deth "*Casino du Pont du Roy*" demore abandonat ath cant dera Garona, mès ei eth millhor conservat des vielhes sales de jòc (Fot. Joan-Ramon González).

A mejans deth sègle XIX aguesta ère era idillica imatge de Bossòst des der èst, que vertadèrament podie èster ben ben d'un pòble suís... (Dib. Pierre Gorse)

Estat actuaü dera entrada enes Banhs de Les, damb dues des banhères de pèira aué tengudes coma jardinèras. (Fot. Joan-Ramodn González).

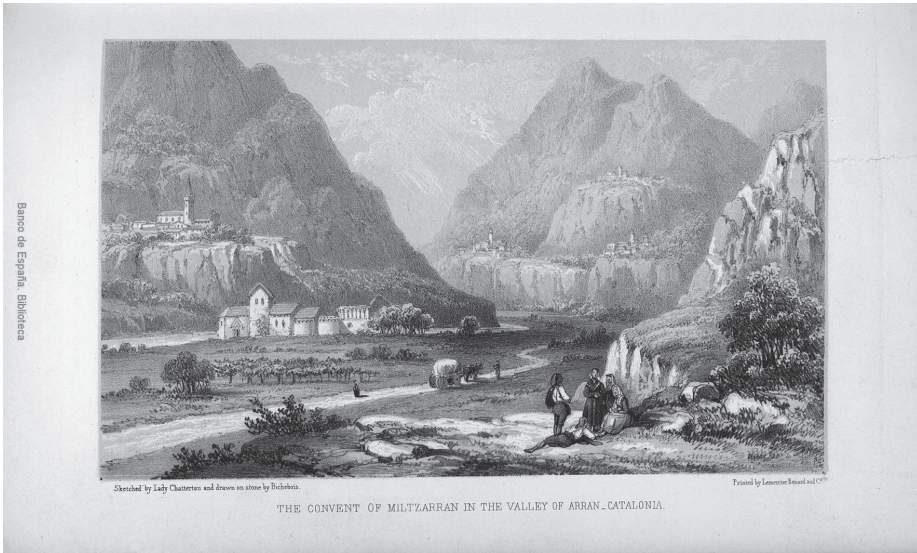
Era avenguda des Banhs de Les en iuèrn ara fin des passats quaranta (Fot. Alejandro Atienza).

Atractiva imatge deth desapareishut refugi dera Artiga de Lin, ath cant dera capèla dera Mair de Diu, atau coma se vedie enes passats ans cinquanta (Fot. Alejandro Atienza).

Eth hotèl *Franco-Español* de Les enes ans vint deth passat sègle, siguec eth prumèr establiment bastit entad aguesta foncion e devenguec tot un referent durant era prumèra meitat d'aquera centuria (Arxiu Franco-Español).

Imatge der an 1841 de Mijaran e es poblacions de Vilac, Mont e Montcorbau ath hons (Dib. Lady Chatterton)

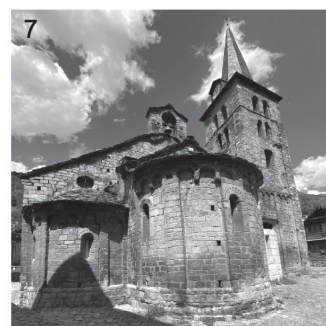
Pòc realista imatge d'Es Bòrdes (tor de Castèth Leon) e des poblets de Vilamòs e Begòs (Villamos and Bebos) penjats en precipici (Dib. Lady Chatterton).

Estranha imatge der accès a Vilac, qu'era anglesa viatgèra confon damb "Montcorban". Ei interessant eth detall dera portadèra de mans a on anaue (Dib. Lady Chatterton).

Imatge pòc coneishuda deth pònt de Betren, en an 1830 e en an 2022
(Dib. Chapuy. Fot. Joan-Ramon González)

Era glèisa de Bossòst era primèra en èster diboishada e fotografiada lèu lèu tostemp des deth madeish angle. Enes dues primèras imatges criden era atencion es calavèras plaçades enes hièstres dera absida meridionau. Tanben ei curiosa era evolucion dera posicion e dera forma deth relòtge.
(1. Dib. Viollet le Duc (1833). 2. Dib. Girault de Prangey (1847). 3. Fot. 4. Tonnellé (1858). Fot. J. Soler (1906). 5. Fot. Labouche frères (c. 1906). 6. Fot. M. Solé (c. 1910) 7. Fot. A. Esteves (2020)

9. BIBLIOGRAFIA

- ABELLA, Jordi (2021), «Ofici brut, butxaques de plata», garona-nogueres, 01, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 30-31.
- ALAYO, Joan Carles (2018), «Bossòst e era electricitat. Es mòles dera Sociedad Molino Viejo», Terra Aranesa, II epòca, n^a 15, Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, 53-60.
- AMIELL, Jusèp (2021), «Pòrt der Bonaigua (memòries)», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm. 18, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 135-143.
- AMIELL, Jusèp (2016), Istòria dera Gléisa en Aran. Historia de la Iglesia en Aran, Archiprestat Val d'Aran, Avescat d'Urgelh.
- AMIELL, Jusèp (2022), «Proemium», a IZARD, Feliu, "Trincar eth Pòrt". Carretera... Garsineu Edicions. Tremp, 9-13.
- ANÒNIM (1924), Lérida y el valle de Arán. Album patrocinado por el Excmo. Ayuntamiento de Lérida y dedicado a los araneses en testimonio de su más leal patriotismo. Edicions Catalonia. Barcelona.
- ANÒNIM (1927a), La Vall d'Aran Itinerario-Guia descriptiva para una excursión a La Vall d'Aran. Real Automóvil Club de Cataluña, Ed. J. Prous, Barcelona.
- ANÒNIM (1927b), Gran prueba de Turismo. Vall d'Aran y regreso. Días, 4, 5 i 6 de junio. 1927. Real Automóvil Club de Cataluña, Ed. J. Prous, Barcelona.
- ANÒNIM (1972), Amás líric de'ra Val d'Aran, parròquia de Vielha.
- ANÒNIM (1943), Guia Gráfica de Lerida y su provincia, Lleida.
- ANÒNIM (1944), Guia Gráfica de Lerida y su provincia, Lleida.
- ARBANÈRE, M. (1828), Tableau des Pyrénées françaises, tomo I, Treuttel et Würtz, Paris.
- ATIENZA, María José i GONZÁLEZ, Joan-Ramon (2018), «Dels balnearis als primers hotels en els inicis dels turismes a l'Aran. El cas de Les», L'aprofitament dels recursos naturals als Pirineus. Publicació de les aportacions al X Col·loqui d'Estudis Transpirinencs celebrat a Queralbs la tardor de 2017. Ibix, Núm. 10. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés. Institut Ramon Muntaner, Ripoll, 253-267.
- ATIENZA, María José i GONZÁLEZ, Joan-Ramon (2019): «Un hotel a la frontera: el Franco-Español de Les (Vall d'Aran)». III Congrès Internacional d'Història dels Pirineus. La Seu d'Urgell/Andorra 2017. Institut d'Estudis Andorrans. Andorra, 459-473.
- ATIENZA, Maria José i GONZÁLEZ, Joan-Ramon (2022), «Una història de supervivència: l'any 1942 Paula i Henri se salven de l'horror nazi arribant a Les des de Luishon», Divuitenes Trobades Culturals Pirinenques. Accions dinamitzadores al Pirineu, Societat Andorrana de Ciències et al., Andorra, 205-220.
- ATIENZA, Ricardo i TORREBADELLA, Xavier (2020), Los inicios del esquí en el Valle de Arán. Fotografías de Alejandro Atienza, Garsineu edicions, Tremp.
- AUNÓS, Àlvaro (2018), «Eth procès de Rectificacion des montes publics aranesi dera findeth sègle XIX». Terra Aranesa, II epòca, n^a 15, Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, 87-97.

AVENTÍN-BOYA, Claudi (2017), «Apologia des aranesi. 400 ans d'escrits sus eth poble d'Aran», 1616 Ordinacions. Pragmatica e edictes reiaus dera Val d'Aran. Juan Francisco de Gracia. Actes jornades d'estudi. Val d'Aran, 4,5 e 6 de noveme de 2016, Conselh Generau d'Aran, 187-197.

AVENTÍN-BOYA, Claudi (2021a), «Garona avall cap a l'exili», garona-nogueres, 02, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 54-55.

AVENTÍN-BOYA, Claudi (2021b), «Aranesi en Occitània grana», garona-nogueres, 02, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 64-65.

AVENTÍN-BOYA, Claudi (2022), «Aranesi ultramar», garona-nogueres, 03, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 58-59.

AVILÉS, Joan (1993), El Pallars, Arán y Andorra. Notas e impresiones de un viaje (1892), Garsineu Edicions, Tremp.

BAQUÉS, Josep (2010), Les muntanyes d'Aran i el Pirineisme. Una síntesi històrica, Garsineu edicions, Tremp.

BATALLA, Ramon (1999), Els casinos republicans: política, cultura i esbarjo. El casino de Rubí. 1884-1939, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

BELLMUNT, Joan (1991), Fets, costums i llegendes. Vall d'Aran. Pagès editors. Lleida.

BERTRANS, José (1928), Valle de Arán (Suiza Española), Barcelona.

BERTRANS, Josep (1931), La Vall d'Aran (Suissa catalana). Guia del Turista, L'Avenç Grafic, Barcelona.

BOLEDA, Ramon (2009), Soldats i maquis al Pallars i a la Vall d'Aran. Memòries d'un soldat del batalló de muntanya Navarra núm. 1, Garsineu edicions, Tremp.

de BOLÓS, Maria i GÓMEZ, Antonio (2006), «L'Alt Pirineu i Aran. Cartografia d'unitats funcionals de paisatge», Annals 2004-2005, Ibix, 4. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés, Ripoll, 65-75.

BOYA, Francés (1994), La Vall d'Aran, Dissenys Culturals, Barcelona.

BRUNET, Serge (2014), «Les Pyrénées au XVIè siècle: une frontière politique et religieuse», Annals 2012-2013, Ibix, 8. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés, Ripoll, 41-67.

(2000), 50 Aniversari dera dubertura deth Tunel de Vielha Alfonso XIII, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, Vielha.

CALBETÓ, Arturo (2005), «Eth camin deth Pòrt de Vielha », Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.5, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 39-40.

CALBETÓ, Arturo (2012), «Felip Aner d'Estèue », Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.11, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 27-30.

CALBETÓ, Arturo, CASES, Angelina i SANTACRUZ, Lourdes (2012), «Es guardabòsqui », Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.11, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 125-129.

CALBETÓ, Arturo i VIDAL, Enrique (2021), «Projèctes d'accèsi tara Val d'Aran: Projècte "Pallaresa". Projècte "Noguera Ribagorzana". Carretèra de "La Bonaigua". Seguiment dera construccion deth tunèl de Vielha», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm. 18, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 57-68.

- CALBETÓ, Pepito (2015), Los Calbetó. Un siglo de vida en Aran. Memorias. Editorial Milenio. Lleida.
- CALVET, Josep (2006), «El camí de la llibertat: un projecte cultural transfronterer», *Annals 2004-2005, Ibig, 4*. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés, Ripoll, 55- 64.
- CALZADO, Melquíades (2020), *Istòria de Les*, Institut d'Estudi Aranès, Vielha.
- CALZADO, Melquíades (2011), «Una casa en el Valle», *Aran Nau.com*. Era revista dera Val d'Aran, nº 38, novembre, 30.
- CANAVAGGIO, J. (2016), *Les Espagnes de Mérimée*, Centro Estudios Europa Hispánica, Madrid.
- CAPDEVILA, Alexadra (2016), «Els Pirineus a l'època moderna. Una via de penetració d'homes i d'idees “subversives”», *Annals 2014-2015, Ibig, 9*. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés, Ripoll, 31-45.
- CAPDET, Laia (2013-2014), *Els viatgers britànics a la Catalunya del segle XVIII. El paisatge català sotmès a escrutini*, TFG, Universitat Pompeu Fabra.
- CASTIELLA, Miguel Angel (1965), *Forastero en el Valle de Arán*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.
- CELA, Camilo José (1969), -versió de LLOMPART, J.M.-, *Viatge al Pirineu de Lleida. Notes d'una passejada a peu pel Pallars Sobirà, la Vall d'Aran i el comtat de Ribagorça*, 2^a ed., Alfaguara, Madrid-Barcelona.
- CELA, Camilo José (1976), *Viaje al Pirineo de Lérida*, 6^a ed., Editorial Noguer, Barcelona.
- CLARASÓ, Manuel (1945), *Valle de Arán. Montañas de Salardú*, Velloso Editor, Barcelona.
- CLAVERIA, Angel (2020), «Estacion metereologica de Vielha (Val d'Aran) 1908-1932», *Terra Aranès, II epòca, nº 17*, Fundacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, 65-79.
- CLAVERIA, Angel i GÓMEZ, Mari Pau, (2006), «Reglament des escuts des ens locals der aval d'Aran», *Annals 2004-2005, Ibig, 4*. Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés, Ripoll, 269- 281.
- CHATTERTON, Lady (1843), *The Pyrennees with excursions into Spain*. Vol. I i Vol. II, Sounders, Otley. Londres.
- COCA, Joaquim (2000), *Era Val d'Aran. Istòries e paisatges*, Viena, Barcelona.
- COLL, Sergio (2021), «Evolución constructiva de las Iglesias del Valle de Aran pertenecientes al primer románico», *Congreso Costes y técnicas de la construcción medieval para la petrificación del paisaje*, 24 y 25 de febrero. *Petrifying Wealth, The Southern European Shift to Masonry as Collective Investment in Identity, c.1050-1300*. CSIC, Madrid, 29- 47.
- CÒTS, Pèir (2012), «Maurice Gourdon e eth Plan de Beret (1876-1878)», *IBIX. Annals, 2010-2011*, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés, Ripoll, 81-102.
- CÒTS, Pèir (2017), «Era consolidacion des tractadi de Lies e Patzeries a finaus deth s. XVI-XVII», *1616 Ordinacions. Pragmatica e edictes reiaus dera Val d'Aran*. Juan Francisco de Gracia. Actes jornades d'estudi. Val d'Aran, 4,5 e 6 de noveme de 2016, Conselh Generau d'Aran, 199-206.

- CUENCA, Josep Maria (2001), *Muntanyes de gent i de paraules. 50 converses amb 53 persones diversament viculades als Pirineus*, Garsineu Edicions, Tremp.
- DARAUX, Jean-Pierre (2000), *Le voyage aux Pyrénées de James David Forbes en 1835*, ed. Cairn, Pau.
- DD.AA (2018), *Perseguits i Salvats. No volien que existíssim*. Diputació de Lleida.
- DELPECH, Vivianne (2020), «Voyages pittoresques dans les anciennes Pyrénées: deambulations romantiques et villégiature de montagne (1800-1860)», BERGÈS, Louis (dir.)
- La montagne explorée, étudiée et representée: évolution des pratiques culturelles depuis le XVIIIe siècle*, Comité des travaux historiques et scientifiques, Paris, 79-96.
- DÍEZ-CORONEL, Lluís (1976), «El arte romano rústico del valle de Arán y sus pervivencias medievales», *Ilerda*, Núm. XXXVII, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 161-203.
- ESPAÑOL, Francesca (2012), «El Pirineu desvetllat. Viatges i descoberta del Patrimoni Medieval», *IBIX. Annals*, 2010-2011, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll, 13-36.
- ESPINÀS, Josep Maria (1999), *A peu pel Pallars i la Vall d'Aran*. 1956, Editorial la Campana, Barcelona.
- ESTAL del, Juan Manuel (2009), *Itinerario de Jaime II de Aragón (1291-1327)*, *Fuentes Históricas Aragonesas*, 47. Institución Fernando el Católico, Zaragoza.
- ESTRADA, Ferran; ROIGÉ, Xavier i BELTRÁN, Oriol (1993), *Entre l'amor i l'interès. El procés matrimonial a la Val d'Aran*, Garsineu, Tremp.
- FABRE, Georges; MAYER, Marc i RODÀ, Isabel (1985), *Inscriptions romaines de Catalogne. II. Lérida*, Institut d'Estudis Catalans, Centre Pierre Paris, Universitat Autònoma de Barcelona, Paris.
- FARRÀS, Francesc (1993), «Pròleg», *El Pallars, Arán y Andorra. Notas e impresiones de un viaje (1892)*, Garsineu Edicions, Tremp, 5-14.
- FARRÉ, Carlos (2002), «Sistèma hidroelectric d'ENDESA ena Val d'Aran», *Tèrra Aranesa. II Epòca*. Núm. 3, *Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran*, 27-36.
- FEIXA, Ramon (2002), «Modernizacion e automatizació des centraus idrauliques dera Val d'Aran », *Tèrra Aranesa. II Epòca*. Núm. 3, *Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran*, 79-37-38.
- FUGUET, Joan i PLAZA, Carme (2006), *Los templarios en la Península Ibérica*, círculo de Lectores, Barcelona.
- FOURCADE, A (1836), *Album pittoresque et historique des Pyrénées*, segona edició, Albanel, libraire-éditeur, Paris.
- GANAU, Joan (1996), *Viatges per Ponent*, Ajuntament de Lleida, IEI, UdL.
- GARCÍA-GELABERT, M.ª Paz i BLÁZQUEZ, J. M. (2004), «Estelas romanas del valle de Arán (Lérida)», *Actas del VII Congreso Internacional de Estelas Funerarias: Santader*, 24-26 de octubre de 2002, vol. I, *Fundación Marcelino Botín*, 227-241.
- GARCÍA, Núria (2016), *Nou viatge al Pirineu*, segona edició, Sensus 2, Lleida.

GASULL, Bernat (2015), *Maleïda. L'aventura de Jacint Verdaguer a l'Aneto*, Verdaguer edicions, Folgueroles.

GIMÉNEZ, Isabel (1990), *La transformació del paisatge del Masnou (1849-1945)*, Ajuntament de Masnou.

GINESTA, Salvador (1976), *La Vall d'Aran*, Unió Excursionista de Catalunya, Barcelona.

GODÀS, Frederich (1911), «De Figuerola d'Orcau à Viella», *Butletí del Centre Excursionista de Lleyda*, núm. 2 y 3, any 4, 49-58.

GÓMEZ, Mari Pau (2008), «Era Val d'Aran e es sòns privilègis», *Annals 2006-200*. *Ibix*, 5, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Ripoll, 127-143.

GÓMEZ, Mari Pau (2018), «Es recorsi nauraus e eth territòri coma beneficis de progres segontes era Junta de Govèrn Nacionau Liberau dera Val d'Aran », Publicació de les aportacions al X Col·loqui d'Estudis Transpirinencs celebrat a Queralbs la tardor de 2017. *Ibix*, Núm. 10. L'aprofitament dels recursos naturals al Pirineu, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès,. Institut Ramon Muntaner, Ripoll, 227-241.

GÓMEZ, Mari Pau (2020), «Eth hons documentau dera centrau de Cledes, Les», *Tèrra Aranesa. II Epòca*. Núm.17, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 43-64.

GÓMEZ, Mari Pau (2022), «Maurice Gourdon fotografie era Val d'Aran », *Tèrra Aranesa. II Epòca*. Núm.19, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 87-106.

GONZÁLEZ, Joan-Ramon i ATIENZA, Maria José (2019), «Les diverses duanes d'una frontera: eth Pònt de Rei (Val d'Aran)» CUADROS, Ignasi i FORT, Oriol (Dir. Ed.), *La construcció del territori: geografia, identitat i usos polítics*. Actes de l'XI Congrés de la CCEPC (Banyoles, 23 i 24 de novembre de 2018), Cossetània Edicions, Valls, 123-136.

GONZÁLEZ, Joan-Ramon i ATIENZA, Maria José (2021a), «Consideracions sobre l'evolució del despoblament a la Val d'Aran: el cas del terçó de Quate Lòcs», Publicació de les aportacions al XI Col·loqui d'Estudis Transpirinencs celebrat a la Seu d'Urgell la tardor de 2019. *Ibix*, Núm. 11. Els pobles abandonats als Pirineus: causes i conseqüències, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès,. Institut Ramon Muntaner, Ripoll, 201-215.

GONZÁLEZ, Joan-Ramon i ATIENZA, Maria José (2021b), «La relació de l'Aran amb la Plana de Lleida al llarg del temps», *Dissetenes Trobades Culturals Pirinenques. Aliances territorials pirinenques*, Societat Andorrana de Ciències et al., Andorra, 125-140.

GONZÁLEZ, Joan-Ramon i ATIENZA, Maria José (2022), «Bordius, el despoblat més conegut de l'Aran», Publicació de les aportacions al XII Col·loqui d'Estudis Transpirinencs celebrat a Sant Joan de les Abadesses la tardor de 2021. *Ibix*, Núm. 12. Pobles abandonats i eficiència territorial, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Institut Ramon Muntaner, Ripoll, 167-188.

GOURDON, Maurice (1884), *A travers l'Aran (Itinéraire d'un touriste)*, G.Charpentier et Cie, ed. Paris.

GOURDON, Maurice (1924), *Au pays d'Aran*, Imp. et Libr. Abadie, Saint Gaudens.

de GRACIA, Juan Francisco (1613/2005), *Relación al Rey don Phelipe III, Nuestro Señor, del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones, castillos, iglesias y personas del Valle de Ara; de los reyes que le han posseýdo, sus conquistas, costumbres, leyes y gobierno*, Huesca.-Lacour éditeur, Nimes.

GUILERA, Josep Maria (1959), *Excursions pels Pirineus*, Aymà, Bcelona.

HAGIMONT, Steve (2020), «Una historia ambiental de la economía turística. Los Pirineos desde finales del siglo XVIII hasta principios del XX». *TST: Transportes Servicios y Telecomunicaciones*, 41,18-46.

HOPKINS, Claudia (dir.) (2021), *La España romántica: David Roberts y Genaro Pérez Villamil*. Real Academia Bellas Artes de San Fernando, CEEH i Instituto Ceán Bermúdez. Madrid.

IGLESIAS, Manuel (2001), *Historia del Condado de Ribagorza*, Instituto de Estudios Altoaragoneses. Área de Cultura de la Diputación de Huesca, Huesca.

ISÚS, Sofia; BALLESTÉ, Marc; GIRALY, Laia i ANDREU (2018), «Falles, haros, i brandons: del reconeixement de la UNESCO a la salvaguarda», *Publicació de les aportacions al X Col·loqui d'Estudis Transpirinencs celebrat a Queralbs la tardor de 2017*. Ibig, Núm. 10. L'aprofitament dels recursos naturals al Pirineu, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès. Institut Ramon Muntaner, Ripoll, 305-314.

IZARD, Feliu (2022a), «Inauguración deth Servici Telefonic de Hòs a Sort. Deseme 1925», *Terra Aranesa*, II epòca, n^a 17, Fundacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, 135-141.

IZARD, Feliu (2022b), «Fotografies des escòles d'Aran. Es edificis excellents e es dolents», *Terra Aranesa*, II epòca, n^a 17, Fundacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, 153.

IZARD, Feliu (2022), «Trincar eth Pòrt». *Carretera de la Bonaigua en 4 actes. Centenari del primer pas motoritzat-1922/2022*. Garsineu. Tremp.

de LAURIÈRE, Jules (1886), «Promenade archéologique dans le Val d'Aran», *Bulletin Monumental*, tome 52, 54-73.

de LAURIÈRE, Jules (1887), «Promenade archéologique dans le Val d'Aran», *Bulletin Monumental*, tome 53,27-62.

LARA, Federico (1977), «Sepamos de Lerida», *Diario de Lérida*, 19 de juliol, Lleida, 5.

LAVALLÉ, Joseph i GUÉROULT, M. Adolphe (1844), *Espagne. L'Univers. Histoire et description de tous les peuples, Espagne vol. II*, Firmin Didot, Paris.

LIESA, Celso (1965), *El Valle de Arán, comarca piloto*, Editorial Bayer Hnos y Cía, Barcelona.

LLADONOSA, Josep (1967), *Invasions i intents d'integració de la Vall d'Aran a França, Episodis de la Història*. Rafael Dalmau ed., Barcelona.

MADOZ, Pascual (2001), *Era Val d'Aran (1.845)*, Edicions Araneses, Vielha.

MARAGALL, Pere (2012), «Joan Maragall e era Val d'Aran. Dus aspèctes», *Terra Aranesa*. II Epòca. Núm.11, Fundacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 111-113.

MARISTANY, Manolo (1986), *La Vall d'Aran*, Ediciones Martínez Roca, S. A., Barcelona.

MÀRQUEZ, Manuel (1878), Memoria acerca de el Valle de Arán, 2ª edició, Imp. de Pablo Puigblanquer, Girona.

de MARCELLUS, Cte. (1826), Voyage dans les Hautes Pyrénées, Chez Firmin Didot, libraire, Paris.

MENDIZÁBAL, E., SORIANO, J.M. i PÈLACHS, A. (2015), «Evolución, cambio y transformación en los bosques dels Pirineo catalán durante el Holoceno», de la RIVA, J., MONTORIO, R. i RODRIGUES, M. (Eds.), Análisis espacial y representación geográfica: innovación y aplicación, Universidad de Zaragoza, 1.103-1.112.

de MIGUEL, Manuel (1999), Uelhada al passat, IEI, Lleida.

de MIGUEL, Manuel (2013), Supens en balneari, Conselh Generau d'Aran, Lleida.

MIR, Antoni; de MONER, Joaquim Manuel i PLEYAN DE PORTA, Josep (1996), Àlbum històric, pintoresc i monumental del Pirineu (1880), Garsineu Edicions, Tremp, 97-112.

MOGA, Manu (2021a), «Associacion Hemnes de Les», garona-nogueres, 01, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 8-9.

MOGA, Manu (2021b), «Era votz dera natura», garona-nogueres, 02, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 24-25.

MOGA, Manu i MARTÍNEZ, Gorka (2021), «Una vida marcada pels 'paèrs'», garona-nogueres, 01, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 48-49.

MOGA, Manu (2022), «La neu que va transformar Aran», garona-nogueres, 04, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 44-45.

de MONER, Joaquim Manuel (1996), «Vall d'Aran» a MIR, Antoni, de MONER Joaquim M. i PLEYÁN DE PORTA, Josep, Àlbum Històric, Pintoresc i Monumental del Pirineu (1880), Garsineu edicions, Tremp, 97-112.

MONTES, Javi i de MONTOYA, Jèp (2012), Val d'Aran, Viena Edicions, Barcelona.

De MONTOYA, Jèp i TUR, Francesc (2012), Aran, un país, Lunwerg editores, Barcelona.

NADAL, Juan Manuel (2022), «Eduard Aunòs Pérez e Rafael Sanchez Mazas ena Val d'Aran», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.19, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 135-137.

NOGUER, Francisco (1948), «Nuevos saltos en el valle de Arán», Ilerda, Núms. X-XI, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 251-253.

NOVELL, Ricard (2021), Un viatge fantàstic a traci de creion. Es pobles dera Val d'Aran, Conselh Generau d'Aran, Huesca.

OBIOLS, Joan (1995), Nits de taberna. Escenes de la muntanya. El Pirineu i la poesia de la història, Garsineu edicions, Tremp.

OBIOLS, Joan (1997), Fulls de pergamí. Passatges de la muntanya. El Pirineu i la poesia de la història. Garsineu. Tremp.

OBIOLS, Joan (1998), Esvorancs. Fets i llegendes de la muntanya. El Pirineu i la poesia de la història. Garsineu. Tremp.

del OLMO, Luis (1994), «La Vall d'Aran» a BOYA, Francés (1994), La Vall d'Aran, Dissenys Culturals, Barcelona, 9-10.

ORIOLA Frederic (2014), «Las bandas militares en la España de la Restauración (1874-1931)», Nassarre. Revista aragonesa de musicología, 30, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 163-194.

PARETS, Miguel (1893), De los muchos sucesos dignos de memoria que han ocurrido en Barcelona y otros lugares de Cataluña. Crónica escrita por Miguel Parets entre los años de 1626 a 1660, (Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia, tom XXIV), Imp. y Fun. de Manuel Tello, Madrid, 92.

PÀMIES, Teresa (1984), Matins de l'Aran. Narracions, 3ª edició, editorial Pòrtic, Barcelona.

PARRAMON, Antonio M^a, «Los agustinos en las tierras de Lérida», Ilerda XXXVII, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 107-155.

PARSIS-BARUBÉ, Odile (2020), «Figures romantiques de la mobilité et de l'immobilité montagnardes: les voyages aux Alpes et aux Pyrénées de Victor Hugo (1825-1843)», BERGÈS, Louis (dir.) La montagne explorée, étudiée et représentée: évolution des pratiques culturelles depuis le XVIIIe siècle, Comité des travaux historiques et scientifiques, Paris, 52-65.

PAYTUBÍ, Mª Lluïsa. MIRALDA, Jordi i de CORBERA, Carlos (2017), «Camins i viatgers des d'Occitània i Aran: 1600 i 2016», 1616 Ordinacions. Pragmatica e edictes reiaus dera Val d'Aran. Juan Francisco de Gracia. Actes jornades d'estudi. Val d'Aran, 4,5 e 6 de noveme de 2016, Conselh Generau d'Aran, 101-109.

PINO, Miguel (2017), «El turismo del juego a principios del siglo XX en España: el caso de San Sebastián», International Journal of Scientific Management and Tourism, Vol. 3 N° 1, 271-291.

PLEYÁN DE PORTA, Josep (1883), Guia geogràfica, històrica, monumental y estadística de las comarcas que ha de atravesar el ferro-carril del Noguera-Pallaresa, Imp. Francisco Carruéz, Lleida.

POJADA, Patrici (2017), «La Val d'Aran entre els sègels XVI-XVII: una societat conflictiva», 1616 Ordinacions. Pragmatica e edictes reiaus dera Val d'Aran. Juan Francisco de Gracia. Actes jornades d'estudi. Val d'Aran, 4,5 e 6 de noveme de 2016, Conselh Generau d'Aran, 9-15.

PUIGORIOL, Albert i Jacqueline (1972), La Vall d'Aran, Barcelona.

PUJOL, Andreu, SALA, Juli i SANTACRUZ, Lourdes (2020), «100 anys d'esquí ena Val d'Aran. Introduccion e arraitzament», Terra Aranesa, II epòca, n^a 17, Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, 81-92.

REIG, Joseph (1890), Colecció de monografias de Catalunya. Lletra A, estampa Ramon Molinas, Barcelona.

REIG, José (1896), El Valle de Arán, J. Thomàs & C.^a, Barcelona.

RIERA, Joan Carlos (2013), «D'Aran ath lunfèrn. Aranesi deportats tàs camps d'extermini alemans», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.12, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 25-63.

RIERA, Joan Carlos (2021), «Era "Sociedad Molino Viejo" e era "Sociedad Mina Victoria". Un matrimoni de convenença. Arribada era lum en Bossòst e deth

subministrament electric tara mina Victòria », Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.18, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 43-55.

ROCAFORT, Ceferí (1901), «Excursió als Pirineus de Lleida, Alt Pallars, Vall d'Aran, Maladetta y Caldes de Bohí», Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, Barcelona, (a) núm. 81, 249-268 i (b) núm. 82, 273-286.

ROLLAND, Romain (2022), Viaje a España, Casimiro libros, Madrid.

ROMA, Francesc (2000), La construcción medial de la muntanya a Catalunya (Segles XV-XX). Una mirada al paisatge des de la geografia cultural. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.

ROMA, Francesc (2012), «Descobrir la muntanya, descobrir els Pirineus: De la imatge medieval a la muntanya catalana», IBIX. Annals, 2010-2011, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll, 37-64.

ROS, Elisa (2009), «Camins istorics dera Val d'Aran», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm. 8, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 83-102.

ROS, Elisa (2012), «Coneixement del patrimoni artístic aranès a través de fotografies i documents dels primers turistes», IBIX. Annals, 2010-2011, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, Ripoll, 239-268.

ROS, Elisa (2021), «Santa Maria de Mijaran», garona-nogueres, 01, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 50-51.

SÀNCHEZ, Ferran (2001), Maquis y Pirineos. La gran invasión (1944-1945), Editorial Milenio, Lleida.

SÀNCHEZ, Llorenç (1995), La Vall d'Aran. Aproximació a la vicisitud i trajectòria històrica que ha influït la singularitat del poble aranès, FECSA, Barcelona.

SÀNCHEZ, Llorenç (2002), «"Era Productora" des dera perspectiva deth temps», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm. 3, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 79-81.

SÀNCHEZ, Llorenç (2006a), «La "Productora" i la Vall d'Aran», Cròniques de la Vall d'Aran sobre vint temes d'interés, La Pobla de Segur, 20-23.

SÀNCHEZ, Llorenç (2006b), «Trobades de la gent de frontera», Cròniques de la Vall d'Aran sobre vint temes d'interés, La Pobla de Segur, 24-27.

SÀNCHEZ, Llorenç (2006c), «El viatge del rei Alfons XIII al Pallars i la Vall d'Aran», Cròniques de la Vall d'Aran sobre vint temes d'interés, La Pobla de Segur, 28-31.

SÀNCHEZ, Llorenç (2006d), «El projecte Rouvière a l'entorn d'un ferrocarril Lleida-França, per la Ribagorça i l'Aran», Cròniques de la Vall d'Aran sobre vint temes d'interés, La Pobla de Segur, 32-35.

SANTACRUZ, Lourdes (2009), «Jaime I eth Conqueridor e Aran», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm. 8, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 55-62.

SANTACRUZ, Lourdes (2015), «Contraband. D'uncant ar aute dera termièra», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm. 13, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 73-78.

SANTACRUZ, Lourdes (2017), «Relación al Rey Don Felipe III. Nuestro Señor. Del Nombre, Sitio, Planta, Fertilidad, Poblaciones, Castillos, Iglesias y Personas del Valle de Aran, de los Reyes que la han poseido, sus conquistes, Costumbres, Leyes y gobierno. Por el Doctor Juan Francisco de Gracia de Tolba, assessor del

Condado de Ribagorça, por el Rey nuestro señor y Visitador Rel e el Valle de Arán. 1613», 1616 Ordinacions. Pragmatica e edictes reiaus dera Val d'Aran. Juan Francisco de Gracia. Actes jornades d'estudi. Val d'Aran, 4,5 e 6 de noveme de 2016, Conselh Generau d'Aran, 91-99.

SANTACRUZ, Lourdes (2020), «Pujar, sénter, escriuer en tot passar per Aran», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.17, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 113-133.

SANTAMARIA, Joan, ROS, Elisa i GAVALDÀ, Jordi (2008), Era mineria dera Val d'Aran, Conselh Generau d'Aran.

SIIEA (2006), Aran, hèts istorics. Institut d'Estudis Aranesi.

de SEMIR, Ramon (1974), La Vall d'Aran. Pirineo Catalán. Guís Turística y Documental, Editorial Alpina, Granollers.

SANLLEHY, M. Àngels (2008), «La "patria súbdita": La Val d'Aran als segles XVI i XVII», Annals 2006-200. Ibix, 5, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés. Ripoll, 225-243.

SANLLEHY, M. Àngels (2012), «Els Banhs de Les: un establiment termal de la Val d'Aran al segle XIX», IBIX. Annals, 2010-2011, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollés. Ripoll, 269-308.

SANLLEHY, M. Àngels (2013), «Es patzeries ena val d'Aran en epòca modèrna: es relacions transfronterères araneses dempús dera patzeria deth Plan d'Arrem (1513)», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.12, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 123-132.

SANLLEHY, M. Àngels (2014), Es responses dera Val d'Aran as qüestionaris de Francisco de Zamora, Garsineu edicions, Tremp.

SERVAT, Enric (2022), «Un aranés esberit», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.19, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 127-133.

SOLÉ, Gabriel (2013), «Dus politics aranesi: Edaurd Aunòs e José Mª España», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.12, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 133-142.

SOLÉ, Gabriel (2021), Diccionari Val d'Aran, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran.

SOLER, Emilio (2021), Relación de un viaje por España en 1612, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alicante.

SOLER, Juli (1998), La Vall d'Aran (1906), Garsineu Edicions, Tremp.

TEMPRADO, Santiago (1990), La Salle en el Valle de Arán, Vielha.

TEMPRADO, Santiago i de MONTOYA, Jèp (2002), «Era espleita idraulica ena Val d'Aran a trauers dera istòria: moles, batans, fabriques de lan, petites centraus», Tèrra Aranesa. II Epòca. Núm.3, Fondacion Musèu Etnològic dera Val d'Aran, 87-100.

TONNELLÉ, Alfred (2000), Tres mesos als Pirineus. Diari de viatge.1858, Garsineu Edicions, Tremp.

TORREBADELLA, Xavier (2022), «Les primeres lliscades», garona-nogueres, 04, editorial Gavarres, Cassà de la Selva, 30-31.

TORRES, Estanislau i CATALÀ, Francesc (1971), El Pirineu, Edicions Destino, Barcelona.

VALLVERDÚ, Josep i SIRERA, Ton (1968), Catalunya Visió 2. La Ribaorça/La Vall d'Aran/El Pallars Sobirà/El Pallars Jussà, editorial Taber, Barcelona.

VALLVERDÚ, Josep i SIRERA, Ton (1973), Els rius de Lleida, edicions Destino, Barcelona.

VARELA SERRA, Josep (2022), L'habitant de la Seu Vella, Pagès editors, Lleida.

VILADEVALL, Antonio (1907), «El Valle de Arán», Razón y Fe, tomo XVIII, Madrid,492-506.

ZANDMER-CASSEN, Paula (2014), Mes mémoires de guerre, Offset Nathan Sholomo, Jerusalem.

